راوی دا راٹھ

احمد خان کھرل

(1785 – September 1857)

دھرم سنگھ گورایا

راوی دا راٹھ

احمد خان کھرل

دھرم سنگھ گورایہ

لیکھک دی قلم توں .....

سمیں سمیں پنجاب اندر ترتھلی مچدی رہی ۔ کدے ایہہ سکندر نوں چنگا لگدا ۔ 1001 عیسوی وچ محمود غزنوی ہندوستان آیا۔ پھر افغاناں دے حملیاں دا دور آیا ۔ اس توں اپرنت غوری، تغلق، سوری، ابارائیم لودھیب ابراہیم آئے ۔ پھر مغل کال دی جڑھ لگی جیہڑی سینکڑے سال مطلب 1526 توں 1858 دی عمر بھوگ کے سک گئی ۔ ایہناں بدیشی دھاڑویاں نے پنجاب نوں بہت ولوندھریا، لٹیا کٹیا پٹیا پنجاب دی کجھ ہونی ہی ایسی سی ۔ ہندوستان دے دروازے موہرے اس نوں ستیاں جاگدیاں پہریداری کرنی پئی ۔ پھر پہریداری وی ایسی کیتی کہ نہ آپ ستا تے نہ ہی اگلے نوں سون دتا ۔

پورس دی پہریداری چلدی چلدی ساندلبار اندر دلے بھٹی تک آن پہنچی ۔ کجھ وقت ٹکاء ملیا تاں پنجابیاں نے ہتھاں وچ نیزے بھالے، تیر کمان شمشیراں دی تھاں ہتھاں وچ قلماں لے لمیاں۔ پھر گل چلی عشق مجازی تے عشق حقیقی دی ۔گل چلی وارث شاہ دی ہیر دی ۔گل چلی دمودر، پیلو تے شاہ حسین دی ۔ پھر چلی بُلھے شاہ دی ۔

وقت نے پلٹی ماری تاں پنجاب اندر گورے سامراجیاں دی لٹیرو دھاڑ آن پہنچی جس نے مستی بھرے پنجابیاں دے ہتھاں وچوں بلداں دیاں نتھاں چھڈا کے اوہناں نوں گھوڑیاں دیاں کاٹھیاں تے لیا بٹھایا۔ سبھ توں موہرلے گھوڑے اپر راوی دا جایا احمد خان کھرل نظریں پیا ۔ جیویں کوئی پیرزادا جا رہا ہووے۔! بس پھر اس دیاں پیڑاں دی نشاندیہی ہون لگی ۔

بڑی محنت کرنی پئی احمد کھرل دے جیون سنگھرش نوں کھوجن لکھن پڑھن لئی ۔ جنھاں نے بہت مدد کیتی اوہناں وچوں کجھ کو نام ضرور دسنے حاکم شاہیوندے ہن جیویں کہ گوگیرا سرکاری کالج دے پرنسپل رائے ناصر زمان گوگیرا، پنڈی بھٹیاں سرکاری کالج

دے سابقہ پرنسپل پروفیسر اسد سلیم شیخ، فیصل آباد توں ڈاکٹر توحید احمد چٹھا، شیخوپورا توں محمد آصف رضا، ایہہ کتاب لکھدے ہویاں مینوں مان محسوس ہو رہیا ہے کہ رائے احمد خان کھرل جہے پنجابی انقلابی یودھے نے جس ڈھنگ طریقے نال کجھ کو مہینیاں دی انگریزاں نال کیتیاں لڑائیاں دی روائت نوں انجام دتا، اپر سرحداں بنیاں دی پرواہ کیتے بغیر پنجابی ماں بولی وچ لکھ کے چڑھدے لہندے پنجابیاں دی جھولی پا رہیا ہاں۔

لیکھک نوں احمد کھرل دیاں کجھ وکھن اتے پربھاوشالی گناں نے وی مجبور کیتا۔ کجھ دیسی اتے کجھ بدیشی لکھاریاں ولوں کس طرحاں ایہناں مرجیوڑے لوکاں بارے کوڑ لکھ کے ایہناں نوں بدنام کیتا گیا۔ اوہ گن سن جیویں کہ احمد کھرل دا چنن گے رجے پجے زمیندار گھرانے وچ پیدا ہونا، دوسرا قریب 72 سالاں دی عمر وچ انگریزشاہی وردوھ سنگھرش کرنا۔ تیسرا اپنے مذہبی عقیدے دا پرپک ہونا؛ اتے سبھ توں وڈی اتے ضروری گل انصاف پسند اتے عام لوکاں وچ اس دا گاڈ فادر وانگ آدر مان ہونا۔

آرکائیوز کھوجاں کھوجیں لئے ہرش دیپ گورایا اتے بلبیر کور دا سدھائی لئی بہت بہت شکریہ ادا کردا ہاں۔

دھرم سنگھ گورایا

15 جولائی 2023

دھرم سنگھ گورایا.... کھوج دا سفر

اسد سلیم شیخ

میں پہلی وار 2006 دے اخیر لے مہینیاں وچ دھرم سنگھ گرایا نوں ملیا سی، جدوں اوہ پہلی وار پاکستان آیا سی اتے پنجاب دے لوک پاتراں بارے جاننا چاہندا سی اتے اوہناں دے ستھاناں دا دورہ کرنا چاہندا سی ۔ اس سمیں اوہ دلا بھٹی دی جنم بھومی ویکھن دے مقصد نال پنڈی بھٹیاں وچ میرے کول آیا ۔ اوہناں پنجاب دے سبھیاچار چرتر، بھارت پاک سبندھاں اتے جاتی بھائی چاریاں دی اصلیت بارے گل بات کیتی ۔ اس توں بعد اسیں لگاتار سمپرک وچ رہے اتے اوہ دو سالاں دے انترال نال مینوں اتھے ملن آوندا رہیا۔ اس سمیں دوران اوہ کدے رانجھے دے تخت ہزارا اتے کدے ہیر دے جھنگ دی یاترا اتے گئے ۔ بابا فرید دی گدی، بھگت سنگھ دے سابقہ کالج، لاہور وچ میاں میر اتے شاہ حسین دیاں درگاہاں دے درشن کیتے ۔ اوہ قصور وچ بابا بلھے شاہ اتے جنڈیالا شیر خاں وچ وارث شاہ دے وی درشن کیتے ۔ ننکانہ صاحب، سچا سودا اتے حسن ابدال وکھے بابا گورو نانک دیو جی دے سمارک وی ویکھے ۔

کورونا مہاماری دے مدنظر اوہ دو تن سالاں تک اتھے نہیں آ سکیا، پر جدوں حالات عام وانگ ہو گئے تاں اکتوبر 2022 وچ اوہ نویں اچھا اتے امنگ لے کے آئے ۔ ہن اس وار اوہ آزادی لہر دے مجاہدین "رائے احمد خان کھرل" تے کجھ لکھن دی کوشش لے کے آیا۔ اس کھوج وچ اسیں پنڈی بھٹیاں توں اکٹھے ہو کے اپنا سفر شروع کیتا ۔ ساڈی منزل جھامرا اتے گوگیرا سی جتھے رائے احمد خان کھرل شہیداں دے اوشیش اتے پروارک ممبر موجود سن ۔ رستے وچ اسیں کجھ دیر لئی ستیانا دے گرلز کالج وچ رکے، جتھے ساڈی میزبانی پرنسپل شریمتی رملا صحرائی نے کیتی ۔ اتھے سانوں سٹاف اتے ودیارتھیاں نال گل

بات کرن دا موقع وی ملیا۔

اتھوں اوہ راوی دریا پار کر کے گوگیرا پہنچے جتھے سرکاری کالج دے پرنسپل رائے ناصر زمان گوگیرا ساڈی اڈیک کر رہے سن۔ اوہ ساڈے میزبان سن جنھاں نے رائے احمد خان کھرل شہید دے پروارک ممبراں نوں ملن دا پربندھ کیتا سی پر اس توں پہلاں اوہ سانوں گوگیرا دے اس بنگلے وچ لے گئے جتھے انگریزاں دے سمیں وچ سرکاری دفتر سن۔ بنگلا ہن اتھے ہائی سکول دے ویہڑے وچ سی اتے ماڑی حالت وچ سی۔ اس بنگلے دے نال ہی اس اتہاسک جیل دے نشان وی ملے جتھے مجاہدیناں نوں قیدیاں وجوں رکھیا گیا سی، جس تے احمد خان نے حملہ کر کے قیدیاں نوں چھڈوایا سی۔ اس جیل نوں ہن رہائشی کمپلیکس وچ تبدیل کر دتا گیا۔ اس نوں دیکھ کے برکلے دی قبر تے گئے، جس دے نشان وی مٹن دے نیڑے سن۔

دھرم سنگھ گرایا جتھے وی جاندا کھوج دی جستجو نوں سپشٹ کردا اتے اوہ ستھانک لوکاں توں سوال پچھدا اتے جواب دندا۔ گوگیرا توں اوہ نیڑلے پنڈ جھامرا گیا، جتھے رائے احمد خان کھرل شہید دے ونش وچوں کجھ بہت بھردسے یوگ لوکاں نوں ملیا۔ گرایا صاحب نے اوہناں نال جانکاری دا عدان پردان کیتا اتے اتھوں رائے احمد خان شہید دی درگاہ تے گئے جو کہ اک وشال قبرستان دے بالکل وچکار سی۔ ایہہ ساری یاترا اصل وچ رائے احمد خان کھرل شہید بارے اک کھوج یاترا سی، جس نوں پورا کرن تے دھرم سنگھ گرایا لئی اسنوں اک کتاب وچ بدلنا آسان ہو گیا۔

اس توں پہلاں لکھیاں گئیاں بہت ساریاں کتاباں لئی، اس نے کھیتری کھوج نوں بہت ترجیح دتی۔ اس پستک لئی وی ایہی سدھانت اپنایا گیا سی۔ پکی گل، اوہناں دا ایہہ اپرالا "رائے احمد خان کھرل شہید" بارے پوری طرحاں جانن لئی سرووتم ثابت ہووے گا۔

پروفیسر اسد سلیم شیخ

(اعزازِ فضیلت)

پنڈی بھٹیاں (پنجاب، پاکستان)

دھرم سنگھ گورایا دوارا پرستت

رائے احمد خان کھرل

پُنر وچار
ڈاکٹر توحید احمد چٹھا

اتہاس وچ نابری کرن والیاں دی اک شاکھا اک اجیہی لہر دا پرسنگ درساؤندی ہے، جو کہ مڈھلے روپ چ 1980 دیاں اتے 1990 دیاں دے دہاکیاں چ ابھر کے پرگٹ ہوئی سی ۔ نابری کرن والیاں دی دھارنا اوہناں لوکاں دے سموہ دا پرسنگ درساؤندی ہے جیہڑے کہ سماج چ حاشیے اپر کیتے ہندے ہن جاں ایوں کہہ لؤ دبے کچلے جاں نپیڑے گئے ہندے ہن جیویں کہ واہی جوتی کرن والے، کرتی کامیں، عورتاں جاں جاتیگت گھٹ گنتیاں چ آؤندے لوک ۔ وچار دا نابری کرن والیاں دا ورگ اک اوہ ورگ ہے، جو کہ اوہناں پرمپراگت اتہاسک کتھا کہانیاں دے برتانتاں نوں جو حاکم جماعتاں دے عملاں کرماں جاں چنندا پرتشٹھت لوکاں اپر کیندرت کرن دا جھکاء رکھدے ہن نوں نکاردا ہی نہیں سگوں ونگاردا وی ہے ۔ بلکہ، ایہہ نابری کرن والیاں سموہاں دیاں آساں امیداں اتے انوبھواں تجربیاں نوں وی درساؤنا لوچدا ہے کہ اوہناں نے حاوی ہون والیاں طاقت دیاں سنر چناواں دا کس کس طرحاں نال وروده کیتا ہویا ہے اتے حاوی شکتی تے ستادھاری سنر چناواں نوں کویں ونگاریا للکاریا ہویا ہے ۔ نابری کرن والیاں دے ورگ دی مہتتا اس دے اوہناں نوں آواز دین دے اس جتن چ ہے جنہاں نوں کہ اتہاسک طور تے چپ کروا دتا گیا جاں اتاہسک برتانتاں چ جنہاں نوں انگولیا کر دتا گیا ہویا ہے ۔ نابری کرن والیاں سموہاں دے انوبھواں تجربیاں توں پردہ لاہن دوارا، وچار دا نابری کرن والیاں دا ورگ اتہاسک گھٹناواں اتے پرP آواں دی اک ودھیرے

سوخم تے باریک سمجھ اتے اتہاسک گھٹناواں اتے پرواں دی جٹلتا نوں پرستت کرن دی چیشٹا کردا ہے۔

کل ملا کے، وچار دا نابری کرن والیاں دا ورگ اتہاس دے کھیتر چ اس کر کے مہتوپورن ورگ سموہ ہے، کیونکہ ایہہ اتیت دے ادھئین نوں رلا کے تے شامل کر کے اتیت دے ادھئین نوں اک ناٹکی پہنچ وی پردان کراوندا ہے۔ ایہہ اتہاسکاراں نوں بھارو پے کے آ چکیاں کتھا کہانیاں نوں اک ووھیرے آلوچناتمک نظر نال واچدیاں ہویاں نابری کرن والیاں دیاں آساں امیداں نوں درساون لئی اتشاہت کردا ہے۔"جگا ڈاکو"، "پنجاب ٹوو پنجاب"، "دلا بھٹی" اتے "کامریڈ تیجا سنگھ سنتر" دا کرتا اپنے ہنے کیتے کارج دوارا برطانوی راج دے خلاف پنجاب وچ ہوئے روہ وددروہ نوں اجاگر کردا ہے۔ اوہ ورنن کردا ہے کہ مہان آزادی گھلاٹیا رائے احمد خان کھرل پنجاب اتے بھارتی اپمہاندیپ دے اندر ہوئے نابراں اتے دیسی سورے ناکاں دے اتہاس چ اک پرمانک آتی سی۔ رائے احمد خان کھرل پنجاب دے اس کھیتر چ جو کہ ہن پاکستان دا اک حصہ ہو چکا ہے انھیویں صدی دے ارمبھ چ پیدا ہویا۔ برطانوی بستیوادی یگ دے دوران رائے احمد خان کھرل کھرل قبیلے دے اندر کئی واہیکار سرداواں چوں اک سی۔ کھرل قبیلہ کئی ہور نابر سرداواں وانگ ہاشیاگت ہویا پیا سی اتے برطانوی بستیوادی ادھیکار حاصل ادھیکاریاں دوارا چپیا نپیڑیا ہویا اک قبیلہ سی۔

پستک رائے احمد کھرل نوں برطانوی بستیوادی ادھیکاریاں دے خلاف اپنے قبیلے نوں سنگٹھت کرن دے مہتوپورن حصے اپر بھرپور روشنی پاؤندی ہے۔ اوہ برطانوی راج دے خلاف لڑیا اتے اپنی سورمگتی سوربیرتا اتے اگوائی کرن دے کوشلاں دے واسطے مشہور ہویا۔ ہور دوسرے وطنی آزادی گھلاٹیاں وانگوں دفتری یعنی سرکاری اتہاسکاراں نے اوہناں نوں بندی مہتتا نہ دتی۔ ستھانک اتہاس نوں انگول دین دی بھارت اتے پاکستان چ پرمپرا عام ہی ہے۔ بدقسمتی والی گل تاں ایہہ ہے کہ اتہاسکاراں نے ستھانک لوکاں

دے اتہاس نوں لکھن پڑھن نوں کوئی وی توجوں نہ دتی۔ سکول اتے کالج پدھر دی اتہاس دیاں کتاباں برطانوی سامراج دے خلاف پنجاب ولوں کیتی گئی جدوجہد اپر پوری طرحاں چپ دھارن کری بیٹھیاں ہوئیاں نے ۔ 1947 دی ونڈ نے نہ صرف پنجاب دے لوکاں نوں ہی ونڈ کے رکھ دتا سگوں اوہناں ولوں اتہاس دے پاٹھPم نوں وی ونڈ کے رکھ دتا گیا ہے۔ بدقسمتی دی گل تاں ایہہ ہے کہ اتہاسکاراں نے ستھانک لوکاں دے اتہاس نوں لکھن پرتی کوئی وی توجوں نہیں دتی۔ برطانوی راج دے خلاف ہوئے پنجاب دے سنگھرش اپر سکول اتے کالج پدھر دیاں اتہاس دیاں کتاباں پوری طرحاں موک ہن ۔ پچھمی پنجاب دے اندر کرتی کسان پارٹی، غدر لہر جاں کوکا لہر بارے کوئی وی خیال نہیں کیتا گیا اتے اوہ تاں بھگت سنگھ، کرتار سنگھ سرابھا اتے گلاب کور جیہے آزادی گھلاٹیاں نوں وی نہیں جاندے ۔ ایہوُ گل پوربی پنجاب دی بابت ہے ۔ اوہناں نوں برطانوی راج دے خلاف رائے احمد خان کھرل دی لہر بارے کوئی چت چیتا تک نہیں ۔ دھرم گورایا ہوراں رائے احمد خان کھرل دے اتہاس نوں اکترت کرن دا اک وڈا کارج کیتا۔ کرتا لیکھک اوہناں بالکل تھوڑھے کو جیہے لیکھکاں چوں اک ہے، جنہاں نے کہ ونڈ دتے گئے ہوئے اتہاس نوں لگی ہوئی روک رکاوٹ نوں توڑن چ اک مہتوپورن حصہ پایا۔

رائے احمد خان کھرل دی پیڑھیوُ پیڑھی اک ستھانک وطنی آگوُ اتے نابر نیتا دے طور تے اج کھیتر دے لوکاں نوں لگاتار پریرت کری چلی جاندی ہے ۔ اوہنوں اوہدی بہادری، اگوائی اتے نیاں اتے آزادی دے سنگھرش واسطے اوہدی پرتیبدھتا واسطے چیتے کیتا جاندا ہے۔

پنجاب دے اتہاس دے اپر اک کتاب لکھ دینا اک پرسPت کیتا جان دے قابل اتے اک ونگارمئی حوصلے، ساہس تے جرئت بھرپور کارج ہو سکدا ہے ۔ پنجاب خطہ، جو کہ اج بھارت اتے پاکستان چ ونڈیا جا چکا ہے، اک امیر اتے اک وکھری طرحاں دا اوہ اتہاس ہے جیہڑا کہ بہت ساریاں صدیاں نوں اپنے کلاوے چ لے لیندے اتے

ون سونا وودھ پرکار دا اتہاس ہے جو کہ بہت ساریاں صدیاں دی گل کردا ہے اتے سبھیاچارک، مذہبی اتے راجنیتک وکاس P ماں دی اک لڑی نوں اپنے کلاوے چ لیندا ہے۔ اک اجیہی کتاب نوں لکھن واسطے بہت وڈے سارے جتن، وقت اتے سمرپن دی لوڑ ہویا کردی ہے، اس کر کے ایہہ اک مہتوپورن حاصل ہے کہ دھرم گورایا نے کارج نوں بہت ہی سوہنی طرحاں سمپورن کیتے ۔ دھرم گورایا نے پنجاب دے اتہاس دے بارے گیان نوں سانبھ سنبھال کے رکھ کے اتے اس نوں سانجھا کر کے مہان حصہ اتہاس دے کھیتر چ پایا ہے جو کہ بھوکھ دیاں پیڑھیاں لئی اوہناں دے اپنے ورثے اتے سبھیاچار نوں سمجھن لئی اتینت آوشک ہے ۔

میں امید کردا ہاں کہ تساں دی کتاب بھلی ملی ہے اتے ایہہ پنجاب دے امیر اتہاس دی سچیتنتا اتے پرسنسا نوں ہور ودھاون چ مددگار ہے ۔تساں دی اس دے سمپورن ہون اپر تہانوں اک وار پھیر مبارکاں !

P

رائے احمد خان کھرل

(اِن ولدھ لیوں)

پنجاب دا پچھوکڑ:

پنجاب دی مٹی : ویکھیں کدھرے میرے نال دغا نہ کمائیں ۔ اج تک ایہہ قلماں چلاؤن والیاں نے اپنے گھر بار بھر لئے پر میرے پتراں دے گھر بناں بوہے کھلھے پئے نے ۔ گھراں دے چلیاں اندر گھاہ اگے پئے نے ۔

قلم : میرا منہ سڑ جاوے ۔ میری کائنات بھسم ہو جاوے جیکر میں جو سنیا، ویکھیا تے پڑھیا اوہ تیرے قدماں وچ نہ رکھاں ۔۔

ہن تک ایسٹ انڈیا کمپنی نوں قریب 250 سال ہو چکے سن اپنے پیر ہندوستان وچ پساریاں۔ ایہہ دور شروع ہویا سی مغل بادشاہ اکبر (1556 1605) دی موت توں بعد جہانگیر (1605 1627) دے شروع دے راج کال سمیں ۔مغل حاکم شاہی ابراہیم ابار اہیملو دھیب ابراہیم دی بابر ہتھوں ہار اتے موت توں بعد سن 1526 وچ شروع ہوئی جو 1858 تک بہادر شاہ دوسرے دے راجکال تک رہی جس نوں انگریز حاکماں نے ختم کیتا ۔

پنجاب ہندوستان دے اتری حصے وچ ہمالیا پربت دے پرچھاویں ہیٹھ پنج پانیاں مطلب پنج دریاواں (پنج+آب) دے نام نال دنیا دے اتہاس وچ اک وِلکھن مثال ہے ۔ بدقسمتی ہے کہ اتہاسکاراں نے پنجاب دے جمیاں ولوں ماریاں بے مثال ماراں نوں جان بجھ کے جاں لاپرواہی نال اکھوں اوہلے کری رکھیا ۔ ایتھوں دے موسم، جنگل بیلے، زرخیز دھرتی، دریاواں دا شوکدا ٹھنڈھا پانی، آب و ہوا، کدھرے چلدیاں تیز ہواواں دے

طوفانی بلے، لوکاں دی سخت محنت کرن دی روائت ۔ اتم پچھم ولوں چڑھ کے آؤندے حملہ آوراں نال سدا اٹ کھڑکا ۔

کہندے نے کسے بچے دی پرورش لئی پورے پنڈ دا یوگدان ہندا ہے پر اتھے ایہہ کہنا اتکتھنی نہیں ہووے گا کہ اک پورا پنجابی بنن لئی پنج دریاواں دا تارو ہونا وی ضروری ہے۔

بھوگولک پکھوں پنجاب آنڈھ گوانڈھ توں وکھرا وسھم بھج تکونی شکل وچ دسدا ہے اتری باہی ول ہمالیا پربت۔ پچھمی باہی ول سندھ دریا وہندا ہے۔ قریب 1650 میلاں دی واٹ تہہ کردیاں ہویاں باقی پنج دریاواں وچ اک مک ہو جاندا ہے۔ کدے اس نوں پنچند وی کیہا جاندا رہیا۔

رتاں وچ ون سونیاں آوا جائیاں۔ کدھرے جیٹھ ہاڑ دی لونہدی لوء تے کدھرے پوہ ماگھ دی چیرویں ٹھنڈھ۔ گورو نانک دیو جی وکھ وکھ رتاں نوں انجھ بیان کردے ہن:

چیت بسنت بھلا بھور سہاوڑے ۔۔
بن پھولے منجھ بارِ ے پرُ گھرِ باہڑے ۔۔
پرُ گھرِ نہی آوے دھن کیوٗ سکھ پاوے برہِ برودھ تنُ چھیجے ۔۔
کوکل امبِ سہاوی بولے کیوٗ دکھ انک سہیجے ۔۔
بھورُ بھونتا پھولی ڈالی کیوٗ جیوا مرُ مائی ۔۔
نانک چیتِ سہجِ سکھ پاوے جے ہر ورُ گھرِ دھن پائے ۔۔5۔۔

گرمی نال دھرتی دی تپدی پھٹ جاندی ہے۔ ہسڑ نال پنڈیاں دا سڑنا تے جد اسمان وچ کالے بدل چڑھدے تے جد دھرتی دی ہک نوں مینہہ نے ٹھارنا ۔ جیویں دھرتی نویں انگھڑائی لیندی ہووے۔ گورو صاحب بیان کردے ہن :

آساڑُ بھلا سورجُ گگنِ تپے ۔۔
دھرتی دوکھ سہے سوکھے اگنِ بھکھے ۔۔

اگنِ رسَ سوکھے مریئے دھوکھے بھی سو کرتٹ ن بارے ۔۔
رتھ پھرے چھایا دھن تا کے میڈ لوے منجھ بارے ۔۔
اوگن بادھ چلی دکھ آگے سکھ تسُ ساچ سمالے ۔۔
نانک جس نو ایہہ منُ دیا مرنُ جیونُ پربھ نالے ۔۔8۔۔

ساوَن دے مہینے دیاں برساتاں۔ تکھی لشکدی دھپ۔ سترنگی پینگھ دا نظارہ دھرتی اندر وسدے جیو جنتو، ندیاں نالیاں دریاواں وچ تیز وگدا پانی جیویں اپنے وچھڑے پیاریاں دے ملاپ دی تڑف ہووے۔ خوشی وچ چہکدے پنچھی بھلا پھر گورو نانک صاحب کیوں نہ قادر دی قدرت نوں بیان کردے!

بھادوَ بھرمِ بھلی بھرِ جوبنِ پچھتانی ۔۔
جل تھل نیرِ بھرے برس رتے رنگُ مانی ۔۔
برسے نسِ کالی کیوَ سکھ بالی دادر مور لونتے ۔۔
پروَ پروَ چوے بیہا بولے بھئینگم پھرہ ڈسنتے ۔۔
مچھر ڈنگ سائر بھر سبھر بنُ ہرِ کیوَ سکھ پایئے ۔۔
نانک پوچھ چلوَ گر اپنے جہ پربھ تہ ہی جایئے ۔۔□PP

پنجاب دے پون پانی نے اتھوں دی مٹی نوں ہر قسم دی فصل اگاوَن دا وروان دتا ہویا ہے۔ گل کریئے 19ویں صدی دے ادھ دی تے اج مطلب پونے دو سو سال پہلاں پنجاب دے پنڈاں دا چہرا مہرا۔ چار چفیرے سنگھنے گھنے جنگل ۔جنگلی جانوراں دا بول بالا۔ ببر شیر، بگھیاڑ، چیتے، بھالو، سور، گدڑ، ہرن، لکڑبگے ۔ فصلاں لئی پانی دا ودھیا پربندھ اجے نہیں سی ہویا۔ دور دور شہراں دا واسا جیویں ملتان، جہلم، راولپنڈی، گجرات، شیخوپورا، وزیر آباد، سیدپر (ایمن آباد)، پاکپتن، سیالکوٹ، قصور، لاہور، امرتسر، بٹالا، جالندھر، لدھیانہ، سرہند۔ لوکاں دا رکھ رکھاو بہتا پالتو جانوراں جیویں کہ مجھاں، گاواں، اوٹھ، گھوڑے، بھیڈاں بکریاں ہی ہندے سن۔ پنڈ بہتے مٹی دے بنے ملدے ہن۔

کدھرے کدھرے وڈے جگیرداراں دیاں پکیاں حویلیاں وی ہندیاں سن ۔ کتے کتے پنڈاں دے چار چفیرے قلعہ نما اچیاں پکیاں اٹاں دی چار دواری وی ہندی جیہڑی باہروں آئے حملہ آوراں نال مقابلہ کرن لئی ورتی جاندی سی ۔

پنجاب اپر لگاتار ہندے آئے حملیاں نے اتھوں دی نسلی روپ ریکھا وی بدل کے رکھ دتی ۔ اتر پچھّم اک پاسے پٹھان تے دوسرے پاسے سندھ دریا دے لہندے پاسے بلوچ ۔ کئی قبیلیاں وچ ونڈے، ہر وقت اپنی سانبھ سنبھال لئی مرن مارن لئی تیار ۔

نسلی روپ وچ بدلاء کویں آیا، اتھے خشونت سنگھ دی لکھت سکھ ہسٹری (1469 1988) دے پنہ 232221 دا حوالہ پیش کر دے ہاں:

بھارت دے مکھ دوار ہون دے ناطے پنجاب دے جے نوں نت حملیاں دا ٹاکرا کرنا پیا۔ حملہ کرن والیاں لئی پہلا گھر ایہی ہندا۔ بہت ہی گھٹ اجیہے حملہ کرن والے سن جیہڑے اپنیاں بیویاں جاں پتنیاں نوں نال لیاؤندے۔ فتح کیتی ہوئی بھومی تے جدوں اوہ آباد ہو جاندے تاں ستھانک استریاں نال ہی رشتے بنا لیندے۔ اس پرکار خون دی سانجھ بندی گئی اتے کئی ودیشی بولیاں عربیاں، فارسی اتے ترکی اتھے بولیاں جان لگیاں۔ اسے پرکار ہی آدواسیاں دا ادھیاتمک، عاریاں، ترکاں، منگولاں، فارس تے افغاناں دے ویدانت، جینی اتے بت مت نال اتے عرب اسلام نال ٹکرایا۔ اس پرکار خون دی سانجھ اتے بھاشا دے سمیل توں پنجاب دے لوک اتے بھاشا اتپن ہوئی۔ اک ہور آس نے جنم لیا کہ وڈے وڈیریاں دے انیک متاں وچوں پنجاب دے لوکاں لئی اک نواں مت پیدا ہووے گا۔

پندرھویں صدی تک جیہڑیاں وکھ وکھ نسلاں پنجاب وچ وس گئیاں، اوہناں نوں اپنے وطناں دی یاد وسر گئی اتے جس دھرتی تے آ کے اوہ وس گئے سن، اس نال موہ ودھ گیا۔ پنجابی چیتنا دے ابھار دا مکھ کارن ایہہ سی کہ وکھ وکھ شور شرابے دیاں بولیاں وچوں اک سانجھی بھاشا دا وکاس ہویا۔ بھاویں پنجاب دے واسی ہندواں اتے مسلماناں دے

طور تے تکھی طرحاں ونڈے ہوئے سن پر تاں وی ایجھے یتن جاری سن، جنہاں تے صدقہ پرسپر سانجھ ودھے اتے لوکاں اندر اک دوجے پرتی سد بھاونا قایم ہووے۔ ایہہ کارج گورو نانک اتے اوہناں دے نوں اترادھکاریاں دے حصے آیا کہ صحن شیلتا دی بھاونا ابھارن، اتے پنجابی راشٹریتا دے روپ وچ اس اندر گناتمک انش پیدا کرن۔

ایہہ بڑی مہتوپورن گل ہے کہ پنجابی راشٹرواد دی گل سبھ توں پہلوں ماجھے وچ چلی۔ ایہہ پنجاب دا ہردا سی اتے اتھوں دے لوکاں دیاں جڑھاں اس دھرتی وچ ڈونگھیاں سن۔ بھاویں اس مہم دے چلاؤن والے جاں موڈھی کسان نہیں سن تاں وی زمیندار جٹ اس دی ریڑھ دی ہڈی سن اتے کیندری میدان اس دا گڑھ سن۔

جاٹ※ شبد دے نرکت سنبندھی کئی انومان ہن جیویں کہ نسل دے نکاس بارے ہن۔ ہن ایہہ عام دھارنا بن گئی ہے کہ جاٹ جاں جٹ جنہاں بھارت دے اتری میداناں نوں اپنا گھر بنایا، اوہ آریہ نسل وچوں سن۔ اپنے نال اوہ کجھ سنستھاواں لیائے سن، جس وچ سبھ توں مہتوپورن سنستھا پنچایتاں سن، ہریک پنچائت پنج بزرگاں دی چنی ہوئی جماعت سی اتے سارے ہی اس دی وفاداری دا دم بھردے سن۔ ہر اک جٹاں دا پنڈ چھوٹا جیہا گنراج سی، جو اکو ہی جات گوت وچوں سن۔ ایہہ اپنی برادری بارے پوری طرحاں سچیت سن اتے اپنے آپ نوں اچی کل دے مندے سن۔ باقی دیا جاتاں دے آدمیاں نوں نیواں گندے جیہڑے بنا، تنا، گھمیار، چمار جاں کمی کمین دے طور تے اپنی روٹی کماؤندے۔ جٹ پنڈ دے راج نال سنبندھ اک خودمختاری والے سن اتے ایہناں ولوں اکا پکا مالیا تار دتا جاندا سی۔ کجھ سرداراں نے اپنا ادھیکار جماؤن دا یتن کیتا پر اوہناں نوں چھیتی ہی سمجھ آ گئی کہ کلھابندی ہو رہے پنڈاں اپر فوجی دستے بھیجن نال کوئی لابھ نہیں ہووے گا۔

جٹاں دے آزاد اتے برابری دی سبھا نے ہندو دھرم دے باہمنی روپ دے ادھیکار پروان کرن توں انکار کر دتا۔ اس دے الٹ گنگا دے میداناں دے براہمناں

دے پرتی ایہہ بند ھیج لگا دتا کہ آریہ پنجاب وچ دو دن توں ودھ نہیں رہ سکدے، کیوں جو پنجاب نے پجاری ورگ دی این مَنّ توں انکار کر دتا۔ ہندواں دی اچی کل والیاں ولوں جٹاں دی بدنامی نے وی نہ تاں جٹاں نوں اپنیاں نظراں وچ ڈیگیا اتے نہ ہی جٹاں دے دلاں اندر براہمناں تے کھتریاں لئی کوئی اچا درجہ بنیا۔ سگوں اس دے الٹ اس اندر براہمن لئی نیواں وطیرہ بن گیا جس نوں اوہ بھکھیا منگن والا جاں جوتشی سمجھدا۔ اس توں کھتری کجھ ٹھیک سی، جیہڑا حق دی کمائی کروا اتے اپنے لالچ دا گمان کردا سی۔ جٹ تاں کاما اتے سورما سی۔ اوہ لک نال تلوار لٹکا کے دھرتی وچ حل واہندا تے اپنے دیش دی رکھیا لئی کھتری نالوں ودھ جنگ لڑدا۔ لڑاکو کشتری دے وپریت جٹ کدے اپنے پنڈ توں دوڑیا نہیں، جدوں کوئی حملہ کر دیوے۔ اس کر کے جٹ نال جے کسے دھاڑوی نے ہینٹا دا ورتاؤ کیتا جاں اس دی دھی بھین دی بے پتی کیتی تاں جٹ نے اس ویلے بدلہ لے لیا۔ جدوں اوہ لٹ مار کر کے بھارت توں پرتدا تاں جٹ اس دا مال کھوہ لیندا۔ پنجابی جٹاں نوں سنسار دیاں دستاں نال موہ گھٹ سی پر اوہ اپنی جان اتے مال بھاری گنتی دے مقابلے داؤ تے لا دندا۔ اس دے نال ہی اوہ اپنے دیش دی راکھی لئی وی سچیت سی۔ اس دی دیش بھگتی دی بھاونا ودیشیاں لئی اکا ہی دشمنی دی سی، پر اپنے دیش واسیاں لئی اوہ دیالو تے کدے کدے گھرنا پوروکا وی ہندے، کیوں جو اوہناں دی قسمت جٹ دی سورمگتی اتے دھیرج تے نربھر کردی سی۔

ایتھے اک ہور اچمبھے والی گل وی کرنی پو گی۔ لگاتار پنجاب دی دھرتی میدان اے جنگاں بندی رہی۔ مانسک اتے سریرک طور تے کمزور برتی والے لوک اتر توں دکھن ول ہزارت کردے رہے تے بدیشی حملہ آور پنجاب دی خوبصورتی دا مزہ لیندے رہے۔ قدرتی ہے کہ ایہہ لڑاکو سریر توں تگڑے ہمت دلیری رکھن والے اتے اگوں ایہناں دی نسل وی اچی لمی بہادر ہونی سی۔ اس طرحاں دے سمیل دا ہی سٹہ ہے کہ پنجابی× لوک سارے ملکھ دے لوکاں نالوں وکھرے لگدے ہن۔

سچے ہندوستان دے کیول اتری حصے مطلب پنجاب اندر ہو گزریاں گھٹناواں توں ایہہ ہی ثابت ہو جاویگا کہ سبھ توں ودھ مشکلاں، مصیبتاں، ظلم و ستم پنجاب دی دھرتی دے جمیاں سرواپرے اتے پنجابیاں نے وی لوہے دے چنے چبائے۔

پنجابی کیوں اینے نڈر دلیر، جاں باز لڑاکو ہوئے؟ اس دا جواب وی ایہناں دے اتہاسک پچھوکڑ وچ لکیا پیا ہے۔ اج جو لوک پورے ملکھ نوں اک ہندو راشٹر بناؤن لئی دن رات سازشاں گھڑ رہے ہن۔۔ اوہ کدھرے پنجابیاں دیاں کیتیاں قربانیاں نوں جان بجھ کے نظر انداز کر رہے ہن۔ اینا ہی نہیں سگوں پنجابیاں نوں بیگانگی دا وی احساس کروا رہے ہن۔

زمینی لحاظ نال پنجاب نوں پنج باراں وچ ونڈیا گیا سی۔

دواب رچنا دا دکھنی اتے باری دواب دا پچھلا حصہ جس وچ گزرانوالا، ننکانہ، شیخوپورا، جڑھانوالا حافزاباد، چنیوٹ اتے لائلپر (فیصلہ آباد) نوں ساندلبار کیہا جاندا ہے۔

ماجھے علاقے دا آخری حصہ جس توں اگے کمالیاں اتے اس دا اعلیٰ دوالا، مزپھرگڑھ، کجھ حصہ میاں والی، کھانے وال اتے ضلع ساہیوال نوں گنجی بار کیہا جاندا ہے۔

نیلی بار اندر ساہیوال دا لہندا پاسہ، پاکپٹن، آرپھوالا اتے کجھ حصہ ملتان، لدھڑا اتے ضلع قصور آؤندا ہے۔ نیلیبار دیاں گائیاں بہت مشہور ہندیاں سن۔

گونڈلبار وچ جھنگ، سرگودھا، منڈی بہاولدین اتے کجھ حصہ میانوالی آؤندا ہے۔

کارانابار اندر جھنج دواب اتے جہلم دا علاقہ آؤندا ہے۔

راجنیتک پرستھتیاں نے کجھ لوکاں نوں کجھ علاقیاں دی گھیرابندی کرکے وچ انجھ قید کر لیا جیویں اوہ لوک بس ایتھوں دے ہی ہو کے رہِ گئے ہوون۔ اوہ لوک آپے اپنے وسیلیاں، طریقیاں نال زندگی دا گزر گزارا کردے رہے تے انجھ ہی ہویا پنجاب دیاں تن باراں دے کھیتر پھل اندر تے ایہہ جوہاں سن ساندلبار، گنجیبار اتے نیلیبار دیاں۔

حق سچ تے غیرت لئی جد لوک اپنی زندگی نوں داء تے لاؤندے ہن تاں پھر لوک

اوہناں دیاں واراں لکھ کے گاؤندے نے ۔ اوہناں دے ڈھولے گاؤندے نے، اوہناں اپر بولیاں بندیاں نے تے پھر لوک اوہناں نوں گاؤندے تے سندے نے ۔

ساندلبار دی گل کریئے تاں مغل چغتی حکومت مہرے دلا بھٹی نابر ہویا دکھائی دیویگا ۔ ایس علاقے دی سر زمین اپر جتھے سکندر نوں پورس للکاردا ہے اتھے راجپوت بھٹی بدیشی حکومت موہرے عاقی ہوئے ملدے نے ۔ اجے ایہہ اگ تھوڑھی ٹھنڈھی ہندی اے تاں انگریز سامراج مہرے راجپوت کھرل اپنی انکھ آبرو اپنی زر زمین اپنے اخلاق لئی مرمٹن لئی سر تے کفن بنھ کھلوندے نے ۔

اٹھارویں صدی دے تیسرے دہاکے دی گل کردے جایئے کیونکہ سکھاں دیاں بارھاں مسلاں وچوں جس مثل دا وچار کراں گے اس دا سنبندھ وی ساڈے بتھلے وشے نال جڑیا ہویا ہے ۔

دو پرگنے گوگیرا، ساہیوال راوی کنارے اتے دو پرگنے پاکپتن تے دیپالپر ستلج کنارے سن ۔

لاہور اتے ملتان پنجاب دے اتہاس وچ بہت اہم تھاں رکھدے ہن ۔ راوی اتے ستلج دے آر پار جانا تے اوہناں ناکیاں راہیں جتھے ہمیشاں ہی زوراوراں دا قبضہ رہیا، بہت مائنے رکھدے سن ۔

نکئی مثل دا نام وی ناکا※ شبد توں لیا گیا ہے ۔ ایہہ اوہ سمیں سن جد چنگے سواراں نال نوجوان دریاواں دے ایہناں پتنا تے پہریداری کردے اتے ہر آؤندے جاندے توں ٹیکس وصول کردے ۔ وڈیاں وڈیاں بیڑیاں نال لوکاں دا سامان آر پار پہنچاؤندے ۔ چنگی کمائی ہندی تے نال ہی اپنی سرداری قایم رکھدے ۔

ابدالی اتے تیمور دے حملیاں وقت ایہناں ناکیاں دی ہور وی مہتتا ودھ گئی ۔ سکھاں دیاں نظراں توں ایسیاں اہم تھاواں کویں اہلے رہ سکدیاں سن ! جتھیدار ہیرا سنگھ نے قبضہ کرکے نکئی مثل دی بنیاد رکھی سی ۔ ہیرا سنگھ پنڈ بھروالے دے چودھری ہیمراج دا پتر

سن ۔۔ بھروال چونیا تحصیل دا پرسدھ پنڈ سی۔ امرت چھک کے ہور نوجواناں دا جتھا بنا لیا تے سارے ناکیاں تے قابض ہو گیا۔ پاکپتن دی اک لڑائی وچ ہیرا سنگھ ماریا گیا۔ ایہہ لڑائی سہاگ ندی کنارے پنڈ کتیوالا وکھے ہوئی سی۔ اس دا اپنا پتر ڈل سنگھ اجے نابالغ سی اتے ہیرا سنگھ دے بھرا دھنا سنگھ دے پتر ناہر سنگھ ہتھ نکئی مثل دی سرداری آئی، کوٹ کمالیا دی 1768 وچ اک لڑائی وچ شہید ہو گیا۔ اس دی موت توں بعد اس مثل دی اگوائی جتھیدار رن سنگھ دے ہتھ آئی۔ جتھے باقی مسلاں دے پربھاو کھیتر ودھن لگے اتھے رن سنگھ نے وی اپنے ہتھیار بند دستیاں دا منہ ملتان اتے قصور ول کیتا۔

اتھے ایہہ وی دسدے جایئے کہ قصور توں پچھم نوں جاندے ہوئے تلونڈی پنڈ دے سجے ہتھ قریب ڈیڈھ میلاں دی وتھ تے اک پنڈ آؤندا ہے برج رن سنگھ والا۔ ایہہ اوہی پنڈ ہے جتھے سن 1901 وچ جگت سنگھ سدھو عرف جگا ڈاکو دا جنم ہویا سی۔ کہندے ہن کہ ایس پنڈ نوں وی نکئی مثل دے سردار رن سنگھ نے اک اچا برج بنا کے پنڈ دی بنیاد رکھی سی۔

جتھیدار رن سنگھ چنگا نیتیوان سی اتے ساریاں نیڑے نیڑے دیاں مسلاں نال چنگے سکھاوے سنبندھ رکھدا سی۔ نکئی مثل دا ادھیکار چونیا، قصور، شرکپر، گوگیرا اتے کوٹ کمالیا تک سی۔ جد رن سنگھ دی موت 1790 وچ ہوئی تاں اس مثل دی جتھیداری گیان سنگھ دے ہتھ آ گئی۔ رن سنگھ دی موت توں بعد جد کوئی چنگا یوگ جرنیل نہ رہیا تاں مثل نوں ہور دشمناں توں بچاؤنا اوکھا ہو گیا۔ ایہی وجہ سی کہ گیان سنگھ نے اپنی بھین مائی راج کور دی شادی مہاراجہ رنجیت سنگھ نال کیتی سی جس دی ککھوں شاہزادہ کھڑک سنگھ پیدا ہویا سی۔

گیان سنگھ دی 1804 ای: وچ ہوئی موت توں بعد 1817 ای: وچ مہاراجہ رنجیت سنگھ نے ایس سارے علاقے اپر اپنا قبضہ کر لیا سی۔

جس علاقے دی اسیں گل کر رہے سی اصل وچ ایہی رائے احمد خان کھرل ہراں دی

کرمبھومی سی جتھے اوہناں نے انگریز حکومت خلاف سنگھرش وڈھیا سی۔

بڑی کوشش کیتی کدھرے اوہ سماں ستھان لبھ سکدے جدوں پہلی وار نوجوان رنجیت سنگھ (مہاراجہ پنجاب) اتے رائے احمد خان کھرل دی ہوئی پہلی ملاقات ہوئی سی ! پر کدھریوں دی ایہہ جانکاری نہیں مل سکی۔

ایسٹ انڈیا کمپنی (اوکشٹھ ینڈھی، چھوٹھینئے (اوپچھ))

انگریز ویوپاریاں دی کمپنی سی جس دا اصلی مقصد سی بدیشیاں نال سمندری رستے چیزاں وستاں دی سودیبازی کر کے سامان ادھر ادھر پہنچاؤنا اتے ودھ توں ودھ منافع کماؤنا۔ ہندوستان اندر پیر جماؤن لئی ایہناں نوں اپنے ویوپار نوں راجنیتی وچ رنگنا پیا۔ ایہہ ایہناں دی مجبوری سی کیونکہ فرانسیسیاں، پرتگیزیاں اتے ہور یورپیئن طاقتاں جو ہندوستان اندر اپنیاں بستیاں بنا چکیاں سن اوہناں دی سرداری ختم کرن لئی ہتھاں وچ تکڑی توں بندوق پھڑنی ایہناں دی مجبوری بن گئی سی۔

انگلینڈ دی رانی یلزبیتھ 1 (اولزبٹھ 1) دے "شاہی چارٹر مطابق لنڈن دے سداگراں نے 31 دسمبر، 1600 نوں ایسٹ انڈیا کمپنی (اوپچھ) ستھاپت کیتی سی۔ شروع وچ تاں مکھ مقصد ویوپاری اتے اس لئی مغل حکومت دی اجازت وی ضروری سی۔ کمپنی دے مکھی تھومس رو، (ٹھھومس روؤ) 1831 1644 نے سرکاری کورٹ وچ عرضی دے کے دفتر کھولن دا فیصلہ حاصل کر لیا۔ ویوپار شروع کرن لئی سمندری بندرگاہ صورت (گزرات) نوں چنیا گیا۔ دسمبر 13، 1608 نوں اوپچھ دا سمندری جہاز پہلی ویر سامان لے کے صورت بندرگاہ تے آیا۔ شروع شروع وچ ہندوستان توں کپاہ، ریشم، چاہ، نیل آدی انگلینڈ جاندا رہیا۔ مقابلے وچ پورتگالی وی سن پر انگلینڈ دے وپاریاں موہرے اوہ ٹک نہ سکے۔ اوہی گل ہوئی جیویں کہندے نے پیر دھرن دی تھاں مل گئی تاں بیٹھن دی جگہ آپے بن جاندی اے۔ بس اوپچھ نے اپنے پسارے لئی ہندوستان دے راجنیتک اتے سماجک تانے بانے وچ ہتھ پیر مارنے انجھے شروع کیتے کہ وکھ وکھ کھیتراں وچ جنگاں دا

دور شروع ہو گیا۔

لگاتار ست سال (63 1756) چلی پلاسی دی لڑائی بنگال وچ اپنی خاص مہتتا رکھدی ہے۔ انجھ کہہ لؤ انگریز دا فوجی طور تے ہندوستان اندر داخل ہون دا دروازہ ثابت ہویا۔ بنگال دے آخری نواب سراج ال داؤل دا مقابلہ ایسٹ انڈیا کمپنی دے رابرٹ کلائیو نال ہویا۔ داؤل فرانسیسی فوجیاں دی امداد کر رہیا سی۔ اخیر سراج ال داؤل نوں قتل کر دتا گیا۔ میسور وچ ٹیپو سلطان (میسور دا شیر) (1799 1751) اتے اس دے باپ حیدر علی دیاں انگریزاں الٹ چار جنگاں ہوئیاں۔ چوتھی جنگ وچ ٹیپو سلطان تن دھراں وروودھ لڑ رہیا سی تے اوہ سن: انگریزی فوج، مراٹھے اتے حیدرآباد دا نظام۔ ٹیپو دی موت 4 مئی 1799 نوں ہوئی تاں انگریزاں نے پکے پیر جما لئے۔

دو اتہاسک گھٹناواں واپردیاں ہن۔ اک ملکھ دے دکھن وچ اتے دوسرے ملکھ دے اتر وچ۔ اک پاسے دکھن وچ انگریزی راج دی شروعات ہندی ہے تاں دوسرے پاسے اتر وچ مہاراجہ رنجیت سنگھ دے راجکال دی بنیاد بجھدی ہے۔ دوناں دی ستھاپتی اکو وقت ہندی ہے۔ نال ہی دوناں دا انت وی ایہناں دی اپنی اپنی وکھری ہوند دا کارن بندا ہے۔ جتھے انگریز رنجیت سنگھ دے راج دے خاتمے دیاں دن رات ویوتاں بنا رہے سن اتھے نال ہی انگریز اپنے راجکال دی قبر وی کھود رہے سن۔ انگریزی سامراج دے دناں دی الٹی گنتی اس دن توں شروع ہو گئی سی جدوں ایہناں نے 30 مارچ 1849 نوں لاہور وچ سکھ راج دے خاتمے دا اعلان کیتا سی۔

بناں شک 27 جون 1839 نوں ہوئی مہاراجہ رنجیت سنگھ دی موت مگروں کوئی وی قابل وارث جیوندا نہ رہیا۔ اس پاسے انگریز اس دی موت دی اڈیک وچ سن تے دوسرے پاسے پہاڑی ڈوگرے جنہاں وچ سن گلاب سنگھ، دھیان چند اتے چیت سنگھ؛ ایہہ سارے ڈوگرے سن۔

ایسٹ انڈیا کمپنی بارے کارل مارکس دے چھپے ہو بہو لیکھ نوں دے رہے ہاں کہ

کس طرحاں ہولی ہولی ویوپاری توں ملکھ دی مالکی ہتھیاؤن لئی بندھی ء بھیلل وچ ترمیماں کر کے اتے چھوٹیاں ریاستاں نوں بے جان کر کے انگریزاں نے پورے ہندوستان اپر قبضہ کیتا سی۔

سکھاں دے راج کال دا انت

پنجاب اندر سکھ راج کال دی گل کرن توں پہلاں تھوڑھا پچھے جانا پویگا تاں ہی سمجھ پویگی کہ ایسا کی سی جس نے رنجیت سنگھ دے راج سمیں ایشیا ہی نہیں بلکہ یورپین لوکاں نوں وی اپنے ول کھچ لیاندا تے پھر ایتھوں دے ہی ہو کے رہ گئے سن۔

سکھ دھرم دے بانی گورو نانک دیو دا جنم 1469 دی 15 اپریل نوں رائے بھوئَ دی تلونڈی (اجکل ننکانہ صاحب) پتا مہتہ کلیان داس بیدی اتے ماتا ترپتا گھر ہویا۔آپ بچپن توں ہی بہت ڈونگھیری سوجھ بوجھ دے مالک سن۔ صدیاں توں چلیاں آ رہیاں پرچلت ہندو آستھاواں جیویں جات پات، اوچ نیچ، مورتی پوجا، بت پوجا، انیک پرکار دے دیوی دیوتیاں دی پوجا جیویں کہ موہنجوداڑو دے نر ناری دیوتے۔ براہمنی ہندو دھرم اندر چل رہے ات درجے دی گھٹیا جیون جاچ دے آدھاراں اپر سبھ توں پہلاں پنجویں صدی عیسیٰ پورو وچ مہاویر نے اپنا ورودھ جتایا سی تے اس توں بعد گوتم بدھ (567 427 عیسیٰ پورو) ولوں ورودھ کیتا جاندا ہے۔ بدھ دی موت ہون توں 200 سالاں اندر بدھ دھرم نے اتری بھارت چ ہندو دھرم دا صفایا کر دتا۔ دکھنی بھارت اندر ہولی ہولی ہندو دھرم نے پھر اجیہا سر چکیا کہ اوہناں نے بدھ دھرم نوں سدا لئی باہر دا راہ وکھا دتا۔ اس دے نال ہی جین مت نوں مرن لئی آخری ساہاں تے چھڈ دتا۔

بھائی گرداس نے 15 ویں اتے 16 ویں صدی وچ جو سماج دی ٹٹ بھجّ، اخلاق وچ گراوٹ، راجنیتک برچھاگردی، تنتر منتر، اتے انی بدھ ہینتا چلی آ رہی سی اتے کنجھ گورو نانک نے اس اپر بانی راہیں لوکاں نوں جگاؤن دی گل کیتی ہے، جیویں کہ:

بھئی گلانِ جگتّرِ وچِ چار ورنِ آسرم اپائے۔

کجھ ہندو مسلمان مذہبی ہوَمے دے شکار بن چکے ہن :

گنگ بنارسِ ہندواں، مکہ کعبہ مسلمانے .※

کجھ سارے لوک زندگی دی سچائی توں بے پرواہ ہندے ہوئے لڑائیاں جھگڑیاں وچ ہی پھس کے رہِ گئے سن :

وچّ کنارے رہِ گیا، کھہِ مردے باھمنِ موَلانے .※

گورو نانک صاحب نے اپنیاں رچناواں مطلب بانی راہیں اک نویں جیون جاچن تے نویں نکور فلسفے نوں جنم دتا۔ ایہہ اوہ سماں سی جدوں یورپ اندر کالون، لوتھر اتے زونگلی سدھارک پرچارک سن ۔ کئیاں نے گورو نانک صاحب نوں انقلابی اتے کئیاں نے سدھاروادی وی کیہا ہے۔۔ گوکل چند اتے اندو بھوشن بینرجی گورو صاحب نوں ہندو دھرم دے سدھارک ہی مندے ہن ۔ کئیاں دا منا ہے کہ گورو صاحب اسلام اتے ہندو دھرم دا صحیح ایکا کرن والے ہن اتے ایسے وچوں ہی سکھ دھرم نے جنم لیا۔ ڈاکٹر. پال بی. کورٹ رائیٹ (دھر. پھسول بھ، چھوروتھ ازبلھھتھ) انوسار سکھ دھرم اک نواں بھراتری بھائی سی جس نے مسلمانی ظلماں دے بچاؤ وجوں مذہبی اتے راجنیتک طور تے اڈ ہستی پراپت کیتی ۔جس کول ہندو اتے اسلام سبھ توں باہری اپنی گورو سنستھا تے اپنی دیسی بولی دی پرنالی سی ۔ (چھ.ھ.لوڈھلیں مطابق سکھ ظلم تے اتیاچار دی اگ چوں پیدا ہویا سی.※

گورو نانک صاحب نوں کجھ مڈھلی ودیا پنڈت اتے مولوی پاسوں فارسی اتے عربی حاصل کرن لئی پریریا گیا پر اوہناں دا دل نہ لگا ۔ سگوں الٹا ایہناں نوں اجیہے سوال کردے جنہاں دا کوئی جواب نہ ملدا ۔ زیادہ اکانت وچ رہندے جاں سنتاں سادھاں دی سنگت کرنا پسند کردے ۔

سلطان پور وکھے مودیخانے وچ کم کردے اک دن وگدی ویئیں اندر اجیہی چبھی ماری کہ تن دن اتے تن راتاں دنیا توں الوپ رہے ۔ جد چوتھے دن پرگٹ ہوئے تاں اوہناں نے مکھ چوں جو پہلے بچن اچارے اوہ سن :

نہ کو ہندو نہ مسلمان:

انجھ کہیئے جیویں اوہناں نوں قادر دی قدرت نے اپنی ہک نال لا کے اک نواں فلسفہ اوہناں دی جھولی وچ پا کے نواج دتا سی۔

گورو نانک صاحب نے اپنی ساری بانی راگاں وچ اچارن کیتی۔ رائے بھوئ دی تلونڈی توں اک مسلمان مراسی مردانہ نے گورو صاحب نال 50 سالاں توں زیادہ سماں بتایا جو کہ اچ کوٹی دے ربابی سی۔ گورو جی نے اپنیاں چار اداسیاں اپنے بچپن دے دوست مردانہ (بھائی) نال 28،000 کلومیٹر (398،17 میل) پیدل چل کے راگاں راہیں بھلے بھٹکے کراہے پئے لوکاں نوں زندگی دے اصلی بھید اتے مقصد نوں درسایا۔

گورو نانک صاحب نے نہ صرف نواں دھرم اتے نویں جیون جاچن ہی دی بلکہ اک نویں کرسانی لہر وی چلا دتی۔ دنیا وچ شاید ہی کوئی ایسا پیر فقیر سنت فقر ہویا ہووے جس نے اپنے بھگتی مارگ اپر چلن والے بستر اتار کے عام کسانی والا چولا پایا ہووے اتے ہتھیں کرت کرن، ونڈ چھکن، نام جپن دا عملی ڈھنگ طریقہ دسیا ہووے۔ اوہناں ولوں چلائی گئی لنگر دی پرتھا اج دی پورے سنسار اندر نرنتر برقرار ہے۔ لنگر دی پرتھا چلاؤنا اک اجیہا انقلابی قدم سی جس نال ذات پات دیاں کریتیاں، اوچ نیچ، امیر غریب دے فرق نوں مٹاؤن دا ادیش سی۔ ہندو پنڈتاں انوسار اچھوت لوکاں دے پرچھاویں نال چلھا چوکا بھٹ جاندا ہے جدکہ گورو صاحب نے آسا دی وار وچ انجھ فرمایا:

جیکر سوتک منیئے سبھ مہہ سوتک ہوءِ۔۔
گوہے اتے لکڑی اندر کیڑا ہوءِ۔۔
جیتے دانے ان کے جیا باجھ نہ کوءِ۔۔
پہلا پانی جیوٗ ہے جت ہریا سبھ کوءِ۔۔
سوتک کیوٗ کر رکھیئے سوتک پوے رسوءِ۔۔
نانک سوتک ایون اترے گیان اتارے دھوئ۔۔

گورو صاحب دے سمیں عورت بس پیر دی جتی برابر ہی سمجھی جاندی سی۔ مرد لئی اس نال بھوگ ولاس، بچے پیدا کرنے اتے جد چاہیا اس نوں منڈی دی وستو بنا کے ویچ دینا۔ گورو نانک نے عورت نوں مرد برابر درجہ دے کے ہندو شاستراں دا کوڑ انجھ لوکاں ساہمنے لیاندا:

سو کیوں مندا آکھیئے جت جمہہ راجان ۔۔

اپروکت شبد جگت گورو سری گورو نانک صاحب جی دی رسنا توں اچارے گئے ہن، جنہاں دا مطلب ہے کہ جس استری نے راجیاں، یودھیاں، سنتاں اتے اوتاراں نوں جنم دتا ہے اس نوں کیوں اپمانت کیتا جاندا ہے۔ غور طلب ہے کہ گورو صاحب پہلے اوتاری پرش سن جنہاں نے استری آزادی لئی Pانتیکاری آواز اٹھائی ۔ جتھے ایہہ وی ذکر یوگ ہے کہ کسے وی دیش دی سبھیتا دے گن پدھر دا اندازہ اس گل نال لگایا جاسکدا ہے کہ اس سبھیتا وچ استری نوں کی ستھان پراپت ہے۔ آؤ، استری دے ستھان دی گل کردے ہاں
۔

ویدک کال توں بعد ہولی ہولی ستھتی بدلدی گئی ۔ منو※ دے سمیں تک استری نوں پرادھین، اپمانجنک حالت تک پہنچا دتا گیا سی ۔ استری بچپن وچ پتا دی نگرانی ہیٹھ، پتا دی موت توں بعد وڈے بھرا، ویاہ جان توں مگروں پتی اتے پتی توں بعد لڑکے دی نگرانی تھلے رہندی سی۔

گیارہویں صدی دے شروع توں مسلماناں دے بھارت اتے حملیاں کارن دیش دی مذہبی اتے آرتھک حالت نے اک نواں موڑ لیا جس دا سبھ توں بھیڑا اثر استری جاتی اپر پیا۔ لڑکی دے جنم نوں بھیڑا جان کے پیدا ہندے ہی مار دین دی پرتھا وی پرچلت ہو گئی۔ پردہ اتے ستی ورگے سماجک بندھن زور پکڑ گئے ۔ عورت دی گوار، شودر اتے پشواں آدی نال تلنا ہونی شروع ہو گئی ۔ استری دا گھریلو جیون سکھاواں نہ رہیا۔ ہور تاں ہور، اسلام دھرم وچ تاں استری مسجد جا کے عبادت وی نہیں سی کر سکدی۔

غور طلب ہے کہ اس پر کر دے سماج وچ استری نوں برابری دا درجہ سبھ توں پہلاں سری گورو نانک صاحب نے Pانتی بھرے شبداں "سو کیوں مندا آکھیئے جت جمہہ راجان ۔" دوارا دتا ۔ سبھ توں پہلاں استری جاتی لئی آواز اٹھاؤندے ہوئے اوہناں کیہا کہ پرش، استری دے گربھ توں پیدا ہندا ہے ۔ استری نال ہی منگنی تے ویاہ ہندا ہے ۔ استری نال ہی دوستی ہندی ہے تے منکھ جاتی دا سلسلہ زاری رہندا ہے ۔ استری دی موت ہو جاوے تاں پرش دوسرا ویاہ کر لیندا ہے اتے سنسار دا اس طرحاں سلسلہ چلدا رہندا ہے ۔ پھر کیوں استری دا اپمان کیتا جاندا ہے، جس نے وڈے وڈے یودھے، راجے، پیر، پیغمبراں آدی نوں جنم دتا ہے؟

زندگی دے انتم سمیں گورو نانک سہب نے کرتارپور (اجکلھ پاکستان) وکھے اپنے انوائیاں دی پنر اساری واسطے ذمہ واری بہت ہی قابل بھائی لہنا جی (بعد وچ گورو انگد دیو جی) نوں سونپ دتی نہ کہ اپنے دو پتراں وچوں کسے نوں ۔

گورو گوبند سنگھ دے سمیں وچ وکسن والا بیج گورو نانک صاحب نے بیجیا سی تے اوہناں دے اترادھکاریاں نے سنجیا سی ۔ اوہ تیغ جس نے خالصے دی پرتشٹھا دا مارگ بنایا، نرسندیہ گورو گوبند سنگھ نے ڈھالی سی، پرنتو اس دا فولاد گورو نانک صاحب نے پردان کیتا سی، جیہڑا کہ مانو اوہناں نے ہندو کھنج نوں ڈھال کے لوکاں وچ جڑھتا تے وہم پرستی تھا پجاریاں دے دمبھ تے پاکھنڈ دی میل نوں کڈھ کے تیار کیتا سی ۔2

گورو نانک صاحب ولوں چلائی نویں فلسفے دی لہر اٹھ گرواں توں چلدی سکھاں دے دسویں گورو گوبند سنگھ (1666 1708) تک پہجدی ہے، جنہاں نے اپریل 1699 وچ آنند پور صاحب وکھے وودھ رہے ظلم وستم دا خاتمہ کرن لئی خالصہ پنتھ دی ساجنا کیتی ۔ اپنے جیون کالن وچ گورو گوبند سنگھ نے 13 لڑائیاں جنہاں وچوں 12 ہندو پہاڑی راجیاں ورودھ اتے اک مغلاں (اورنگزیب دی فوج) خلاف لڑی سی ۔ جدوں اورنگزیب دے ظالمانہ حکومت اپر گورو صاحب نے اس نوں فتح دی چٹھی مطلب ظفرنامہ

لکھ کے بھیجیا تاں مغل بادشاہ چٹھی وچلے شبداں دا بان نہ جھل سکیا تے کجھ ہی دناں اندر موت دے منہ جا پیا سی ۔

سن 1708 وچ گورو گوبند سنگھ جد دنیا توں کوچ کردے ہن تاں سمچی سکھ سنگت نوں گورو گرنتھ صاحب نال جوڑ جاندے ہن ۔ سکھ پنتھ دی ظلم خلاف لڑائی لڑن لئی گوداوری دے کنڈھے (ناندیڑ صاحب مہاراشٹر) توں بندہ سنگھ بہادر نوں اپنے کجھ سنگھاں نال پنجاب نوں تور دندے ہن جس نے چپڑ چڑی دے میدان وچ سرہند دے مغل نواب وزیر خان (جس دا اصلی نام مرزا اسکاری (1635 توں مئی 1710) سی، نال یدھ کر کے اس نوں موت دے گھاٹ اتاریا سی جس دے حکم نال گورو گوبند سنگھ دے دو چھوٹے پتر زوراور سنگھ عمر 9 سال اتے فتح سنگھ عمر 7 سال نوں سرہند وچ جیوندے جی نیہاں وچ چنوا کے شہید کروا دتا سی ۔ وڈے دو پتر اجیت سنگھ عمر 17 سال اتے ججھار سنگھ عمر 15 سال کجھ دن پہلاں ہی چمکور صاحب وکھے مغلاں دی لکھاں دی گنتی والی فوج نال لڑدے ہوئے شہید ہو چکے سن ۔

سرہند جت کے بندہ سنگھ بہادر نے اس شہر نوں ڈھیہہ ڈھیری کر دتا سی بعد وچ اک روائت بن گئی کہ سرہند دی اٹ نال اٹ کھڑکا دتی سی ۔

جد نواب وزیر خان نے چھوٹے بچیاں نوں جیوندے نیہاں وچ چنے جان دا حکم سنایا تاں اس دی ہی کچہری وچ ملیر کوٹلہ دا نواب شیر خان سی جس نے اس سزا دا سخت وروودھ کیتا سی ۔ سکھ اج وی اس ولوں مارے آہ دے ہوکے نوں سلاماں کردے ہن ۔

مغلاں نال کئی لڑائیاں لڑیاں ۔ نال ہی بندہ سنگھ نے کسانی اندر نویں جاگرتی لیاندی ۔ وڈے وڈے جاگیرداراں دی زمین کھوہ کے عام، حصے ٹھیکے تے کھیتی کرن والے لوکاں وچ تقسیم کر دتی ۔ نال ہی اس نے کسانی جماعت نوں ہتھیار بند کرنا وی شروع کر دتا سی ۔

قریب 7 سالاں دے طوفانی سمیں اندر بندہ سنگھ بہادر نے پیداواری دے طور طریقیاں وچ وڈا پھیر بدل کر دتا سی ۔ لڑدے لڑدے اخیر بندہ سنگھ بہادر گرداس ننگلس

دی گڑھی (لاگے گورداس پور) اپنے سنگھاں سمیت اٹھ مہینیاں دے بھکھے بھانیے 17 دسمبر، 1715 نوں پھڑے جاندے ہن۔ ایہناں نوں بنھ کے دلی لیاندا گیا جتھے کجھ مہینے بعد قریب روزانہ 100 سنگھاں نوں شہید کیتا جاندا رہیا۔ انت 19 جون 1716 نوں بندہ بہادر نوں اسدے چار سالاں دے پتر نال شہید کر دتا گیا۔

1716 توں 1799 دا اجیہا دور سی جو ہر دن سکھاں لئی زندگی موت دی ہی کھیڈ بن گیا۔ نادر شاہ دے حملے، زکریا خان دے کشٹ اتے تسیہے سہنے پئے۔ جون 1746 دا چھوٹا گھلوگھارا؛ قریب 10 12 ہزار سکھاں دیاں لڑائی وچ شہیدیاں۔ احمد شاہ ابدالی دے حملے (1747 48) ابدالی دا دوسرا حملہ (1748 49) اتے تیسرا (1751 1752)□ چوتھا افغانی حملہ(1756 57)

مارچ 1758 وچ مراٹھا جرنیل رگھوناتھ راؤ اپنی دو لکھ فوج نال پنجاب اندر آؤندا ہے۔ دوبارہ مارچ 1759 نوں مراٹھے پنجاب وچ آؤندے ہن۔ اس وار سکھاں اتے مراٹھیاں دی سانجھی فوج نے افگانیاں نوں ہار دتی سی۔

پنجواں افغانی حملہ

احمد شاہ ابدالی 60 ہزار دی افغانی فوج نال حملہ کر کے مراٹھیاں توں بدلہ لینا چاہندا سی۔ مارچ 1761 وچ ابدالی واپس چلا گیا اتے مگروں سکھاں نے اس اپر حملہ کر کے اس دی لٹ دا مال اسباب اتے دو ہزار ہندو عورتاں نوں وی چھڈوا لیا۔

ہن تک سکھ مسلاں وچ چڑھت سنگھ دی شکرچکیا مثل چنگا سرکڈھ چکی سی۔ عبید خاں چڑھت سنگھ نوں مارنا چاہندا سی۔ اس نے گجرانوالے دا قلعہ ڈھاؤن دی وی کوشش کیتی پر جسا سنگھ آہلووالیا، جے سنگھ کنھیا، ہری سنگھ بھنگی کر کے عبید خان نوں جان بچا کے نسنا پیا۔ ایسے سال 1761 وچ سربت خالصہ نے بڑے جوش کھروش نال امرتسر وچ دیوالی دی منائی اتے اودھروں دوسرے پاسے لاہور دا راہ وی صاف ہو گیا۔

ہن سکھاں لئی لاہور دے دروازے کھلھ چکے سن اتے جسا سنگھ نوں سلطان ال

کومتان ☓ دے خطاب نال نوازیا گیا۔ نواں سکہ جیہڑا 51 سال پہلاں بندہ سنگھ بہادر نے اکریا سی مڑ چالو وی کر دتا پر ایہہ خوشی بہتا چر نہ ٹک سکی۔

ابدالی دا چھیواں حملہ (1762)

ابدالی لاہور داخل ہویا اتے 5 فروری 1762 نوں سکھاں دا بہت زیادہ قتل عام ہویا جس نوں وڈا گھلوگھارا کیہا جاندا ہے وڈے گھلوگھارے وچ 25 30 ہزار سکھاں دا قتل ہویا دسیا جاندا ہے۔ ابدالی جد لاہور آیا تاں اس نال 50 گڈے سکھاں دے سراں نال بھرے ہوئے سن۔ کیونکہ افغانستان وچ گڑبڑ ہو رہی سی جس کر کے ابدالی نوں 12 دسمبر 1762 نوں لاہور چھڈ کے مجبوراً افغانستان جانا پیا۔

ابدالی دا ستواں حملہ (1764)

اک پاسے اکتوبر 1764 نوں 18 ہزاراں افغانی سندھ پار کر کے ایمن آباد 12 ہزار بلوچاں نال جا رلے۔ دوسرے پاسے ابدالی امرتسر نوں جا رہیا سی جد اس نے ہرمندر صاحب اکٹھے ہوئے ہزاراں سکھاں نوں موت دے گھاٹ اتار دتا اتے ہرمندر صاحب نوں وی تیسری وار ڈھاہ دتا۔ امرتسر دی لٹ توں بعد ابدالی نے بٹالے ول کوچ کیتا اتے انہیواہ سکھاں اتے غیر سکھاں نوں ماردا چلیا گیا۔ افغاناں دے اس حملے ول ہی اشارے کردے ہوئے اک کہاوت وی بنی:

کھادھا پیتا لاہے دا
باقی احمد شاہے دا۔☓

پنجاب اندر مسلاں دا بول بالا ہو چکا سی۔ اوہ بھاویں اکلے جاں رل کے ابدالی دا ٹاکرا کردے اتے اس دا لٹیا مال وی کھوہ لیندے۔ ابدالی دا دوآبے کھیتر وچوں لنگھدے پنجور اتے کنجپرے، پہنچنا جتھے نصیر خاں بلوچ نے اس نال صلاح کیتی کیوں نہ سکھاں نوں سکھاں توں ہی مروایا جاوے اتے انجھ ایہناں نے پٹیالے دے اعلیٰ سنگھ نوں تیار کیتا اتے راجے دا خطاب، جھنڈا اتے نگارا وی دتا۔ عوضانے وچ اعلیٰ سنگھ نے افغاناں نوں

سالانہ ساڈھے تن لکھ روپئے دین دی شرط وی من لئی ۔ 10 اپریل 1765 نوں وساکھی
تے سربت خالصہ دوبارہ آ جڑیا ۔ ہرمندر صاحب دی اساری ہوئی ۔

گجر سنگھ اتے لہنا سنگھ بھنگی لاہور اندر داخل ہوئے جیتھے سوبھا سنگھ کنھیا وی آن رلیا ۔
ایہناں نے کجھ علاقے وی ونڈ لئے اتے گورو دے نام دا سکہ وی شروع کر دتا ۔ بھنگی مثل
دے سردار جھنڈا سنگھ اتے گنڈا سنگھ سکھاں نوں لے کے دکھن ول ودھن لگے ۔ 1766
دی پتجھڑ وچ پاکپتن جت کے ملتان ول جد ودھے تد ابدالی دی بھاری فوج پنجاب اندر آ
وڑی جس کر کے ملتان ول ہور جانا ممکن نہیں سی ۔

اٹھواں حملہ

نومبر 1766 وچ ابدالی اٹھواں حملہ کردا ہے ۔ اس دا اصلی مقصد سی سکھاں نوں ختم
کرنا ۔ لاہور وچ مسلماناں دے لہنا سنگھ نال چنگے سبندھ بن چکے سن ۔ ابدالی نے لہنا سنگھ
نوں لاہور دی صوبیداری دی پیش کش کیتی جس نوں اس نے ٹھکرا دتا ۔ ابدالی دا جرنیل
جنوری 1767 نوں امرتسر ول ودھیا تاں سکھاں (ساریاں مسلاں دے جوڑ نے) زہان
خاں دے 5 ہزار سپاہی مار دتے ۔ مگروں اپنے جرنیل دی مدد لئی ابدالی پہنچا ۔ اس وار
ابدالی نے امرتسر تے قبضہ بھاویں تھوڑھے وقت لئی ہی کیتا ضرور کر لیا پر اس نے ہرمندر
صاحب نوں کوئی نقصان نہ پچایا ۔ اوہ جان چکا سی کہ ایہہ مقدس ستھان سکھاں لئی شکتی دا
کیندر بن چکا ہے ۔

ابدالی ستلج لنگھ مالوا پہنچیا ۔ اتھے نجیب اد دولا تے پٹیالے دا امر سنگھ آ ملیا ۔ امر سنگھ
نوں اس سرہند دا ضلع سونپیا اتے راجا اے راجگان※ دا شاہی خطاب دتا ۔ نجیب اد دولا
نوں راج دی ذمہ واری دے کے ابدالی اجے سندھ پار ہی کر رہیا سی کہ تناں سرداراں
نے مڑ لاہور تے قبضہ کر لیا ۔ افغان حاکم ہن شہریاں دی مدد نہیں لے سکدا سی ۔ مسلماناں
نے وی سکھاں دا پکھ پوریا اتے درخاست کیتی کہ راجدھانی لہنا سنگھ نوں سونپ دیو ۔

1767 دے انت تک سارے پنجاب تے سکھاں دا قبضہ سی ۔ فصلاں اگدیاں،

معاملے اگراہے جاندے ۔ اج وی ایہناں علاقیاں نوں جودھ سنگھ دی پٹی جاں دیوان سنگھ جاں ہمت سنگھ دی پٹی کیہا جاندا ہے ۔ اگراہی دت مطابق دوتوں پنج روپئے فی آدمی ہندی سی ۔ اگراہی نہ دین والے نوں سخت سہارنی پیندی سی ۔

ابدالی دا نوواں حملہ

1769 ای. وچ ابدالی نے پنجاب اپر قبضہ کرن لئی نوواں حملہ کیتا ۔ اس وار اوہ جہلم تک ہی سیمت رہِ گیا ۔ اوہ ہن تک تھک ٹٹ چکا سی اتے بیمار ہو چکا سی ۔ سو واپس قندھار (افغانستان) چلے گیا ۔

ابدالی دے حملیاں نے سکھاں نوں ایس قابل ضرور بنا دتا کہ آپسی مسلاں دے وکھریویں بھلا کے کسے وی باہروں آئے حملہ آور نوں بھاج دین لئی اکٹھے ہونا بہت لازمی ہے ۔ اتے کسے حد تک مسلاں دے سرداراں نے ایہہ ثابت وی کیتا ۔ وڈی گنتی دی فوج نال آڈھا لاؤنا تے گریلا ڈھنگ طریقہ اپنا کے بہت تھوڑھی گنتی نال اوہناں نوں بھجا دینا شاید اپنی مثال آپ سی ۔

لڑائی دا ایہی تور طریقہ بندہ سنگھ بہادر اتے بعد وچ چی گویرا نے کیوبا، کانگو اتے بلاویاں وچ اختیار کیتا سی ۔

ایتھے اسیں ہور بہتا ویروا نہ دیندے ہوئے سدھا رنجیت سنگھ دے راج کال (1839 1799) توں پہلاں دس دیئے کہ ابدالی نے سکھاں دا اینا کوخون ڈولھ دتا سی کہ اگر کوئی وی قوم سکھاں توں علاوہ ہور ہندی تاں ضرور نیستو نابود ہو جاندی پر اجیہا سکھاں نال نہ ہویا ۔ اوہ کیوں؟ اسیں پچھے سکھاں دے سنگھاں تک دے اتہاس دا ویروا دس چکے ہاں اتے اس سدھانتاں تے کسے حد تک چلدیاں رنجیت سنگھ نے باہرلی دنیا دے لوکاں نوں پنجاب لیا کھچیا ۔

اس توں پہلاں کہ رنجیت سنگھ پتر مہاں سنگھ پتر چڑھت سنگھ پتر نودھ سنگھ پتر بدھ سنگھ جنم دھارن کرے پنجاب اندر بہت کھلاء پیدا ہو چکا سی ۔ رنجیت سنگھ دا جنم 13 نومبر

1780 نوں ہویا۔ اجے اوہ 12 سالاں دا ہی سی جدوں اس دے باپ مہاں سنگھ دی موت 1792 وچ ہو گئی سی۔ بچپن توں ہی کھبی اکھ چیچک دے روگ نال جاندی رہی۔ اس دے منہ اپر وی داغ ہو گئے سن۔ اس نے کوئی ودیا حاصل نہیں سی کیتی۔ خاندانی وراثت نے ہی اس نوں اوہ مہاں بلی سورما بنا دتا کہ اتہاس وچ نیپولیئن بوناپارٹ، سکندر ورگے لوکاں نال اس نوں جانیا جان لگا۔

اک اکھ توں کانا سی اتے عام کیہا جاندا سی کہ رنجیت سنگھ ساریاں نوں اک اکھ نال ویکھدا ہے۔ قدرتی سبندھ بن گیا۔ اس دے دربار وچ مسلمان، ہندو، سکھ اتے بدیشی لوک شامل سن۔

رنجیت سنگھ نے کجھ ہی سالاں وچ سکھاں دیاں باراں مسلاں نوں اک ہی لڑی وچ پرو کے محض 19 سال دی عمر وچ پنجاب دی راجدھانی لاہور اپر قبضہ کیتا اتے اجیہا انقلابی موڑ اتری بھارت اندر لیاندا جو بہت تھوڑے شبداں وچ اگے پڑھو گے۔

"رنجیت

سنگھ بوہڑ دے اس پیڑ وانگ سی جس دی چھاں سارے پنجاب اپر پسری ہوئی سی۔ بوہڑ دے پیڑ وانگ ہی اس نے اپنے ہیٹھ آئی ہوئی دھرتی نوں اوٹ دتی ہوئی سی تے اتھے سوائے گھاہ پھوس دے ہور کجھ نہ اگ سکیا۔ سٹہ ایہہ سی کہ جدوں اوہناں دا اکال چلانا ہویا تاں اوہناں دے مپیچ دا کوئی ویکتی نہ نکلیا جیہڑا راج دی واگڈور سنبھال سکدا۔"4

رنجیت سنگھ دی موت مگروں چاہے لاہور دربار بری طرحاں کھلر پلر چکا سی پھر وی انگریزاں نوں کجھے پنجاب اتے لاہور تے قابض ہون لئی چار لڑائیاں لڑنیاں پئیاں۔ انگریزی فوج کدے وی سکھ فوج وروودھ لڑیاں لڑائیاں وچ جت پراپت نہیں سی کر سکدی جیکر اندر کھاتے تیجا سنگھ، لال سنگھ دے انگریزی جرنیلاں نال سمجھوتے نہ ہوئے ہندے۔ ایہناں پہاڑی ڈھوگریاں نے اپنے رتبے اتے جائداداں بچاؤن خاطر پنجاب نوں ہی ویچ دتا۔ پنجاب نال ایسا دھروہ کمایا جس دا خمیازہ اج وی پنجابی بھگت رہے ہن۔

بے شک رنجیت سنگھ دی فوج دے پرانے ٹکسالی جرنیل دل جان لا کے لڑے پر
جیویں شاہ محمد لکھدا ہے:

شاہ محمد اک سرکار باجھوں،

فوجاں جت کے انت نوں ہاریاں نے۔*

انگریزاں اتے پنجابیاں دیاں چار ونگیاں لڑائیاں ہوئیاں جیویں کہ 18 دسمبر، 1845 نوں مدکی دی لڑائی،

21 دسمبر، 1845 نوں پھیروج شاہ دی لڑائی،

28 جنوری، 1846 نوں الیوال دی لڑائی اتے

10 فروری، 1846 نوں سبھراؤں دی لڑائی،

آخری سبھراؤں دی لڑائی وچ سردار شام سنگھ اٹاریوالا کڈے دلیرانا جذبے نال لڑیا اس بارے انگریز فوج دا کمانڈر لارڈ گیبھ وی ایہہ پرسنسا کہن لکھن توں نہ رہ سکیا۔ پنجابیاں دی بہادری نوں داد دیندیاں کہندا ہے "اپنے دشمن دی ڈٹ کے مقابلہ کرن دی بہادری دی کھلے طور تے شلاگھا کرن لئی نیتی اجازت نہیں دندی کہ میں اوہناں دی پردرشت کیتے بہادری دے عملاں دی داستان قلم بند کراں۔ نہ کیول ویکتی گت روپ وچ سگوں پوری طرحاں سانجھے طور تے وی سکھ سرداراں اتے اوہناں دی فوج ولوں میں ایہہ وی اعلان کردا ہاں کہ جیکر میرے دیش دے ہت وچ اجیہی مہان قربانی دی لوڑ نہ ہندی تاں میں ضرور ہنجھو وہاؤندا کہ میں اجیہے لگن والے لوکاں دی جماعت دا نڈر روپ وچ قاتل ہویا۔"

اس لڑائی وچ 10،000 پنجابی قربان ہو گئے سن۔ بناں کسے مقابلے دے انگریز فوج 22 فروری، 1846 نوں لاہور وچ آ وڑی۔

رنجیت سنگھ 19 سالاں دی عمر وچ شاہ زمان دے سمیں لاہور قلعے اپر قابض ہو گیا۔ ہولی ہولی اس نے کجھ خودمختیار ریاستاں نوں اپنے راج وچ جوڑ کے اک وڈے پنجاب

ملکھ نوں ہوند وچ لیاندا تے اس دی راجدھانی سی لاہور۔ کوراان پڑھ سی اوہ پر اس دی اکھ دماغ بہت پارکھو سی۔

ایتھے ٹھورمھ ول ھنششں شرگھس ء دی لکھی کتاب پھوبجھھ اندھ ٹھوَ انتر وڈھ یندھوَ پھوَندھوَ نچھوَ 1858 1857 دے حوالہ دین دی گستاخی کراں گے۔

×××××××

1845 1849 درمیان انگریزاں اتے پنجابیاں درمیان ہوئیاں چھ زبردست لڑائیاں بعد پنجاب مکمل طور تے انگریزی سامراج دی بستی بن چکا سی۔ پنجاب دے گورنر جنرل لارڈ ڈلہوزی نے 1849 وچ بھورد وڈ ادمنسٹرٹون بنا کے ہینری لارینس نوں اس دا پردھان بنا دتا۔ ہینری لارینس دے بھرا زون لارینس اتے سی.جی.منسل نوں بورڈ ممبر بنایا گیا۔ ایہناں ساریاں نوں وکھرے وکھرے وبھاگ دتے گئے جیویں کہ راجنیتک اتے فوجی ذمیواریاں، پورے پنجاب نوں نہتھا کرنا، نویں سرے توں پنجابی اتے ہورفوجی دستے قایم کرنے۔ جیہڑے اپنا راج کھسن نال ناراض سن اوہناں نوں پیار نال اپنے نال جوڑنا تاں کہ وقت آوَن تے اوہ آپنیاں دا خون وی وحہ سکن۔ زمینی معاملے اتے زمینی سدھار کرنے۔ اپنی آواجائی اتے تاملیل لئی سڑکی رستے اتے ٹیلیگراپھ سسٹم چالو کرنا اتے جلدی ہی نویاں نہراں اتے ریلوے لائیناں دے جال وچھاوَنے۔ ایہہ سدھار اتے نویاں ویونتبندیاں انگریز حاکم کسے چاء نال نہیں سن کر رہے، ایہہ ایہناں دی مجبوری سی۔ نویاں آباد بستیاں دا نوینیکرن کرنا لازمی سی تاں کہ ودھ توں ودھ لٹ کھسٹ نوں انجام دتا جاوے۔ کدھرے بغاوت ہووے تاں رستیاں سڑکاں دا پکے ہونا ضروری سی۔

"پہلے

ہی تن سالاں وچ 1349 میل سڑکاں دی صفائی اتے بنتر، 853 میل بنیاں شروع اتے 2487 میلاں دی نشاندیہی۔ 5272 میلاں دا نویں سروی ء کیتا گیا۔ عام کساناں وچ اپنا چنگا پربھاو بناوَن لئی مہاراجہ رنجیت سنگھ دے سمیں دے زمینی لگان نوں ادھا کر دتا گیا

۔ پہلی جنوری، 1850 توں چنگی ٹیکس شہراں توں پنڈاں اتے پنڈاں توں شہراں نوں چیزاں وستاں (کھان والیاں) اپر ٹیکس ختم کر دتے گئے ۔ ویوپار نوں بالکل کھلا چھڈ دتا گیا ۔ بھورد وڈ عدم۔ اندر دوناں بھراواں (زون لارینس اتے ہینری لارینس) وچ تکرار ہونا شروع ہو گیا ۔ ہینری لارینس دا جھکاء زیادہ لاہور دربار دے سکھ سرداراں اتے امیراں ول سی ۔ دوسرے پاسے زون لارینس زیادہ کسانی دے حق وچ سی ۔ اس وجہ توں ڈلہوزی نے 1853 وچ بھورد وڈ عدم۔ ختم کر دتا اتے زون لارینس نوں پنجاب دا چیف کمیشنر نیوکت کر دتا ۔

انگریزاں دے پنجاب اپر قبضے نال بہو گنتی مسلمان خوش ہوئے ۔ ٹھلبول پھنجب ند ٹھہ رج☒ دے پنہ 51 مطابق :

"نوسٹ

وڈ ٹہ لدنگ نسلمس ڈملئس وڈ انسٹ پھنجب (ہد) سپپورد ٹہ اونگلسہ ورنگ ٹہ شکہ ازس"۔

دوسرا ہینری لارینس سکھ سرداراں دی نظر وچ آدر مان نال جانیا جان لگا ۔ کیونکہ اوہ سکھاں دی بہادری ویکھ چکا سی چاہے اس دے چھوٹے بھرا زون لارینس نوں بعد وچ کہنا پیا :

"ان

ٹگن ٹہ (ملٹرے) چمپگن (گنسٹ ٹہ شکہس)... بے دسپسنگ ور ڈوس؛ بٹ اہد ہردلے ٹگن ٹ بڈورالرند ٹو رسپچٹ ٹہم، ند ٹو ڈند ٹہٹ مجھئے ار ٹہ بروسٹ، ٹہ موسٹ دٹرمند، ند ٹہ موسٹ ڈورمدبل اہوم اہد ورمٹ اِن یند"۔

چیلیانوالا اتے گزرات دیاں لڑائیاں جنوری 13، 1849 اتے فروری 21، 1849 نوں لڑیاں گئیاں ۔ رہندی قصر ایہناں لڑائیاں نے پوری کر دتی ۔ پنجاب پوری طرحاں ٹٹ کے انگریز دے قبضے ہیٹھ آ چکا سی ۔ بھائی مہاراج سنگھ دی قربانی نوں نہیں بھلایا جا سکدا ۔ مسٹر ونسٹارٹ انوسار "گورو کوئی سادھارن ویکتی نہیں ہے ۔ ستھا نک لوکاں

اندر اس دا اوہو ہی مان سنمان ہے جو عیسائیاں اندر جیسس لئی ہے" عام لوک بھائی مہاراج سنگھ نوں گورو جی کہہ کے بلاؤندے سن ۔

P

لاہور قلعے اپر یونین جیک

پنجاب اپر انگریزاں دا قبضہ ہونا اتے جس تیزی نال اوہ ہر کھیتر وچ اپنے پیر پسارن لئی کاہلے پئے سن اوہناں وچوں اپنے عیسائیت پرچار لئی نویں نویں مشنری سکول کھولن، تھاں تھاں پادریاں ہتھ بائیبل پھڑا کے ہندو سکھ بچیاں نوں بائیبل دی سندھا مڈھ وچ ہی پڑھاؤنی شروع کر دتی۔

1853 ای: وچ پہلا P تچن سکول امرتسر وچ کھولھیا گیا۔ ہور تاں ہور ایس سکول نوں کئی سال نابالغ دلیپ سنگھ (پتر مہاراجہ رنجیت سنگھ) دے جیب خرچے وچوں پنج سو روپئے سالانہ جاندے رہے۔ ایہی اوہ سال سی جدوں انگریزاں نے بڑی چالاکی اتے وڈے فریب نال دلیپ سنگھ نوں عیسائی بنا لیا سی۔ ویکھدے ہی ویکھدے ہشیار پادریاں نے 76 سالاں وچ ہی بٹالا، ترن تارن، کونگڑھ، بنو، کانگڑا، ڈیرہ اسمٰعیل خاں، ملتان آدی وچ قریب 30 دے لگبھگ عیسائی پرچار سینٹر ستھاپت کر دتے سن۔

انگریز نیتیوان جاندے سن کہ اگر دو علاقے کسے نہ کسے طرحاں مکمل طور تے قابو کر لئے جان تاں باقی کچے پنجاب نوں قابو کرنا اوکھا نہیں ہووے گا۔ ایہی وجہ جس کر کے سی سرا یچ۔ ایڈورڈز لاہور دے حاکم جوہن لارینس نوں اک چٹھی وچ کجھ انجھ لکھدا ہے:

ٹھہر رونلے ٹاو ویلگٹورے پوئنٹس ٹہ پھسہار دلئے ندنجہ۔ ٹھہ رسٹ رمر دپند نچیس، ہولدنگ تھس ٹاو پوئنٹس یو الل ہولد اہول پھنجب۔"1

اندازہ لایا جا سکدا ہے کہ انگریزی حکومت لمے سمیں لئی پنجاب اپر حکومت کرن لئی کی کی پینترے ورتن جا رہی سی۔

اپنے آپ نوں بڑے سھنک اتے رب نوں منن والے، جیسس کرائیس وچ انھا

وشواس رکھن والے کس پدھر تک اخلاق پکھوں اپنے گر سکدے ہن، اوہناں دے اپنے ہی کجھ لوک اوہناں پرتی اپنا غصہ دکھاؤندے ہن۔ آؤ ویکھو کجھ جھلکیاں:

لاہور تے فرنگی جھنڈا

ہن لارڈ ڈلہوزی، جو پنجاب نوں انگریزی راج وچ ملاؤن لئی بہت کاہلا سی، اس نے اس کم لئی الیٹ نوں لاہور بھیجیا۔ 28 مارچ 1849 نوں الیٹ نے کونسل دے ساہمنے دستخط کرن لئی شرطاں رکھیاں تے آکھیا، جے تسیں ایہہ پروان نہیں کروگے پھر وی ایہہ ہوتاں سبھ کجھ جاویگا پر نال تہاڈیاں جاگیراں وی ضبط ہو جانگیاں۔ 29 مارچ نوں آخری ویر، م۔ دلیپ سنگھ اپنے پتا دے شاہی سنگھاسن اتے بیٹھا، درباریاں دے چیہریاں اتے اداسی چھائی ہوئی سی۔ الیٹ نے لارڈ ڈلہوزی دا اعلان پڑھ کے سنایا، جس وچ کیہا گیا سی کہ اتیاچار تے بدمنی نوں بند کرن لئی پنجاب وچ انگریزی راج قایم کیتا جاندا ہے۔... گورنر جنرل نوں افسوس ہے کہ م: رنجیت سنگھ دے وارث م۔ دلیپ سنگھ نوں، جدوں کہ اجے اوہ بالک ہی ہے، مجبوراً تختوں لاہیا جا رہیا ہے۔※ دیوان دیناناتھ نے کیہا کہ انگریز سرکار نوں اتنی سختی دی تھاں کجھ ادارتا توں کم لینا چاہیدا ہے پر ہن کی ہو سکدا سی! آخر ایہناں شرطاں اتے کونسل اتے م۔ دلیپ سنگھ توں دستخط کرا لئے گئے

1. م۔ دلیپ سنگھ خود اپنے، اپنے وارثاں تے اپنے جانشیناں ولوں پنجاب راج دے سارے حق تیاگدا ہے۔

2. پچھلے قرضے تے جنگی تاوان بدلے لاہور دربار دی ہر طرحاں دی جائداد انگریز سرکار ضبط کر لویگی۔

3. مہاراجہ کوہِ نور ہیرا انگلینڈ دی ملکہ نوں ارپن کر دیویگا۔

4. م۔ دلیپ سنگھ نوں جو پینشن دتی جاوے گی، اوہ چار لکھ توں گھٹ تے پنج لکھ توں ودھ نہیں ہووگی۔ ایہہ پینشن اس نوں عمر بھر ملدی رہیگی جے اوہ انگریزاں دا

تابیادار رہے گا۔

ایہناں شرطاں اتے ڈلہوزی، الیٹ، لارنس، م. دلیپ سنگھ، راجا دیناناتھ، بھائی ندھان سنگھ، فقیر نردین، تے س. لال سنگھ کالیا والا سبھ دے دستخط ہو گئے ۔ قلعے اتوں کھالسئی جھنڈا اتار کے انگریزی نشان جھلا دتا گیا۔

م. دلیپ سنگھ نوں دیس نکالا

سبھی انگریز قوم نے کجھ باغیاں نوں سزا دین دے ناں اتے 11 سال دے مہاراجے نوں گدیوں لاہ دتا، مہاراجے دی راکھی لئی آئیاں انگریز فوجاں خود لاہور دربار دیاں مالک بن بیٹھیاں ۔

کی نیاں دی درشٹی توں کسے طرحاں وی ایہہ قبضہ جائز سی؟ اس بارے کجھ امان دار انگریزاں دیاں راواں سننیاں ضروری ہن ۔ ڈلہوزی دی اس کرتوت بارے میجر ایڈورڈز صاف کہندا ہے انجان لوک سانوں بے شک بےقصور من لین پر رب تے ساڈی ضمیر ایسا کداچت نہیں من سکیگی.※

میجر ایونز بیل دی رائے ہے ڈلہوزی※ دا پنجاب اتے قبضہ جابرانا وشواس گھات سی، اس نے عہد توڑے تے اک پوتر وشواس دی بھیڑی ورتوں کیتی ... انیاں تے بے سمجھی نال ایہہ قبضہ کرکے ساڈی سرحد کمزور دتی، ساڈی فوجی طاقت کھلار دتی تے حکومت اتے آرتھک بوجھ لد دتا ۔ میرا خیال ہے، آؤن والی نسل تے تاریخ ایہناں واقعیات دی موجودگی وچ ساڈی اس کرنی بارے ایہو فیصلہ دیویگی.※

جوہن لڈلو کہندا ہے، دلیپ سنگھ بچہ سی، اس دی نابالغی 1854 وچ ختم ہونی سی ۔ اسیں ملک وچ اپنے آخری داخلے ویلے (18 نومبر، 1848 نوں) اعلان کیتا سی کہ اسیں بلوئیاں نوں سزا دین اتے راج دے ہتھیاربند وروِدھیاں نوں دباؤن لئی آئے ہاں ۔ اسیں اس پرن دی پالنا چھیاں مہینیاں وچ سارا ملک ضبط کر کے کیتی ...□ پر دلیپ سنگھ نوں اک واری پروان کرکے اتے دیش دی راکھی دی ذمیواری لے کے اس نوں اس دی

رعیت دے قصور لئی سزا دینا اک مخول سی۔※

جون سلون لکھدا ہے، اتہاس وچ شاید ایہہ پہلی مثال ہے جد کسے رکھوالے (گارڈیئن) نے اپنیاں بھیڑیاں کرتوتاں اپنے پالت (وارڈ) دے سر مڑھیاں ہون۔ فیصلہ ساڈے وردودھ ضرور ایہہ ہووے گا کہ پورب دے معاملیاں وچ اس (انگریز) قوم دی کوئی ضمیر نہیں ہے۔2

مہاراجہ رنجیت سنگھ دی موت مگروں کجھ ہی سالاں وچ انگریزاں نے پنجاب نوں کی توں کی بنا دتا۔ چالی سالاں توں چلی آ رہی ستھر راجنیتک پرنالی جیہڑی راجاشاہی، منسبداری اپر آدھارت اک ٹھاٹھ باٹھ والا راج سی، جد شاہ محمد نے کھیرو کھیرو ہندا تکیا تاں اس کولوں وی نہ رہیا گیا:

راضی بہت رہندے مسلمان ہندو
سر دوہاں دے اتے آفات آئی۔
شاہ محمد اوچ پنجاب دے جی
کدے نہیں سی تیسری جات آئی۔※

اس توں پہلاں کہ اسیں کدھرے ہور پنجاب دیاں گھٹناواں وچ گواچ جائیے، اپنے گھیرے نوں سیمت کردے ہوئے لاہور دے دکھنی پچھمی علاقے اندر جان دی ہمت کراں گے۔ جنگل بیابان انیویں صدی دا ادھ پنجاب اندر لوکاں وچ غصہ دی وددروہ دی تے کتے کتے خوشی وی۔

نتھو خان ہراں دا چنگا رجیا پجیا جاگیردار پروارسی۔ اتہاس وچ بہت ہی گھٹ ایسے گھرانے ملنگے جنہاں دا پچھوکڑ شاہی ٹھاٹھ باٹھ والا ہووے تے اوہناں نے وقت دی حکومت نال آڈھا لایا ہووے۔ ایہہ شاید ساندلبار اندر ہی دوجی ویر ہون جا رہیا سی جتھے پنڈی بھٹیاں توں بھٹی راجپوت بدیشی حملہ آوراں (مغلاں) خلاف لڑے سن تے دوسری وار پنڈ جھومر وچ کھرل دا خاندان بدیشی (انگریزی) حاکم شاہی وردودھ لڑے سن۔

بہتا پچھے نہ جاندے ہوئے جے 1857 توں 1947 تک دے سمیں اندر نظر ماریئے، بڑا صاف سپشٹ ہووے گا کہ ایہہ ریاستاں اپر قابض، راجے مہاراجے، وڈے وڈے رئیس جاگیردار، منصبداراں نے انگریز سامراج دے فوجی، اتے پربندھک ڈھانچے دے افسراں دی مہنگے، شاندار تحفیاں اتے داعوتاں نال ایہناں دی آؤ بھگت کیتی۔ ایہہ دیسی راجے نواب ننگے چٹے ہو کے انگریز سامراج دی حمایت اپر آئے تے اتہاس وچ اپنیاں، اپنے ہی دیس اتے لوکاں پرتی کیتیاں کرتوتاں نال اپنے منہ کالے کروا گئے۔ اکتھنی نہیں ہووےگی جیکر ایہناں دیش دھرویاں وچوں سبھ توں مہرے پٹیالے دے مہاراجیاں دا نام لکھیا جاوے۔ ایہناں دی ایشو عشرت والی زندگی دیاں کہانیاں اپنی مثال آپ ہن۔

راوی دا راٹھ

اتہاسکاراں، لکھاریاں نے جدوی کجھ 1857 عیسوی دے غدر بارے لکھیا اس وچ پنجاب نوں بہت نیویں پدھر تے لیا کے دسیا گیا۔ اوہ پنجاب تے اس دے باشندیاں نے جو کجھ پراچین کال توں واپردا رہیا تے اس نوں اوہ اپنی کنڈ اپر ہنڈھا کے بدیشی دھاڑویاں نوں لوہے دے چنے چباؤندے رہے، کویں اوہناں دے حملیاں دا منہ توڑ جواب دیندے رہے، شاید ایہناں لکھاریاں نے نہ کتوں سنیا تے نہ کتے پڑھیا ہووے۔ پر انجھ کویں من لئیے کہ ایہہ پڑھے لکھے، وِدوان لوک اپنے منمکھ اتے PI تکھن وی ہو سکدے سن! بناں شک اوہ چڑھدے سورج نوں ہی سلامیاں دیندے رہے۔ اپنے تخم نال دھروہ کماؤندے رہے۔

جیکر نیجھ نال اتہاس دی پن چھان کیتی جاوے تاں بہت ایسے لوک جنہاں نے اپنے کنبے، اپنیاں جائداداں اتے سبھ کجھ پنجاب دی بہتری لئی نچھاور کر دتا، اوہ ساہمنے نظر آؤنگے۔

اتہاسکاراں نوں سکندر نال لڑدا پورس ایوں نظر نہیں پیا۔ سکندر ہی مہان کیوں لکھیا جاندا رہیا؟ اس دی بھاری فوجی طاقت موہرے آخر پنجاب دے پت ہی لڑے سن۔

اتہاسکاراں نوں دلا بھٹی چور، ڈاکو، لٹیرا ہی نظر کیوں پیا؟ جس مرجیوڑے نے اپنی وراثت، انکھ، آبرو اتے حقاں لئی اکبر نال آڈھا لایا، اوہ دلا بھٹی کیوں اوہناں دی نظریں نہ پیا۔

انگولے پاتراں نال لوک ساہت وچ بھاویں اتہاسکاراں نے کدے انصاف نہ کیتا پر لوکدھارا، سینہ بہ سینہ چلیاں آؤندیاں رواتیاں نے ایہناں پاتراں نوں ہمیشاں اگے

توں اگے جیوندا رکھیا، اوہ چاہے پنڈاں وچ راساں پاؤن والے ہوون، ڈھولے اتے واراں گاؤن والے ہوون تے چاہے پنڈاں دیاں سثھاں وچ اوہناں نوں سبھیا چارک بولیاں وچ یاد کیتا جاندا ہووے۔ ایہناں راساں وچ، سثھاں وچ روپ بسنت، پورن بھگت، جیمل پھتا، دلا بھٹی اتے اک اوہ راوی دا جانباز پتر رائے احمد خان کھرل وی آن کھلوندا ہے۔

ایہناں دے نال نال ہور جو مہان پاتر انگولے کیتے گئے اوہناں وچ بھائی مہاراج سنگھ نوں کنج بھلایا جا سکدا ہے؟ نامدھاری لہر دا سنگھرش، شام داس فقیر، لدھیانے دے گزراں دی بغاوتی سر، بھائی رام سنگھ دی کوکا لہر جنہاں نے انگریز سامراج وروودھ پرچنڈ سنگھرش لڑیا۔

پنجاب دے ساندل بار اتے نیلیبار دے کھیتر اندر انگریزی حکومت خلاف لڑے گئے یدھاں نوں سرکاری اتہاسکار کویں صحیح ارتھاں وچ قلم بند کردے؟ اجیہے سنگھرشاں دے نائک بس لوکاں دی زبان اتے دلاں اندر ہی سمائی بیٹھے ہن جو اجے وی لوکدھارا دا اہم حصے بنے چلے آ رہے ہن۔

لوڑ تاں سی ایہناں جانباز یودھیاں دیاں تھاواں نوں چنگی کھوج دا وشا بنا کے ودھ توں ودھ سچائی دے نیڑے لیا کے قلم بند کیتا جاندا تا کہ موہوں موہیں سینہ ب سینہ چلیاں آ رہیاں کہانیاں باتاں نوں بے لوڑے وادھے گھاٹے توں بچا کے آؤن والیاں نسلاں لئی کدھرے لکھ کے چھڈ دتا جاندا! کجھ لوکاں نے کم کیتا تے بہوتیاں نے اک دوسرے دا اتارا کر لیا۔

راجپوتاں وچوں اک قبیلہ جس نوں کھرل نام نال جانیا جاندا ہے۔ سبھاء دے کھلے ڈلھے مار خور، لڑاکے قبیلے نے، جیسلمیر دے علاقے چوں اٹھ کے پنجاب دے دریائی علاقیاں نوں اپنا ٹکانا بنایا۔ پشواں دے شوقین، چنگے گھوڑے گھوڑیاں رکھن دے عادی۔ کھیتی باڑی کتا پر بہتا دلوں نہیں سن پسند کردے۔

عشق مجازی وچ شاید دان آباد دے مرزے دی جھنگ سیالاں دی صاحباں نال جڑدی کہانی نے کھرلاں نوں عام لوکاں وچ نواں ناں دتا۔ کیونکہ مرزا دی کھرلاں وچوں سی۔ انجھ کھرلاں دا مرزا لوک دلاں اندر آ جڑیا۔ دوسرے پاسے اسیں جس کھرل دی گل کرن جا رہے ہاں اوہ وی کھرلاں وچوں ہی سی پر اس دے عشق دی کہانی کجھ ٹیڈی تے وکھری سی۔ اس کھرل دے تیراں تلواراں دے نشانے تے کوئی نجی سوارتھ نہیں سی جڑیا ہویا۔

ایس کھرل دے نشانے تے جھنگ سیال نہیں سن سگوں سچا انگریزی سامراج سی۔

ایس کھرل نال کوئی اک مرزا نہیں سی سگوں ہزاراں ہی عام پنڈاں دے مرزے اپنی صاحباں (آزادی) نوں حاصل کرن لئی بکی تے نہیں سگوں پیدل ہی جنگل بیلیاں نوں چیردے ہوئے دشمن دا پچھا کر رہے سن۔

تے گل کراں گے اس کھرل دی جس دا جنم 1785 نوں دریا راوی دے کنڈھے پنڈ جھامرا وچ چنگے وسدے رسدے جٹ راجپوت کسان رائے نتھو خان کھرل اتے پھتے بیبی کاموکا دے گھرے ہویا۔ جنگلی بیا بین علاقہ، کھلھیاں جوہاں دے مالک۔ راوی دے آر پار چنگا اثر رسوخ۔ ایہناں دا گھرانہ شروع توں ہی پیرے کھرل دے نام نال مشہور سی جو ایہناں دا وڈ وڈیرا سی۔ ہن ایہہ کھرل باجے کیجے اتے جگدے کیدے کھرلاں دے نام نال جانے جاندے ہن۔ ایہناں بارے عام روائت چلی آ رہی ہے کہ ایہہ خاندان ہمیشاں ہی بیتے ورش دے حاکماں نال متھا لاؤندے آ رہے سن۔ ٹھیک ہی تاں پرو. پورن سنگھ نے لکھیا ہے:

ایہہ بے پرواہ جوان پنجاب دے،

موت نوں مخولاں کرن،

مرن تھیں نہیں ڈردے۔

پیار نال ایہہ کرن غلامی،

جان کوہ اپنی وار وندے :
پر ٹیس نہ منن کسے دی،
کھلو جان ڈانگاں موڈھے تے الاردے ۔

....

رائے صلاح محمد جو رائے نتھو خان دا چاچا سی اوہ پروار دا مکھی سی جس نے بعد وچ سچے پروار دے مکھی رائے احمد کھرل نوں بنایا ۔قریب 8 سال دی عمر وچ رائے احمد خان کھرل نوں کھوبھیئی لکشریس (موجودہ اکاڑا) وکھے مسجد وچ پڑھنے پایا ۔ حضرت اویس اس دا مذہبی ادھیاتمک استاد سی ۔ستھانک لوکاں مطابق ایہہ حضرت اویش دی سخت سکھیا دا ہی نتیجہ سی کہ رائے احمد خان لوکاں وچ ایمو (انو) دے نام نال مشہور ہویا اتے انگریزی حکومت وروودھ لڑن دا فیصلہ لے سکیا۔

جوانی دے دناں وچ ہی رائے احمد نے گھوڑ سواری تلوار بازی، نیزہ اتے گریلا طور طریقیاں نال لڑن دے سارے وتراں تے طور طریقیاں وچ مہارت حاصل کرلئی سی ۔ ویسے وی اوہناں سمیاں وچ کسے قبیلے دی واگڈور تاں ہی حاصل ہندی سی، اگر تہاڈے وچ ایہہ سارے گن پائے جاندے سن ۔ رائے صلاح محمد نے مرن توں پہلاں کھرلاں دا سردار رائے احمد کھرل نوں تاں ہی تھاپیا سی کیونکہ اس دے اپنے پتراں وچ انی لیاقت نہیں سی جنھی اس دے بھتیجے احمد کھرل وچ سی ۔

مکھی دے طور تے احمد کھرل بہت دیالو، انصاف پسندف اتے اصولاں وچ پرپک سی ۔ سچے ارتھاں وچ اوہ نمازی راجپوت مسلمان سی جو راوی دے دوہیں پاسیں لوکاں اندر اک خاص ستھان رکھدا سی ۔

احمد کھرل راوی دے دوسرے پاسے دے وٹو سردار ملک بہا لک وٹو دا پگوٹ بھرا بنیا ۔1 پنجابی سبھیاچار وچ کسے نال پگ دی سانجھ بناؤنی دا مطلب سی اس نوں اپنا بھائی من لینا۔ اجکل دنیا نے بہت ترقیاں※ کرلئیاں ۔ کسے کول سماں ہی نہیں ہے ایہناں

صدیاں پرانیاں چلیاں آ رہیاں روائتاں اپر عمل کیتا جاوے، ایہناں نوں مجھیا جاوے ۔

اس نوں احمد کھرل دی دور اندیشی سمجھ لؤ ؟ کی اس نوں پتہ سی کہ کدے اوہ وقت وی آویگا جد ہر چھوٹے وڈے قبیلے دے ساتھ دی لوڑ پویگی ؟ پر وٹو قبیلے نے دل جان نال احمد کھرل دا ساتھ دتا جتھے انگریزاں وروودھ لڑائی لڑی اتھے وٹائی پگ دی لاج وی رکھی سی

-

مہاراجہ رنجیت سنگھ (1839 1780) دی پارکھوا کھ نے کویں پہلی نظرے ہی احمد کھرل دی شخشیت نوں پہچان لیا، ایہہ وی اک عجیب واقعہ سی ۔

رائے احمد خان کھرل دا دریا راوی وے دوہیں پاسیں ایہناں وب دبا سی کہ حکومت دے منصبدار ایوے ہی زمینی لگان دی اگراہی لئی ایدھرنوں گھوڑیاں دے منہ نہیں سن کردے ۔ پر ہاں، اک ویرضرور اچنچیت لاہور دا مہاراجہ سیدوال اپنے قافلے نال آن پہنچیا ۔ رنجیت سنگھ دی کابلی وچ ایویں آزاد حیثیت رکھن والے علاقیاں وچ بہتی دکھلئندازی نہیں سی کردا ۔

سیدوال وچ وکھ وکھ پنڈاں دے راٹھ اتے گبھرو نوجوان بیٹھے سن ۔ سرسری گلاں باتاں دے سلسلے وچوں جد زمین دے لگان دی گل تری تاں رائے احمد کھرل کویں چپ رہِ سکدا سی ؟

کھرلاں دی ایہہ جوہ سدا اڈ رہی ۔ زمین دا کہڑا لگان؟ اسیں پہلاں وی کھلھے رہنا سکھیا تے اگوں وی کھلھے ہی رہنا اے ۔ کسے دی دھونس اسیں نہیؤں زردے ! اگر عزت مانت کروگے عزت مانت مل جو ورنہ اسیں تاں بس گھوڑیاں اتے ہی کاٹھیاں پائی رکھدے ہاں.※1

سن کے احمد کھرل دیاں گلاں مہاراجہ بہت خوش ہویا ۔ کوئی تاں ہے جس وچ اپنی جرت ہمت اتے انکھ ہے ۔ بس پھر کی سی، ایہناں دی دوستی دیاں گلاں شروع ہو گئیاں ۔ اک روائت مطابق رائے احمد کھرل نے رنجیت سنگھ اگے صورت رکھی کہ جیہڑے لوک

زمین لگان نہ دین کارن پھڑے ہوئے ہن اوہناں نوں رہیاء کیتا جاوے۔ رنجیت سنگھ نے ترنت اوہناں نوں رہیاء کرن دا حکم دتا اتے نال ہی کہہ دتا کہ تسیں بے شک اپنی ہستی آزاد رکھو پر جے کدھرے میرے راج اپر بھاری مصیبت آن بنے تاں کی مدد کروگے تاں رائے احمد دا جواب سی، جد پگ ہی وٹا لئی، باقی کی رہِ گیا؟※

اک ہور چلی آ رہی روائت انوسار راتاں دے اکٹھ وچ کجھ انجھ دی گلاں باتاں ہویاں جو اجے وی عام لوکاں دے موہنوں سنیاں جاندیاں نے۔

جے توں سردار ایں، اسیں وی کھرل راجپوت ہاں۔

جے دلا بھٹی مغلیا لاہور دربار مہرے اڑ سکدا،

اسیں وی اسے ونش وچوں ہاں۔

ہے تاں لاہور دربار ہی راوی دے کنڈھے۔ تے اسیں نوی اسے دا پانی پیندے ہاں.※

چاہے اوہ جتھے بالکل پینڈو، ان پڑھ، لڑاکا، چنگی گھوڑ سواری، تیر اندازی اتے تلوار دا دھنی سی۔ اتھے اس نوں بندے دی پچھان کرن دا وی ور آوندا سی۔ جے سامنے والا چنگے 'جگریوالا'،

دلیر، منہ پھٹ، سچی گل ٹھوک وجا کے کرن والا ہندا سی تاں دوستی دا ہتھ اپنے آپ اگے ودھ جاندا سی۔

اسیں اپنے علاقے دے خود سردار ہاں۔ اگر زمین دا معاملہ پیار نال منگیا گیا تاں ضرور دیوانگے ورنہ دھکیشاہی کرن نال کجھ پلے نہیں پویگا.※

ایہناں دی عمر دا فرق قریب پنج سالاں دا سی، رائے احمد کھرل رنجیت سنگھ توں 5 سال چھوٹا سی۔ اگر قد کاٹھ توں ویکھیا جاوے تاں رنجیت سنگھ محض ساڈھے پنج فٹ جوان سی جد کہ احمد خان کھرل لگبھگ ساڈھے چھ فٹ اچا لمبا دیو قد مرد دلیر سی۔ دوناں دی پہلی ملاقات اودوں ہندی ہے جدوں رنجیت سنگھ اپنے گھوڑ سواراں نال راوی توں پار گوگیرا دے

علاقے وچ پنڈاں دے چودھریاں نال زمینی معاملے دے مصلے لئی گل بات کرن گیا۔ رنجیت سنگھ نوں احمد خان کھرل دی جرٔت نال کیتی گل بات نے موہ لیا۔ اوہ ہمت والے لوکاں دی بہت قدر کرداسی۔

بس پھر کی سی، ایتھوں ایہناں دی دوستی دا سلسلہ شروع ہندا ہے۔ کجھ روایتاں انوسار رنجیت سنگھ اتے احمد کھرل وچالے ہوئی لڑائی وی دسی جاندی ہے پر بڑی کوشش کرن دے باوجود وی کوئی ثبوت حاصل نہیں ہوسکیا۔

اک ہور روائت مطابق رنجیت سنگھ (مہاراجہ) جدوں اپنے قافلے نال ملتان توں لاہور جا رہیا ہندا تاں رستے وچ اک پنڈ سیدووال وکھے کجھ وقت مقام کیتا۔ جدوں لاگلے پنڈ دے چودھریاں نال جان پچھان ہوئی تاں رنجیت سنگھ دی نظر احمد کھرل اتے آ ٹکی۔ رنجیت سنگھ نوں دسیا گیا کہ احمد کھرل اس پرگنے دے حکیم اتے مکھی خان کھرل دا بھتیجا ہے۔ دسدے ہن کہ ہور گل بات دے سلسلے توں بعد رنجیت سنگھ اتے احمد کھرل پگ وٹنگ بھرا بن گئے سن۔

کجھ واقعیات سینہ با سینہ لوکدھارا نال اکمک ہوئے صدیاں توں چلے ترے آوندے ہن۔ لکھاری وی کھوج پڑچول توں کنارہ کردے ہوئے اوہناں بارے کجھ نہیں لکھدے۔ اس دیاں دو وجہ سمجھ وچ آوندیاں ہن۔ اک ہے کہ ایہہ لکھاری دربار※ نال جڑے ہوئے ہندے ہن۔ اپنی جھوٹھی شانو شوکت، مان سنمان قایم رکھن لئی درباری بولی توں باہر جانا ایہناں دے وس وچ نہیں ہندا۔ دوسرا ہے کہ ستھاپتی وروده اٹھیاں لہراں دے رہبراں پرتی ایہناں دا رویّا بہت پکھپاتی ہندا ہے۔ حق سچ لئی لڑن والیاں دے غصے، وِدروہ جذباتاں نوں صحیح طرحاں قلم بند کرنا ایہناں دے وس نہیں ہندا۔ ایہناں لکھاری لوکاں دا گھیرا بڑا سیمت ہندا ہے۔ کہہ لؤ کھوہ دے ڈڈو ورگا۔ حیرانی تاں اودوں ہندی ہے جدوں ہیڈتھر وے وڈھ ٹھوٹ پھوٹجھجھ※ دے لکھاری سعید محمد لطیف ورگیاں نے وی رائے احمد خان کھرل دا ذکر تک نہیں کیتا۔ اک پورا درباری ہون دا ثبوت تہاڈے

ساہمنے ہے ۔

ماؤجا کاڈیوال، تحصیل لالیاں ضلع چنوٹ وچ کسے امیر گھرانے وچ دیاہ سمیں ست گوآں جباہ کرکے قتل کر دتیاں گئیاں ۔ ایہہ قانونی طور تے غیر وازب سی اتے ہندواں دی شکایت تے امیر گھرانے دے بہت سارے لوکاں نوں سرکاری اہل کاراں نے پھڑ لیا ۔ اس گھرانے دیاں بیبیاں، بہو بیٹیاں احمد کھرل مہرے جا کے ترلا کردیاں ہن کہ ساڈے بندے پھڑ لئے گئے ہن ۔ ساڈی مدد کرو نہیں تاں مہاراجہ کجھ وی کر سکدا ہے ۔ کھسامب دی جیل وچوں لوکاں نوں چھڈ واؤن لئی احمد کھرل پہنچ جاندا ہے کیونکہ ایڈا وڈا کم احمد کھرل دے سوائے ہور کوئی نہیں سی کر سکدا۔ جیل خانے دیاں چابیاں منگیاں گئیاں تاں اگوں نانہہ نکر ہوئی ۔ جد احمد کھرل نے اپنا غصہ وکھایا تاں جیل خانا کھلھ گیا۔ ساریاں نوں چھڈوا لیا گیا۔ پر رنجیت سنگھ نے برا منایا تے کیہا کہ چار ہزار دا ہرجانہ بھرنا پویگا ۔ احمد کھرل نے شاہی محل دے درباری نوں کیہا کہ جاہ جا کے رانی نوں کہہ، کھرل چار ہزار روپئے لین آیا ۔ رانی نے چپ چاپ احمد کھرل نوں رقم دے کے تور دتا ۔ اگلے دن سارے دربار وچ جد سارا پتہ لگا تاں رنجیت سنگھ کہندا ازرمانا وی کیتا تے بھرنا وی دربار نے ۔ اگوں احمد کھرل کہندا، "مہاراج، آپاں کی ونڈیا ؟" رنجیت سنگھ کہندا، "پھر راج دی کھرلاں دا ہی ہویا ۔" مہاراجے نے بڑے پیار ستکار نال احمد کھرل دے ساتھیاں نوں انعام دتا اتے احمد کھرل نوں سونے دے کنگن تے ودھیا پوشاک بھیٹ کیتی ۔

مغلیہ سلطنت دا خاتمہ

آؤ، تھوڑا پنجاب توں باہر آوندے ہوئے دلی والے پاسے نظر ماردے ہاں ۔

میرٹھ اتے دلی اندر واپریاں 10 اتے 11 مئی، 1857 دیاں گھٹناواں توں پنجاب اندر سپاہی رجمینٹاں بالکل انجان سن ۔ پر ہاں، منٹگمری نوں دلی، میرٹھ کی واپر رہیا ٹیلیگراف سسٹم راہیں سبھ خبراں پہنچ رہیاں سن ۔ بہادر شاہ دے انگریز ورودھ بغاوت دا اعلان کرن دے سٹے وجوں میاں میر چھاؤنی نوں شستر ہین کر دینا ۔ پنجاب جنرل ریڈ دے ادھین سی ۔

جان لارینس دے حکم نال پنجاب دی چارے پاسیوں ناکہ بندی کر دتی گئی ۔ اتر پچھم علاقے وچ فوجاں دا جوڑ کیتا گیا تاں جو پٹھانی قبیلے، دوست محمد، افغانستان دا امیر، میدانی علاقے اپر دھاوا نہ بول سکن ۔ ہریانہ دے دکھن پورب نوں فوج حوالے کرنا، دریاواں دے پتناں دی راکھی لئی چونکیدار بٹھائے اتے دریائی لانگھیاں اپر اچے بنھ اسارے گئے ۔

جیہلم وچ کافی خون کھرابا ہو چکا سی ۔ کجھ باغی جھانسا دے کے جموں ول کوچ کر گئے ۔ جیہلم دی گھٹنا توں دو دن مگروں سیالکوٹ دے سپاہیاں نے اپنے کجھ افسراں نوں گولیاں نال مار مکایا تے خود دلی ول منہ کر لیا جتھے راوی دریا دے بھرمو پتن (ضلع گورداس پور) نکلسن نے ایہناں دا مقابلہ کرکے مار مکایا۔

اک پاسے مغل بادشاہ بہادر شاہ دے الٹ سکھاں نے انگریزاں دی مدد کیتی کیونکہ سکھ مغلاں ولوں اوہناں اپر کیتے اتیاچاراں دا بدلہ وی لینا چاہندے سن ۔ دوسرا سو ساکھی※ دا پرچہ بنا کے بھوکھبانی کیتی گئی کہ انگریز اتے سکھ رل کے دلی اپر قبضہ کرنگے ۔

ستمبر 20، 1857 نوں شہر اپر قبضہ ہونا اتے بہادر شاہ دے دو بیٹیاں اتے اک پوترے دا ہاڈسن دی حضوری وچ قتل کرنا جیویں سکھاں نے 182 ورھے پہلاں گورو تیغ بہادر دا اورنگزیب ولوں شہید ہون دا بدلہ لے لیا ہووے۔ (مرزا مغل تے مرزا سنزر سلطان دے پتر تے پوتا مرزا ابو بخت)

پر ایہہ کہنا قطعی جائز نہیں ہووے گا کہ 1857 دے وردوہ دوران پنجاب چپ رہیا سی۔ اصل وچ پنجاب دی ستھتی باقی ملکھ نالوں وکھری سی۔ پنجاب قریب پچھلے 40 سالاں توں راجنیتک طور تے شانت سی۔ باوجود سکھاں دی گنتی قریب 5.6 مسلماناں دی 53 اتے ہندواں دی 8.34 سی پر اس دے باوجود دی ایہناں 40 سالاں وچ اک بندے نوں وی کدھرے فانسی نہیں سی ہوئی۔

کی 1857 اک غدر ✕ سی؟

کتنا ہے بدنصیب ظفر دفن کے لیئے،

دو غز زمین بھی نہ ملی کوئے یار میں۔

اتہاسک طور تے دلی وکھے لال قلعہ ہمیشاں راجنیتک گتیودھیاں دا گڑھ رہیا ہے۔ اصل وچ 1857 دا غدر ✕ وی اتھوں ہی تریا۔ آخری مغل بادشاہ بہادر شاہ نوں اس دا دوشی ٹھہرایا گیا۔ لال قلعے اندر 40 دن اس اپر مقدمہ چلیا۔ اخیر 82 سال دے بڈھے بادشاہ نوں رنگون (برما) وچ جلاوطن کر دتا گیا جتھے 4 سالاں بعد برے حالیں اس دی موت ہو گئی سی۔

اتھے تھوڑھا جیہا ذکر تاں کرنا بندا ہی ہے کہ آخر کی واقعہ ہی 1857 دا غدر ✕ سی تے اس لئی ایہہ نام ڈھکواں ہے۔

کی ایہناں غدریاں دی اپنی کوئی جتھیبندی سی؟

کی ایہناں دا کوئی اپنا لکھیا ودھان سی کہ ایہہ کہڑی منزل حاصل کرنا چاہندے سن؟

کی ایہناں دی عام لوکاں تک پہنچ بن چکی سی؟

کی ایہناں نوں عام پینڈو لوکاں نے اپنے گل نال لایا؟

کی ایہناں نوں اپنے دشمن اتے متر دی سمجھ آ چکی سی ؟ جے ڈونگھی کھوج کر کے ویکھیا جاوے، پر حاکم شاہیاں ولوں 1857 دے غدر※ نوں مدعا نہ بنایا جاوے، تاں شاید اپرلے سوالاں دے جواب لبھن مگروں غدر※ شبد دی پریبھاشا سمجھ آ جاوے گی۔

1857 دے غدر※ نوں دیش دی آزادی لئی لڑی گئی پہلی جنگ ایلانیا جاندا رہیا ہے۔ میرٹھ چھاؤنی توں دھرم دے نام تے بھڑکی اک چنگاری سی اکھے روند (چھنر تھرید ھگھو) اپر گو دی چربی اتے کجھ کہن لگے سور دا ماس۔ کی اس نوں آزادی دی لڑائی کیہا جاویگا؟

جھانسی دی رانی جس نوں ہندوستان دے سکولی کورساں وچ بڑا پروس کے پڑھایا جاندا ہے کہ اوہ آزادی دی لڑائی دی بہت بہادر نڈر رانی سی۔ لؤ سن لؤ، اوہ کنڈی کو وڈی دیش بھگت سی!

بندھیل کھنڈ دے صوبے (پرانت) جھانسی اتے مرہٹیاں دا راج سی۔

ایہہ جھانسی دی رانی دی بغاوت※ (1828 1883) دا حوالہ پاٹھکاں لئی اسیں غدری لہراں دی حصیداری※ وچوں دے رہے ہاں۔

"جھانسی

دی رانی دا پتی سرے دا شرابی تے ظلمی راجا سی۔ اس دی موت مگروں لکشمی بائی (رانی جھانسی) نے وی غریب پرجا تے گھٹ نہ گزاری۔۔ لوک انگریزاں کول جا فریادی ہوئے تاں انگریزاں نے جھانسی اپر قبجہ کر لیا۔ لکشمی بائی نے تن چٹھیاں انگریزاں نوں لکھیاں۔

1. پہلی وچ لکھیا، "مینوں 2 لکھ روپئے مہینہ پینشن لگائی جاوے۔" انگریزاں ولوں کوری ناںہہ ہوئی۔ کارن سی کہ تیرے کوئی اولاد نہیں ہے۔ پھر اس نے رشتیداری چوں اک بچہ گود لے لیا تے

2. دوسری چٹھی وچ لکھیا، "میں بچہ گود لے لیا ہے، مینوں 10 لکھ سالانہ پینشن دتی

جاوے۔"

انگریزاں دا جواب سی،"اگر بچہ راجے دے جوندے گود لیا ہندا تاں ٹھیک سی، ہن نہیں۔ اتے

3. تیسری چٹھی لکھی، دو لکھ روپۓ دیؤ۔ جھانسی وی تہاڈی، میں وی تہاڈی اتے میرے سپاہی وی تہاڈے دشمناں نال لڑنگے۔"

ایہہ تنے چٹھیاں اج وی لنڈن وچ پئیاں ہن۔

ایہہ بہت تھوڑھے ویروے نال ہی ہویا دسیا گیا ہے کہ کجھ اپنے نجی سارتھ دی خاطر لوک کس پدھر تک ہیٹھاں آ کے گر سکدے ہن۔ جد کسے پاسے توں کوئی سارتھ پورا ہندا نہ دسیا تاں ادوں سوچ لیا،"چلو لڑ کے ویکھ لیندے ہاں، شاید مقصد پورا ہو جاوے۔"

2. جھانسی دی رانی دی بغاوت (1828 1885)

بندھیلکھنڈ دے پرانت، جھانسی اتے مرہٹیاں دا راج سی۔ جد جھانسی دا راجا مریا تاں اس دا کوئی پت نہیں سی تے اس نے اپنے خاندان وچوں آنند راؤ نوں متونا بیٹا بنایا ہویا سی۔ اس دی اطلاع لارڈ ڈلہوزی نوں دتی گئی سی۔"ڈوکٹرین آف لیپس" (دھوچڑئ وڈ لپس) دی نیتی ہیٹھ متونے بیٹے نوں گدی دا حقدار نہ مندیاں، برٹش سرکار نے ریاست نوں ہڑپ لیا۔ راجے دی ودھوا رانی لکشمی بائی، نے متونے بیٹے نوں ریاست دا وارث نہ بناؤن تے اعتراز کیتا، پر گوریاں نے انگولیاں کر دتا۔ لکشمی بائی نے رانی دی حیثیت وچ دربار لاؤنے شروع کر دتے۔ مردانہ کپڑے پہن کے دربار وچ بیٹھدی۔ تیز گوڑھے نیلے رنگ دا بند گلے والا کوٹ تے چوڑیدار پجامہ ہندے اتے سر تے ٹوپینما پٹکہ ہندا۔ قمر دوآلے دپٹہ بنھ کے وچدی تلوار لٹکاؤندی۔ جنگی داء پیچ سکھدی، گھوڑی دی سواری دی مشق کردی۔ دربار وچ بیٹھے لوکاں نوں سادہ زبان وچ مکھاتب ہندی اتے سوکھی بولی وچ فرمان لکھدی۔ گل کی، اوہ راجیاں وانگ دربار سجاؤندی سی۔

کانھپر دی ہارتوں بعد تانتیا توپے رانی نال آ ملیا۔ دوہاں نے مل کے بغاوت کر دتی

تے گوالیئر دے قلعے تے قبضہ کر کے ایسٹ انڈیا کمپنی دے افسراں دے ٹبراں نوں قلعے وچ بند کر لیا۔ سرکار نے اوہناں دی رہیائی لئی سمجھوتہ کیتا جو رانی دے سپاہیاں نوں منظور نہیں سی۔ جد افسراں دے ٹبر قلعے چوں باہر نکلے تاں باغیاں نے سارے قتل کر دتے۔ برٹش سرکار نوں رانی دی دیانتداری تے شک ہو گیا۔ وار وار صفائی دین اپرنت اوہ گوریاں دی تسلی نہ کرا سکی۔ (جھوپیچ، 2008)

جون، 1857 دے اخیر وچ، بندھیلکھنڈ اتے پوربی راجپوتانا توں کمپنی دا ادھیکار کھس گیا۔ بنگال دی گورا فوجا دے دستے دلی اتے کانپر دیاں لڑائیاں وچ بھاگ لین لئی روانہ ہو گئے۔ موقع تاڑ کے گوانڈھی ریاستاں دے راجیاں نے جھانسی ول ودھنا شروع کر دتا۔ رانی جھانسی نے اوہناں دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا۔ مارچ، 1858 وچ ہیوج روز (ھگہ روس) دی کمان ہیٹھ کیندری انڈیا دی فوج نے جھانسی تے قبضہ کر لیا۔ رانی بھیس وٹا کے نکل گئی تے جون 1، 1858 نوں مرہٹا باغیاں دے گروہ نال جا ملی۔ دوہاں نے برٹش سرکار دے پٹھو، سندیا ریاست دے حکمران، نوں ہرا کے گوالیئر دے قلعے تے دوبارہ قبضہ کر لیا۔ کیندری انڈیا دی سرکاری فوج نے یکدم اوتھے پہنچ کے قلعے نوں گھیرا پا لیا۔ جون 17، 1758 نوں رانی جھانسی بہادری نال لڑدی ہوئی ماری گئی۔ (جھونس، 2000)۔ اوہ جون آف آرک (جھون وڈ ارچ) وانگ لڑی۔ یاد رہے کہ جون آف آرک ✻ فرانس دی سوربیر عورت سی۔ اس نے اٹھاراں سال دی عمر وچ فرانس دی فوج دی اگوائی کر کے انگلینڈ دی فوج نوں ہرایا سی۔ اک سال مگروں انگلینڈ ولوں پھڑے جان توں بعد اس نوں مئی 30، 1431 والے دن اگنی بھینٹ کیتا گیا سی۔ رانی جھانسی دے سریر دا سادہ جیہا سسکار ہندو رسماں انوسار کیتا گیا۔ جنگلاں چوں لکڑاں اکٹھیاں کر کے اتے گھاہ پھوس پا کے دیہہ نوں اگنی بھینٹ کر دتا۔ نہ وید منتر پڑھے، نہ چتا تے گھی اتے میوے پائے اتے نہ ہی چندن دیاں لکڑاں ورتیاں۔"

اتھے اسیں اصلی کردار نوں اجاگر کرن دی گل کیتی ہے، کسے دی شان خلاف جاں

کسے دے چرتر نوں نیواں وکھاؤن دی ہرگز گل نہیں ہے ۔ اگر کسے نوں کوئی کنّھو پرنتو ہووے تاں پرانیاں آرکاویز موجود ہن ۔

اڈو اڈ طور طریقیاں نال اٹھیا غصے دا بھامبڑ جس نے اتری ہندوستان نوں تاں کافی حد تک پربھاوت کیتا چاہے انگریزی حکومت ولوں اپنے ہندوستانی متراں※ دی مدد نال ایہہ بھامبڑا دبا دتا گیا پر اس دی چنگیاڑی کدے نہ بجھ پائی ۔

ویہویں صدی دے شروع وچ غدر لہر اصل وچ 1857 دے وِدروہ نال ہی شروع ہو گئی سی ۔ وکھ وکھ پڑاواں وچوں گزردی وکھو وکھرے روپ اسردی رہی ۔ کوکا لہر، پگڑی سنبھال جٹا لہر، غدر پارٹی لہر، گرودوارہ سدھار لہر، ببر اکالی لہر، Pانتیکاری کرتی پارٹی، ہندوستان سوشلسٹ ریپبلکن آرمی (ھشرء)، آزاد ہند پھوجد سبھ ہی 1857 دے وِدروہ دے وکھرے وکھرے کمیں اڈو اڈ روپ سن ۔

ایہہ عام دھارنا بنی ہوئی سی کہ سارا پنجاب ہی انگریز بستیوادی طاقت دا حمایتی رہیا ہے ۔ بناں شک 1857 دے وِدروہ دوران پنجاب اپنی اوہ بھومکا نہ نبھا سکیا جیہڑی ایہہ صدیاں توں بدیشی طاقتاں وِرودھ وکھاؤندا آیا سی ۔ اس دیاں وی بڑیاں ازیب الجھناں ہن جس کرکے پنجاب اس وِدروہ دا کیندر نہ بن سکیا ۔

اک تاں قریب 40 سالاں بعد سکھ راج دا خاتمہ ہویا اتے اوہ وی مکھ طور تے انگریز سامراج دیاں پاپساروادی نیتیاں کارن ۔

دوسرے، ایس 40 سالاں دے راج دوران صحیح ڈھنگ نال کوئی پائیدار قابل وارث پیدا نہ ہو سکیا ۔ جیہڑے ہوئے اوہ وی پہاڑی ڈوگریاں دیاں شاطر چالاں نال ختم کر دتے گئے ۔

تیسرا لمے سمیں توں مغلاں دے غلام رہن دی لوکاں اندر غلامی والی سوچ اجے وی بھارو سی ۔

چوتھا امیر ریاستی حاکم، وڈے وڈے جگیرداراں، اہل کاراں نے انگریزاں دا دل

کھولھ کے ساتھ دتا۔

پنجواں پوربیاں نے سکھاں ورودھ انگریزاں دا ڈٹ کے ساتھ دتا۔

انگریزاں، ہندوستانیاں، سکھاں، مسلماناں دے 1857 ء میں دے آپسی ٹکراں اتے اک دوسرے پرتی بدلکھوری دی رڑک کس پدھر دی اتے کیوں سی، آؤ ویکھدے ہاں ۔

پنجاب اندر دہشتی دور

1849 وچ انگریز پنجاب اپر قابض ہندے ہن جنہاں دی پوربی سپاہیاں (ہندوستانی سپاہیاں) نے رج کے لڑائیاں وچ مدد کیتی سٹے وجوں پنجاب اندر سبھ توں ودھ روزگار ایہناں نوں دتا گیا۔ پنجابیاں نوں پوری طرحاں اکھوں پروکھے کیتا گیا۔ انجھ لگدا سی جیویں ایہہ پوربیے ہی پنجاب اندر حکومت کر رہے ہوون۔ پنجاب دے مسلماناں، ہندواں تے سکھاں نوں پوربیے جیویں دھاڑوی لگدے سن۔ جد 1857 دا غدر٭ شروع ہویا تاں پوربیاں اتے انگریزاں درمیان فرق پے گیا۔ 1849 ورگے سنبندھ نہ رہے تاں پنجابیاں دی اپرلی جماعت مطلب امیرزادیاں نے گورے انگریز دا ساتھ دتا۔ نال ہی انگریز نے اپنی پرانی نیتی پاڑو تے راج کرو٭ اپر چلدیاں مسلماناں اتے سکھاں وچالے نفرت پیدا کرنی شروع کر دتی۔ مسلمان انگریزاں نوں اپنے رکھوالے٭ اتے سکھاں نوں بدلہ لؤ بھاونا نال ویکھن لگے۔

انگریز نے سبھ توں وڈا ہتھیار ورتیا جیویں کہندے نے چوراں دا مال ڈانگاں دے گز٭☐ ایہناں دا اپنا کی نقصان ہندا سی جد ایہہ انگریزی حکومت ایہناں دیسی غداراں، جاگیرداراں، راج کماراں نوں ہزاراں ایکڑ زمین اتے پینشناں اوہناں دی غداری بدلے انعام٭ وجوں دیندی رہی۔ کیڈی تراسدی ہندی ہے جد اپنے ہی لوک اپنے ہی لوکاں خلاف بدیشی حاکماں دے ہتھ ٹھوکے بن کے ایشوعشرت، شاہی ٹھاٹھ باٹھ والی زندگی جؤندے رہے اتے اج وی اوہناں دی سنتان اس اپنے وڈے وڈیریاں دی کیتی کما٭ نال راجنیتک کھیتر وچ وڈیاں وڈیاں اپادیاں نال نواجے جا رہے ہن۔ جیوندی جاگدی مثال دے طور تے ڈاکٹر۔ کرن سنگھ اوہناں ہزاراں وچوں اجے دی کانگرس پارٹی

دے سرکڈھ نیتا منے جاندے ہن جنہاں دے وڈیریاں نے سکھ راج دے ملیامیٹ لئی کوئی قصر باقی نہیں سی چھڈی (مہاراجہ پٹیالہ دا پورا خاندان ایہناں دی گواہی ہے ۔ اسے طرحاں لہندے پنجاب دے وڈے وڈے جاگیردار، راجنیتک لوک جیوندی جاگدی مثال ہن ۔ پاکستان وچ، اگر پورے ایشیائی ملکھاں ول گہہ کیتا جاوے تاں اجے وی سبھ توں ودھ جگیرداری قدراں قیمتاں اپنی پکڑ بنائی رکھ رہیاں ہن ۔ بناں شک سرمائیداری سسٹم اس نوں ختم کر دیویگا۔ وقت ضرور لگیگا ۔

چاہے بغاوت دے دھوئیں دا بہت وڈا پرچھاواں پنجاب نوں اپنی لپیٹ وچ نہ لے سکیا پھر وی لدھیانہ، کھانگڑھ ہسار اتے گوگیرا دے علاقے ضرور اپنی چھاپ اتہاس دے پنیاں تے چھڈ گئے۔ ہاں، ایہہ نہ بھلیا جاوے کہ اتہاسکاراں نے جان بجھ کے گوگیرا دی گھٹنا نوں مٹی گھٹے وچ رول دتا ۔ ایہی انگریز چاہندے سن اتے ایہی کجھ ایہناں لکھاریاں نے کیتا ۔

کس طرحاں دے ظلم وستم ایتھوں دے لوکاں نے اپنے پنڈے اپر ہنڈھائے، شاید ہی کسے نوں پتہ ہووے گا ۔

انگریزاں نوں بھلی بھانت معلوم ہو چکا سی کہ دلی میرٹھی گھٹناواں دا اثر ضرور پنجاب اپر پویگا اتے اوہناں نے ترنت حکم جاری کر دتے کہ سبھناں کولوں اوہناں دے ہتھیار کھوہ لئے جان اتے لاہور دی میاں میرں چھاؤنی نوں بن ہتھیار کر دتا جاوے ۔ اس خبر دا اثر گوگیرا دے علاقے وچ اگ وانگ پھیل گیا۔

انگریز ڈپٹی کمیشنر کیپٹن ایلفائیم سٹون نے ترنت 49ویں، 9 کولوں ہتھیار سٹوا کے اوہناں نوں لاہور بھیج دتا ۔

10 مئی، 1857 نوں میرٹھ دے وودروہ ویلے پنجاب دیاں چھاؤنیاں وچ فوجیاں دی گنتی 60،000 سی ۔ ایہناں وچ جیویں پہلاں وی دسیا جا چکا ہے، ادھے توں ودھ ہندوستانی مطلب پوربیے سن ۔ انگریز سپاہیاں دی کل گنتی ایس وقت 10،000 دی سی

۔☆

*سکھ ہسٹری (1469 1988) خشونت سنگھ پنہ نن: 876275 878

سپاہیاں نوں شستر ہین کرنا اتے پنجاب وچ آزادی دی لہر (وِدروہ) نوں کچلنا

آزادی دی لہر جاں وِدروہ دی کوئی ویونتبندی نہیں سی، اس لئی پنجاب اندر سپاہی رجمینٹاں اس گلوں اکا ہی انجان سن کہ میرٹھ اتے دلی اندر 10 اتے 11 مئی 1857 نوں کیہ یاں گھٹناواں واپریاں ۔ دوجے پاسے منٹگمری (اوہ جان لارینس دی تھاں کارج کر رہیا سی) نوں ٹیلیفون راہیں وِدروہ دیاں سبھ خبراں، بہادر شاہ دے اعلان اتے ایہناں شہراں اندر انگریز وسوں دے قتلے آم بارے پوری جانکاری مل رہی سی ۔ منٹگمری دے سینک اتے اسینک وسشٹ ادھیکاریاں دی اکتر تا حالات دا جائزہ لین لئی بلائی اتے ایہہ فیصلہ کیتا گیا کہ میاں میر وکھے سپاہیاں نوں شستر ہین کر دتا جاوے اتے اوہناں پاسوں گولہ بارود لے لیا جاوے ۔ 13 مئی دی سویر نوں نیٹو رجمینٹاں نوں مجبور کیتا گیا کہ اوہ ہتھیاراں دا ڈھیر لا دین۔ اسے ہی دن پیشاور وکھے جنگی پریشد بلائی گئی سی۔ پنجاب دی واگڈور جنرل ریڈ نے سمبھالی۔ اک چلدا پھردا دستا جیہلم وکھے تیار کیتا گیا۔"اس پنجاب اندر اس بندو تے پہنچنا سی، جتھے وی وِدروہ نوں دباؤن دی کوئی نہ کوئی لوڑ سی۔"

وِدروہ دے پہلے دو مہینیاں وچ جان لارینس راولپنڈی گیا ہویا سی ۔ اس اپنے ماتحتاں نال پورا پورا سمپرک بنائی رکھیا۔ اس نے دلی نوں مڑ قبضے وچ لینا مہتوپورن سمجھیا۔ اس منتو لئی اس نے سجھاؤ دتا کہ پہاڑاں وچ رکھیاں فوجاں امبالے ول چالے پاؤن ۔ اس کمانڈران چیپھ نڈر اپر بل دتا کہ امبالے دیاں فوجاں نوں حملے لئی مکت کر دتا جاوے ۔ اس دی ساری دی ساری ویونت اس نشانے تے آدھارت سی، جنہاں ٹکڑیاں دی وفاداری تے شک سی، اوہناں دے ہتھیار لے لئے جان ۔ نویاں رجمینٹاں کھڑھیاں کیتیاں جان اتے رنگروٹاں دی نفری ودھائی جاوے۔ پنجاب وچ جیہڑیاں دی فوجاں اپلبدھ ہون

اوہناں نال دلی جان والیاں فوجاں دی گنتی ودھائی جاوے۔

اجے ایہہ ویوتتاں لارینس دے من وچ عملی روپ دھارن کرن والیاں ہی سن کہ پنجاب توں خبراں آئیاں کہ فروزپور وکھے ودروہ ہو گیا ہے۔ خطرے دی اگاؤں خبر ہون کارن انگریز افسران چارج نے میگزین قابو کرن لئی قدم چکے اتے ودروہیاں دے حملے نوں نقارہ بنا دتا۔ اسے ہی سمیں وچ پھلور، گوبندگڑھ، کانگڑا، اٹک اتے ملتان دے قلعے اپنے قبضے وچ کر لئے گئے۔ شملہ پہاڑ دیاں جتوگ، سباٹو، ڈگشئی اتے کسولی دیاں چھاؤنیاں تے حالات بارے چنتا سی۔ گورکھا رجمینٹاں نے اپنے انگریز افسراں دا حکم منن توں انکار کر دتا۔ جیہڑیاں فوجاں کسولی سن، اوہناں نے خزانہ لٹ لیا۔ اوہناں دیاں منگاں من لئیاں گئیاں اتے اوہناں نوں بیرکاں وچ مڑ آون لئی راضی کر لیا گیا۔

جیوں ہی میرٹھ اتے دلی دے ودروہ سنبندھی خبراں پھیلیاں تاں ستلج پار دیاں ریاستاں (راجاں) وچ اک "ہنسک اپرادھاں دا موسم پھیلن لگا۔" پنجاب دے کجھ شہراں وچ، وشیش کر کے انبالہ، پانیپت، تھانیسر دے رنگھڑ اتے گجر قبیلیاں نے دن دیہاڑے لٹمار آرنبھ کر دتی۔ ہریانہ دے کجھ زمیندار شہزادیاں (جھجر اتے دادری دے نواباں اتے بلبھگڑھ دے رجواڑیاں) نے ودروہیاں نال گٹھجوڑ کر لیا۔ لوہارو دا نواب نرپکھ ہی رہیا۔ پوربی پنجاب وچ بھاویں مسلمان سرداراں کرنالاں اتے ملیرکوٹلے دے نواباں نے انگریزاں دا ساتھ دتا، پر مسلمان کساناں دی ہمدردی ودروہیاں دے نال سی۔ اس دے الٹ ہندواں دا وطیرہ کجھ خلاف سی۔ ستلج پار دے علاقے انگریزاں دے وفادار سن۔ کجھ کوتوں علاوہ سکھ رجواڑے، ستلج دے ارار اتے پار، انگریزاں دا پورا پورا ساتھ دے رہے سن۔ جیند، پٹیالہ، نابھہ، کلسیاں اتے کپورتھلہ دے راجیاں، ملودھ، کھیڑی، بھدوڑ تے لودھڑاں دے سرداراں، سنگھپریاں اتے کرتارپور دے سوڈھیاں نے وی اپنیاں سیواواں ارپن کیتیاں۔

لاہور وکھے نہتھیاں ہوئیاں فوجاں جوش وچ آ گئیاں۔ 26ویں نوٹو انفینٹری

رجمینٹ دے جواناں نے اچانک اپنے افسراں تے حملہ کر دتا۔ اپرنت اوہ راوی دے اتر ول چل پئے۔ اوہناں راہ وچ ہی پولیس دے ہتھیار بند دستے اتے پنڈ دے لوکاں نوں گھیر لیا۔ اس جھڑپ وچ ڈیڈھ سو دے قریب قتل کر دتے گئے۔ کجھ حصے نے اک جزیرے تے پناہ لئی سی۔ اس تے اس فوجی ٹکڑی نے حملہ کیتا جس دی اگوائی امرتسر دا ڈپٹی کمیشنر ایف۔ کوپر کر رہیا سی۔ جیہڑے ڈر کے بچ نکلن دا یتن کر رہے سن اوہناں وچوں ہی پنجاہ ڈب گئے جاں گولی دا نشانہ بن گئے۔ جیہڑے باقی بچے (280 دے قریب) اوہ پھڑ لئے گئے اتے اوہناں نوں اجنالا پنڈ دے نیڑے پولیس تھانے لے گئے۔ دس دس دی ٹولی بنا کے کوپر نے 237 جوان موت دے گھاٹ اتار دتے۔ باقی دے جواناں نے ہنیر کوٹھڑی وچوں باہر آون توں انکار کر دتا جس وچ اوہ سٹ دتے گئے سن۔ کوپر نے اوہناں نوں رات بھر اتھے ہی ٹکے رہن دتا۔ اگلی سویر 45 تاں دم گھٹ جان کارن مر گئے۔ جیہڑے باقی دے بچے اوہناں نوں پھڑ کے توپاں نال اڈا دتا گیا۔

ایہو جہے دکھانت دا ساکہ اتر پچھمی سیما تے واپریا۔ اگست دے اخلے سپتاہ پشور وکھے نہتھی ہوئی اک رجمینٹ دے سپاہیاں نے اوہناں سپاہیاں تے حملہ کیتا جیہڑے بارکاں وچوں چوری چھپے لیاندے ہتھیاراں دی دیکھبھال کر رہے سن۔ پنجاہ ودروہی مارے گئے، باقی جیہڑے بچ کے نس ترے اوہناں دا پچھا کیتا گیا اتے اوہ مار دتے گئے
۔

جس تیزی نال غیر پربھاوت رجمینٹ پاسوں ہتھیار لئے گئے اتے جنہاں دی وفاداری اپر سندیہ سی، اوہناں تے فوری انصاف؀ لئی مقدمے چلے۔ اس عمل نال اینی دہشت اتے سہم پھیل گیا کہ پنجاب اندر ودروہ جاں بغاوت پھیلن دے سبھ اوسر ختم ہو گئے۔ بازاری بھاشا وچ سرکار دا بھنڈار بھر گیا۔ موتیاں؀، چٹی چینی؀ اتے لال مرچ (انگریز نال تلنا وجوں دے بھاء وچ تیزی آئی۔ اس دے مقابلے لال کنک؀ ٹمیالے گڑ (سیرے) اتے کالیاں مرچاں مندیاں ہو گئیاں۔

اپر دتیاں گھٹناواں توں علاوہ (اتے گنگیانا ضلعے وچ کھرل قبیلے دے مسلماناں دی ستمبر 1857 دی بغاوت دے) پنجاب وچ اس پرکار دا وددروہ نہیں ہویا، جس دی لپیٹ وچ باقی دا اتری بھارت لیا گیا سی ۔ پنجابی مسلماناں نے اپنے ہندوستانی سہِ دھرمیاں دی سوئر دا ماس کھان والے اسلام نوں ناپاک کرن والیاں ورودھ جہاد دی پکار تے کن نہیں دھریا۔ پنجابی ہندواں اتے بڑی ترک سہت سکھاں نے وی ہندو دھرم دی رکھیا سوئر کھانے وویشیاں ولوں کرواؤن ول دھیان نہ دتا جیہڑے کارتوساں اپر گاں دی چربی دا پریوگ کردے سن ۔ اس وچ حیران ہون والی وی گل نہیں سی کیونکہ 1857 دیاں گرمیاں وچ آزادی دے بن بیٹھے ٹھیکیداراں نے ہی تاں اٹھ ورھے پہلاں فرنگیاں دے ہتھ ٹھوکے بن کے پنجاب نوں غلامی دیاں بیڑیاں پوائیاں سن ۔

P

زمینی لگان دا سوال

لارڈ برکلے : احمد کھرل، نئی فوج کے لیئے اپنے نوجوان پیش کرو۔ ہے اچھی قسم کے گھوڑے چاہیئے۔ ہماری مدد کرو ہم آپ کو اچا رتبا دیںگے۔*

احمد کھرل : کھرل اپنیاں عورتاں، گھوڑے تے زمین کسے نال سانجھے نہیں کردے۔

لارڈ برکلے نوں اس طرحاں دے منہ پھٹ جواب دی ہرگز امید نہیں سی۔ احمد کھرل نے شریام اپنی نیڑتا آخری مغل بادشاہ بہادر شاہ ظفر پرتی ظاہر کر دتی۔ انجھ سبھ توں پہلی انگریزاں ورودھ بغاوت دا بگل شاہیوالیاں نے وجایا۔ احمد خان کھرل دے نابر ہون دا ڈھنڈورا چارے پاسے گونجن لگا۔ اس دا دی خاص کارن ایہہ سی کہ اک چنگے امیر جاگیردار دے پروار نے انگریزاں ورودھ اپنی آواز بلند کیتی جدوں کہ باقی سبھ امیر وزیر انگریزاں دے جھولی چک/جتی چٹ بن چکے سن۔ احمد خان کھرل دا باغی ہونا اک الوکار گل بن گئی سی۔ کھرل نے اپنی جماعت توں پاسے ہو کے اک عاقی ہون دا ثبوت دتا اتے اس نوں ہر پاسیوں چنگا ہنگارا ملیا جیویں عام لوکاں دا جنہاں وچ درمیانے کسان، چھوٹے کسان، کرتی لوک اتے جاگدی ضمیر والے لوک سن۔ ڈھول دے ڈگے تے ڈھنڈورا پٹیا گیا کہ کوئی وی گبھرو انگریزاں دی فوج وچ بھرتی نہ ہووے۔ کوئی وی زمینی معاملہ نہ تارے۔

انگریزی سامراج لئی بڑی وڈی چنوتی سی۔ نہ کوئی اوہناں دی فوج وچ بھرتی ہووے تے نہ کوئی زمین دا لگان دیوے؟

پہلی بھاجی احمد کھرل انگریزاں اپر چاڑھ چکا سی۔ دوسری بھاجی ادوں چاڑی جدوں احمد کھرل اتے ڈپٹی کمیشنر دی آپس وچ اک بہت ودھیا گھوڑی اپر ضد لگ گئی۔

رانا سرور، لکھدے ہن جو کہ ٹھوٗھر یکھ او یشٹھیتھلنل ساہیوال دا پردھان سی مطابق

راہمد کھہن اس ڈرٹند وڈن اونگلسہ دھپیٹے چھوممسوز. ھ پوسسد ن نچللنٹ ند ڈسٹ رتننگ مر، سو ہ دمندد ٹ ڈروم رشہپ، بٹ ہ رڈسد ٹو گویٰ مر ٹو ٹہ دھپیٹے چھوممسوز. رسلٹنٹلے راہمد اس ررسعد"۔

اک ہور روائت مطابق اک نوجوان سکالر زاہیر حسن لکھدا ہے،

پھرِ ڈھنہ شبہ، رسدئنٹ وڈ بھل رج وڈ ٹھبسلِ چھبنوٹ وڈ جھہنگ دشرچیٹ، پوسسد ن نچللنٹ ڈسٹ رتننگ ند بوٗنٹڈل مر. ٹھہ بھرٹسہ انٹد ٹہٹ مر ڈروم ہم، بٹ ہ دسپچھپد ٹہٹ مر ٹو شرورر راہمد کھہن کھمبررل وڈ جھہنگ، اہن بھر کلئے اس کنوان بوٹ ٹہ مر، ہ کپٹ ہر ڈروم ٹہ رسدنچ وڈ راہمد. رسلٹنٹلے رنگروٗد، بچوٗس ٹِ اس گنسٹ ٹہ لوچل ٹرڈوٹس وڈ سٹلنگ ئیٹہنگ اٹھوٹ ٹہ پرمسون وڈ ٹہ چھہنڈ."2

زاہیر حسن ہراں دی لکھت وچ کنی کو سچائی ہے ایہہ اسیں اپنے پیارے پاٹھکاں دی کھوج واسطے چھڈ کے اگے ودھانگے ۔

احمد کھرل انگریزی حاکماں لئی سردردی بندا جا رہیا سی ۔ اک چنگی دکھ رکھن والا، انصاف پسند، عام لوکاں لئی مشکل سمیں سہارا بنن والا، چنگے وسدے رسدے اثر رسوخ والا خاندان، پنج وقت دا نمازی، بھلا لوکاں نوں کیوں چنگا نہ لگدا؟ ہمت دلیری رکھن والا مرد جدوں پرھیا وچ بیٹھ کے گل کردا تاں دشمن نوں وی واہ واہ کہن لئی مجبور کر دیندا ۔ ایہی تاں وجہ سی رنجیت سنگھ (مہاراجہ) نال پگ وٹ دا رشتہ بنن دی ۔ اج مرداناں، دھارانا، بھرہیانا، سپرا، وہنیوال، کاٹھیاواڑ، مسلی، جویا اتے ہور وکھ وکھ قبیلیاں دے معتبر انگریزی دھاڑویاں خلاف اکٹھ ہو چکے سن ۔ اس سبھ دا سہرا احمد کھرل سر بجھدا سی ۔

احمد کھرل نے اپنے پنجاب دی شان، مان سنمان، انکھ، غیرت نوں پئی للکار موہرے اپنی چھاتی تان دتی کیونکہ اس نوں اپنی مٹی، اپنے لوک، اپنا سبھیاچار، اپنا ورثہ، اپنی وراثت سبھ توں ودھ پیارے سن ۔ احمد کھرل نے انگریزی حکومت ولوں دتے لالچاں

نوں ٹھکرا کے اپنے دکھی لوکاں لئی اک نویں سوچ، نویں وچاروھارا نوں سرجیا۔ اس نے اوہی کم کیتا جو ساندلبار اندر قریب 250 سال پہلاں دلا بھٹی نے کیتا سی۔ اس نے وی باہرلی مغلیا سلطنت نوں اپنے اصلی پنجابی پت ہون دا ثبوت دتا سی تے ایہی وجہ ہے کہ لوک اج وی اس نوں یاد کردے ہن۔

حالات بدلدے دیر نہیں لگدی۔ سچ اتے جھوٹھ دی اپنی گوڑھی دشمنی ہمیشہ چلدی آئی اتے چلدی رہیگی۔ کدے وی سبھ کجھ ٹھیک نہیں ہندا تے کدے وی سبھ کجھ غلط نہیں ہندا۔ کسے ویکتی نے، کسے پنڈ علاقے نے، جاں کسے شہر پرانت دے لوکاں نے کی کجھ کر جانا ایہہ سبھ وقت اتے حالات تے ہی منسر ہندا ہے۔ جیکر پورس سکندر موہرے چٹان وانگ کھلوندا ہے تاں اتہاس وچ جتھے سکندر نوں یاد کیتا جاندا اتھے پورس وی ساہمنے کھڑھا دسیا۔ جد وی پنجاب دا نام لیا جاندا تاں انجھ لگدا، دنیا دی کسے خوبصورت مٹی دا نام لیا گیا ہووے۔ پنج دریاواں دے شوکدے پانیاں دی گل پئی ہندی ہووے۔ ستلج، بیاس، جھناں، جہلم دی بات پئی ہندی ہووے تے ٹھیک ایہناں دے وچکار میرا پیارا راوی اپنی داستان پیا دسدا ہووے تے ایہی دریا جموں کشمیر توں ضلع گورداس پور دی دھرتی نوں ٹھاردا ہویا سدھا لاہور دے لہندے پاسے توں ہندا ہویا ملتان ول رخ کردا کراؤندا بہاول پور لاگے جا کے دریا ستلج دے گل جا لگدا ہے۔ لیکن اسیں دریا راوی نوں روک کے کجھ گلاں اس نال کراں گے۔

کدے ایسے راوی دے کنڈھے بیٹھ کے گورو نانک صاحب بھائی مردانہ جی دی ربابی سر نال قادر دی قدرت نال ایکا کارتوں وجد وچ آ کے اس دے گناں دا گائن کردے ہندے سن۔ اج اوہی راوی دا پانی کرتار پور دی مٹی دے کنگے اپنے نال وحہ کے گوگیرا ضلع، جس دا کھیتر پھل قریب 40 توں 50 میل چوڑا اتے 70 توں 80 میل لمبا سی، دے لوکاں نوں نواں سنیہا دے رہے سن۔ سنیہا سی، آؤ میرے پترو تہانوں میں اپنا ٹھنڈھا نیر پلاؤندی رہی ہاں، اج باہروں آئے دھاڑوی میری عزت نوں ہتھ پا رہے نے

تاں کی میری آبرو بچاؤن لئی اپنیاں گھوڑیاں اپر کاٹھیاں نہیں پاؤگے۔

راوی دے آر پار دے پنڈاں نے اوہناں دی انکھ نوں پئی ونگار دا جواب انجھ دتا کہ اتہاسکاراں لئی اس نوں قلم بند کرنا اوکھا ہو گیا۔ ایہہ اوہ سماں سی جد تقریباً ہر انگریز دی زبان تے سوئر٭ جاں کالا آدمی٭ ورگے شبد عام ہی ورتے جاندے سن۔ انگریز اس قدر ستھانک لوکاں دی قدر٭ کردے سن۔ کجھ انکھی لوکاں نوں گورو نانک دے شبد یاد آؤن لگے:

جے جیوے، پت لتھی جائ۔۔

سبھ حرامُ جیتا کچھ کھاءِ۔۔۔۔۔"

اچی اچی ڈھول وجا کے احمد خان کھرل دے سنیہے وکھ وکھ پنڈاں وچ پہنچن لگے۔ کھلھے آملھے انگریزاں وروودھ بغاوت دا بگل وجع چکا سی۔ انگریز کدھرے چپ رہن والے سن کہ اوہ ایہناں جاہل٭ پینڈو لوکاں٭ نوں برداشت کری جاندے؟ انگریز بہت زیادہ پنجاب دیاں چھاؤنیاں بیٹھکاں دے ہتھیار پہلاں ہی چھڈوا چکے سن اتے کرپاناں، برچھے، ٹکوئے، ڈانگاں اپر وی پابندی لا چکے سن۔

اسیں ہولی ہولی لاہور توں راوی کوچ کراں گے پر اس توں پہلاں 1857 دے سمیں دے پنجاب بارے تھوڑھی ہور جانکاری دیندے ہاں۔

1857 وچ پنجاب ہندوستان دے وڈے صوبیاں وچوں اک سی۔ اس دا 1855 والی پھنجب چھنسس رپورٹ٭ مطابق کل رقبہ 81625 ورگ میل اتے جنسنکھیا 1،27،17،821 سی۔

1857 وچ، پنجاب دیس نوں ست ڈویژناں اتے 27 ضلعیاں وچ ونڈیا ہویا سی

1. سس ستلج سٹیٹس ڈویژن ہیٹھ پنج ضلعے تھانیسر، انبالہ، پھیروزپر، شملہ اتے لدھیانہ سن۔

2. ٹرانز ستلج سٹیٹس ڈویزن ہیٹھ تن ضلعے جالندھر، ہشیار پور، اتے کانگڑا سن ۔
3. لاہور ڈویزن ہیٹھ پنج ضلعے لاہور، امرتسر، سیالکوٹ، گورداس پور اتے گجراں والہ سن ۔
4. جیہلم ڈویزن ہیٹھ چار ضلعے جیہلم، راولپنڈی، گزرات اتے شاہ پور سن ۔
5. ملتان ڈویزن ہیٹھ تن ضلعے ملتان، جھنگ اتے گوگیرا سن،
6. لیہ ڈویزن ہیٹھ چار ضلعے لیہ، ڈیرہ گازی خان، ڈیرہ اسمٰعیل خان، کھانگڑھ اتے
7. پیشاور ڈویزن ہیٹھ تن ضلعے پیشاور، ہزارا اتے کوہاٹ سن ۔

کجھ ہور وی ریاستاں سن جیویں کہ بہاول پور، پٹیالہ، نابھہ، جیند اتے کپورتھلہ ۔ ایہناں اپر پنجاب دا سدھا ادھیکار نہیں سی، پر راجنیتک طور تے ایہہ پنجاب اپر ہی نربھر سن ۔ جیکر ایہناں دی جنسنکھیا اتے کھیترپھل گھیرا ویکھیا جاوے تاں سمچے پنجاب دی گنتی 1،437،68،94 اتے کھیترپھل 1،510،84 ورگ میل بندا سی ۔ فلحال ایہہ چھوٹیاں چھوٹیاں ریاستاں سن ۔

اپر دسی ملتان ڈویزن دی گل کراں گے تے گل کراں گے ضلع گوگیرا دی ۔

اتھے تھوڑھا راوی دے کنڈھے رکدے ہاں ۔ راوی دی روانگی وچوں کجھ لبھنا پویگا ۔ راوی دیاں چھلاں نوں پچھنا تاں بندا، ذرا دس خاں، اوہ کون سن جو تیریاں لہراں اپر تر کے ادھروں ادھر تے اودھروں ادھر آوندے جاندے سن ۔ اوہ چنگے کمیں لگے سن تاں ہی توں اوہناں دا سہارا بندی رہی ۔

کی اوہ بدمعاش (شچھووندھروٗلش) سن؟ جیویں گورے لکھاری جنہاں وچوں اک سی کیو براؤن (چھٹرؤ ؤ بھرواننوٗ) پھنجب ند دھلہ نِ 1857 دے ژول. یِی، 202 اتے 214 تے لکھدا ہے ۔

راویئے، کدے ضرور مان محسوس کیتا ہوؤ کہ میرے دوہیں پاسیں مرجیوڑے، نابر، ظلم خلاف لڑن مرن والے دلیر نڈر سورمے پیدا ہوئے نے ۔

کدے توں وی ضرور جھناں نوں مہنا ماریا ہوؤ کہ جے توں دلا بھٹی پیدا کیتا سی تاں ویکھ، اج کنے ہی دلے میرے کناریاں تے بیٹھ کے ایہناں باہرلے دھاڑویاں نال اویں ہی لوہا لین دیاں تیاریاں کر رہے نے جیویں کدے تیرے دلے نے لاہور تخت دے کنگرے ڈھاؤن دی بات پئی سی۔

راویئے! کدے تینوں وی فخر ہندا ہووے گا۔ تیرے ہی تیر نے نانک پیر دے کرتار پور پیلیاں نوں کنھے بھاگ لائے سن۔ کنا رزق پیدا ہویا جو لوڑونداں دیاں لوڑاں نوں پورا کردا رہیا!

راویئے ایہہ وی تیرے حصے آیا، کنجھ تتی توی تے بیٹھے گورو ارجن دیو نوں توں اپنی ہکڑی نال لایا سی۔ کنجھ تیریاں چھلاں گورو صاحب دے سریر نوں ظالم دی پہنچ توں دور لے گئیاں سن۔ کنجھ سائیں میاں میرن ہریں اپنے ستکارت متر پیارے نوں راوی پار کر کے ملے سن۔

راویئے! توں ضرور اودوں ہنجھو وحہ وحہ کے اپانے کناریاں تک ڈب گئی ہووے گی جد دشمن نے تیرے دوہاں پاسیاں دے گھراں، پنڈ کھیتاں نوں اگ لائی سی۔ توں اودوں کنی بیبس ہوئی ہووینگی جد توں اس اگ نوں بجھا نہ سکی۔ اس وچ تیرا کوئی قصور وی نہیں سی کیونکہ توں اپنا دھرم پال رہی سی تے اپنی چال نوں بیچال نہیں سی کر سکدی۔

پرانے سمیاں توں دنیا دے کسے وی کھیتر دیاں گھٹناواں پوری طرحاں کدے وی اتہاسکاراں، لکھاریاں ولوں قلم بند نہیں کیتیاں گئیاں جو گھٹناواں قلم بند ہویاں اوہناں توں وی اکھاں بند کر کے بھروسہ نہیں کیتا جا سکدا اتے نہ ہی کیتا جانا چاہیدا ہے۔

کیہو جیہا سماجک، آرتھک سبھیاچارک ڈھانچہ سی؟ اس سمیں دے ریتی رواج لوک گیت، لوکاں دا کھان پین، رہن سہن، مذہبی رسماں، لوکاں دیاں عادتاں، پہراوا بہت کجھ سانوں پرانیاں چلیاں آ رہیاں رواتیاں، منہ زبانی پیڑھی در پیڑھی مطلب سینہ ب سینہ چلیاں آ رہیاں باتاں ورگیاں کہانیاں اتے لکھے گیت، بولیاں، واراں راہیں جیویں اک

شیشے وچوں اپنا آپ نہار لیا جاندا اویں ہی پرانا ہو چکا سبھ کجھ ویکھن بیٹھ جاندا ہے۔ خاص کر کے لوک گیتاں راہیں صدیاں پچھے جا کے وی گیڑا لایا جا سکدا، کیونکہ لوک گیتاں جو عام لوکاں دی زبان تے چڑھ جاندے نے پھر اوہ مردے نہیں، کیونکہ لوک گیتاں دی عمر بہت لمبی ہندی ہے۔

ایہہ پرانیاں رواتیاں، دند کتھاواں، واراں، لوک گیت ہی سن جنہاں راہیں اسیں جیمل پھتا لبھ لیا، اسیں دلے بھٹی نال باتاں پالئیاں۔ اسیں پورن بھگت اتے لونا دی نوک ٹوک نوں سن لیا۔ اسیں جگے سورمے نال یاری پالئی۔ اسیں ترن تارن دے علاقے وچ نظام لوہار نال سانجھ پالئی۔ اساں ملکی دی ٹٹی قبر لبھ لئی، اوہ ملکی جس بارے عام لوکاں وچ چرچہ بن گئی سی دنے راج فرنگی دا، راتی راج ملکی دا۔※ اتے ایسے طرحاں جگا ڈاکو※ دی دھی بیبی گلاب کور (ریشم کور) نوں ونوالا انو جا کے لبھ لیاں۔

وقت دیاں گواچیاں پیڑاں دی نشاندہی، پرانے ان لکھے اتہاس دا گھاٹا پورا کرن لئی کدے بزرگاں کول بیٹھ کے اوہناں دیاں گلاں وچلیاں گھنڈھیاں نوں کھولن نال تہاڈے کول انملے خزانے دا کم کریگا۔ بس ذرا جگت لاونی آ جاوے۔ ورنہ کئے کو ہندے نے جیہڑے تازے چوئیں دودھ وچوں انگنت وستواں تیار کرن دی بجائے بس لسی، مکھن، دہیں تک ہی سمٹ کے رہ جاندے نے۔

ایتھے کجھ مشہور شہراں دا ویروا دینا ضروری ہے تاں کہ پاٹھک پڑھدے پڑھدے اناں دی سیر کر سکن۔

ساہیوال (منٹگمری)

رائے احمد خاں کھرل دی سنگھرش آزادی جنہاں علاقیاں وچ رہی اوہناں وچ ساہیوال وی شامل ہے۔ ایہہ پنجاب دا اک پرسدھ شہر اتے ضلع ہے۔ مین ریلوے لائن تے لاہور توں 180 کلومیٹر دے فاصلے اتے ستھت ہے۔ ایہہ شہر لاہور اتے ملتان دے لگبھگ وچالے پیندا ہے۔۔ ضلعے دے اتر پچھم وچ دریا راوی ہے۔ راوی دے پار ضلع

فیصلہ آباد اتے ضلع ٹوبھا ٹیک سنگھ ستھت ہن ۔ اتر پورب وچ ضلع اکاڑا، پچھم وچ ضلع ملتان اتے ضلع وہاڑی ہن ۔ ضلعے دی دکھن پوربی سیما دے نال نال دریا ستلج وہندا ہے ۔ ستلج دے پار ضلع بہاولنگر ہے ۔ ضلعے دی پدھرا تے مٹی نرم اتے زرخیز ہے ۔ راوی اتے ستلج دے نال دے کھیتر ذرا نشیوی ہن ۔ ضلعے دا انا مکا بھاگ دریاواں دے قریبی کھیتراں وچ تھوڑھا جیہا اچا ہے ۔ اس نوں گنجیبار کہندے ہن ۔ راوی دی پرانی گزرگاہ (لانگھا) ذرا پورو دی طرف ہے ۔ اس نوں "سکرواہ" کہندے ہن ۔ اتیت وچ ایہہ نیلیبار دی کہاؤندا رہیا ۔ اس لئی کہ اتھوں دیاں نیلیاں مجھاں بہت پرسدھ ہن ۔

ساہیوال دا علاقہ مانو سبھیتا دے پراچین کھیتراں وچ گنیا جاندا ہے ۔ ساہیوال شہر توں لگبھگ 30 کلومیٹر دور ہڑپا دا قصبہ ہے جتھے چار ہزار سال پرانے سنسکرتی دے لچھن گیات ہوئے ہن ۔ مغلاں دے دور توں پہلاں اس علاقے دی راجدھانی دوپالپر سی ۔ اجوکے ساہیوال دی بنیاد انگریزی ساشن وچ رکھی گئی ۔ ساہیوال نوں مکھ روپ چ ساہی قوم نے آباد کیتا سی ۔ اسے تلنا نال اس دا نام ساہیوال پرسدھ ہویا مگر آدھونک اتے موجودہ شہر دی آدھار ڈپٹی کمیشنر بلانتھ نے رکھی ۔ شروعات وچ ایہہ ضلع پاکپتن سی ۔ پھر گوگیرا نوں ضلع صدر مقام بنایا گیا ۔ جدوں لاہور ملتان ریلوے لائن وچھائی گئی اتے اتھوں ریلوے لائن دے قریب آدھونک شاہیوال شہر دی بنیاد پائی گئی تاں ضلعے گوگیرا توں رائے احمد خان کھرل دی بغاوت دے بعد ضلع گوگیرا توں دفتر ساہیوال شفٹ کر دتے گئے جو گوگیرا توں دکھن دی طرف 27 میل دے فاصلے اتے ہے ۔ بعد وچ ساہیوال دا نام اس سمیں دے پنجاب دے لیفٹیننٹ راجپال سر رابرٹ منٹگمری نال سبندھت کر کے "مینٹگمری" رکھ دتا گیا ۔ پاکستان بنن توں بعد جن منگاں اتے 1966 وچ اس دا پرانا نام "ساہیوال" بحال کیتا گیا ۔ پہلے پہلے ایہہ ضلع بہت وڈا سی پھر اکاڑا اتے پاکپتن دے نویں ضلعے اس وچوں کڈھ کے بنائے گئے ۔ جیویں چڑھدے پنجاب چ ہریانہ تے ہماچل پردیش ۔

شروعات وچ اس قصبہ دے چارے طرف جنگل سی اتے ایہہ کچے پکے گھراں دی اک چھوٹی جہی بستی سی۔ گلیاں کھلیاں سن۔ بلاتھ گنج اتے پھورڈ گنج دو بازار سی۔ پھر ہولی ہولی سرکاری دفتر، بازار، کالونیاں اتے محلے ہوند وچ آوندے گئے۔ ہن اس نوں ڈویزن ہیڈ کواٹر دا درجہ پراپت ہے۔ ایہہ ضلع پاکستان دے بہترین کھیتی باڑی ضلعیاں وچ گنیا جاندا ہے۔ کنک، کپاہ، کماد، چاول، مکئی، تمباکو اتے سبزیاں وڈی مقدار وچ پیدا ہندیاں ہن۔ ادیوگک لحاظ توں اس دے آلے دوآلے کئی کارخانے ہن۔ ساہیوال نسل دیاں گانواں دنیا بھر وچ پرسدھ ہن جو زیادہ دودھ دین وچ اپنی مثال آپ ہن۔

سکھ راج کال سمیں دیوان ساون مل چوپڑہ مہاراجہ رنجیت سنگھ دی فوج وچ چنگا افسر ہی نہیں سگوں اوہ لاہور اتے ملتان دا گورنر وی رہیا۔ رنجیت سنگھ اتے ہری سنگھ نلوآ دے قصبے گجراں والہ وچ پیدا ہویا 29 ستمبر 1844 ای. نوں ماریا گیا۔ ملتان نوں افغاناں توں جت کے چنگا نام کمایا۔ کھیتی باڑی، اتے سنچائی وچ چنگے سدھار وی کیتے۔ موت توں بعد ساون مل دا پتر مول راج وی سکھ راج نوں بچاؤن لئی انگریزاں نال پہلی اینگلو سکھو لڑائی وچ لڑیا۔ جد کاہن سنگھ مان ملتان پھنتر تکھ ڑنش آگھنواں اتے انیللیس اندھوڑشوں نال آیا تاں ملتان دیاں چابیاں مولراج نے کاہن سنگھ مان نوں نہ دتیاں سگوں 19 اپریل 1848 دونوں انگریز افسراں دا قتل کر دتا۔ ملتان اندر بغاوت پھیل چکی سی۔ گوریاں نے بری طرحاں شہر نوں لٹیا اتے اگ لا کے ساڑ دتا۔ عام نردوش لوکاں دا انھے واہ قتل کیتا گیا۔

ہیٹھاں اسیں منٹگمری ضلعے دی گزٹیئر جیہڑی خود انگریز حاکم شاہی ولوں 1898 99 نوں چھاپی گئی، دا حوالہ دے رہے ہاں جس وچ خود انگریزاں نے رائے احمد خان کھرل بارے وی ٹپنی کیتی ہے:

XXXXXXX

گوگیرا

اک اتہاسک قصبہ اکاڑا توں فیصلہ آباد جان والی سڑک اتے 23 کلومیٹر دے فاصلے اتے دریا راوی دے کنارے اتے ستھت ہے ۔ اس نوں مغل سرکار سمیں کھرل قبیلے دی شاکھا گوگیرا نے آباد کیتا سی ۔ اتھے وبھن سمیں وچ کھرلاں، بانساں اتے نکئی مثل دے سکھاں دا قبضہ رہیا۔ مغلاں دے کال انت وچ جدوں پنجاب اتھل پتھل دا شکاری تاں اتھے قمر سنگھ نکئی قابض ہویا۔ اوہ 1780 ای: وچ اوہیرا کھرلاں دے ہتھوں مند والا دے قریب قتل ہویا۔ اس دے بعد اس دا بیٹا وزیر سنگھ اسدا حاکم بنیا۔ اوہ بھڑوال دے نکئی سردار دل سنگھ دے ہتھوں مریا۔ اس دے مرنے دے بعد اسدا بیٹا وزیر سنگھ حاکم ہویا جو راجا رنجیت سنگھ دے کجھ تک علاقے دی جاگیر دا مالک رہیا۔ جدوں پنجاب اتے انگریزاں نے قبضہ کیتا تاں شروع وچ گوگیرا نوں ضلع کیندر ستھان بنایا گیا اتے اتھے کچہری ضلع دفتر اتے بنگلا دیاں عمارتاں نرمان ہوئیاں، جیل دی بنی ۔ آزادی دی لڑائی 1857 ای: دے واقعے اتے کھیتر وچ رائے احمد خان کھرل دی بغاوت کرکے ضلع مرکزی ستھان گوگیرا توں ختم کر کے منٹگمری (ساہیوال) بھیج دتا گیا۔

انگریزی دور وچ جدوں چناب توں نہر کڈھی گئی تاں اس دی اک شاکھا گوگیرا دے قریب توں گزاری گئی جو اج وی گوگیرا برانچ کہاؤندی ہے۔ نہری پرنالی دی اس ترقی دے کارن علاقے وچ کھیتی باڑی کھیتر نوں بڑھاوا ملیا اتے فصلاں دا جنگل وس پیا۔ گوگیرا پہلا وی اک مہتوپورن گجرگاہ اتے ستھت سی ۔ شیر شاہ سوری سڑک اس دے کول توں لنگھدی سی ۔ اج وی اتھوں مہتوپورن ہائیوے جاندی ہے ۔ ساہیوال، اکاڑا، فیصلہ آباد اتے جڑھانوالا دی طرف سدھیاں سڑکاں اتھوں جاندیاں ہن ۔ اتھے تھانا، منڈیاں کڑیاں دے کالج، سکول، بازار، اناجمنڈی، سبزی منڈی موجود ہن ۔ ایہہ قصبہ دو بھاگاں وچ یعنی گوگیرا خاص اتے گوگیرا صدر وچ ونڈیا ہویا ہے۔

گوگیرا خاص پراچین وسیا ہے جدوں کہ گوگیرا کیندر اس وقت ہوند وچ آیا جدوں انگریزی ساشن وچ اس نوں ضلع مقام دا درجہ پراپت ہویا اتے اتھے سرکاری دفتر قایم ہوئے۔

کمالیا

پراچین قصبہ، لاہور شورکوٹ ریلوے لائن تے دریا راوی دے اتر پچھم وچ ستھت ہے اتے تاندلیاں والا توں اسدی دوری 55 کلومیٹر ہے۔ اس نوں کھرل قوم دے سردار خان کمال نے سولھویں صدی وچ آباد کیتا سی۔ اس دی قایم کیتی مسزد اج وی موجود ہے۔ اس نوں کوٹ کمالیا دی کیہا جاندا ہے کیونکہ اتھے پرانے سمیاں وچ اک قلعہ وی سی۔ جدوں کھرل قوم دے کمال خان نے کوٹ کمالیا آباد کیتا تاں ایہہ علاقہ سیالاں دی جائداد سی۔ اس لئی کھرلاں دیاں سیالاں دے نال لڑائیاں وی ہندیاں رہیاں۔ اوہناں لڑائیاں نوں اتھوں دے ساشک سعادت خان دے زمانے وچ اک مغل شہزادے نے ختم کرن دی کوشش کیتی اتے اس دے لئی ایہہ سجھاء دتا کہ جھنگ دا رئیس غازی خان اپنی کڑی سعادت خان دے لڑ لا دیوے۔ جدوں ایہہ سجھاء لے کے ڈاکیا رئیس غازی خان دے کول اپڑیا تاں اس نے غصے وچ آ کے ڈاکیا نوں مار دتا، جس دے نتیجے وچ مغل شہزادے دے ساتھیاں نے جھنگ دے رئیس خان نوں مار چھڈیا۔ اس سمیں وچ ایہہ دیش دی شاخ ساہی دا اک ویکتی (دان آباد) مرزا، اپنے مامے دی دھی صاحباں اتے عاشق ہو گیا۔ نتیجہ طور ایہہ کہانی دا نتیجہ دوناں دی موت نکلی۔ مولوی محمد سرور دی تذکرے پنجاب※ کتاب وچ لکھیا ہے کہ اس گھٹنا دے بعد کھرلاں اتے سیالاں دے وچ ہنسک مٹھبھیڑ ہوئی اتے کھرل لڑکیاں نوں پیدا ہندیاں ہی مار دتا جاندا رہیا۔ لڑکی مارنے دی ایہہ رسم کھرلاں وچ عام طور اتے اس وقت تک رہی جدوں تک کہ کرنل ہیملٹن کمیشنر ملتان نے اس نوں ختم نہ کروایا۔ بعد وچ وی سیالاں اتے کھرلاں دیاں لڑائیاں جاری

رہیاں ۔ اس توں باد اس علاقے نوں سردار رُسم سنگھ نکئی نے فتح کیتا جس دی موت اتے
ایہہ علاقہ سردار رام سنگھ دے ہتھ لگا ۔ 1798 ای. وچ شاہ زمان نے اس اتے قبضہ کیتا
اتے سعادت یار خان ثانی نوں کمالیا اتے بحال کیتا۔ مگروں ایہہ زیادہ دیر نہ رہِ سکیا اتے
1803 ای: وچ مہاراجہ راجا رنجیت سنگھ نے اس اتے قبجہ کر لیا۔

ایہہ علاقہ رنجیت سنگھ دے دور وچ صوبہ ملتان دے ادھین رہیا۔ اس نے کمالیا توں
ملتان دے رستے اتے اک باؤلی اتے اک کچا قلعہ وی زمان کروایا سی ۔ پھر انگریز اس
اتے قابض ہوئے۔ اتھے دے کھرل انگریزاں کول وفاداری دا ہمیشہ دم بھردے رہے ۔
سرفراز خان کھرل نے انگریزاں دی سکھاں دے نال لڑائی دے موقعے اتے انگریزاں
دی بھرپور مدد دی ۔ قلعہ تلمبا اتے قبضہ کر کے اتھے اپنے آدمی نیوکت کیتے سی ۔ اس دے
بدلے وچ اس نوں جاگیر دا مالک بنایا اتے قصبہ کمالیا دی کمائی وچ بھاگ دتا گیا سی ۔ پھر
1857 ای. دی آزادی دی لڑائی وچ اس علاقے وچ رائے احمد خان کھرل نے بغاوت
کیتی تاں وی سرفراز خان نے انگریزی سرکار دی نمک حلالی کیتی ۔ اس نے رائے احمد
خان کھرل دے خلاف جاسوسی کیتی ۔ ہن ایہہ قصبہ ضلع ٹوبھا ٹیک سنگھ وچ شامل ہے اتے
تحصیل دا کیندرستھان ہے ۔

کئی وار کسے اتہاسک کردار لئی جانکاری اکٹھی کرن واسطے اس کردار دے آلے
دوآلے، پروارک کنبہ، آنڈھ گوانڈھ، سکے سودھرے بہت مدد کر سکدے ہن پر بڑے
افسوس نال کہنا پے رہیا ہے کہ احمد خان کھرل دے آپنیاں نے بہتی دلچسپی نہ وکھائی ۔ اس
بارے اسیں پاٹھکاں نال اگے جا کے گل بات کراں گے، کیونکہ کوشش ہے کہ ودھ توں
ودھ سچائی دے نیڑے رہ کے اس تاریخی گھٹنا، جس دی عمر وی بہت نکی سی، اپنے لوکاں
تک پہنچا سکییے ۔

پہلی جنگ دی شروعات

لارڈ برکلے نوں احمد کھرل نے جو منہ توڑ جواب دتا اس وچ پنجاب دے لوکاں دے کردار، مردانگی، صدیاں دی چلی آ رہی روائت تجھی ہوئی سی ۔ گورو نانک صاحب دا بابرنوں ونگار کے کہنا" ..... پاپ کی جنج لے کابلہٗ دھایا زوری منگے دانُ وے لالو ۔۔

سرمُ دھرمُ دوٕ چھپ کھلوئی کوڑُ پھرے پردھانُ وے لالو ....□

ظلم خلاف لڑنا پنجابیاں دے حصے کجھ زیادہ ہی آیا۔ ہر دور وچ ایہہ کٹھن مشکلاں، مصیبتاں وچوں ہور نکھر کے باہر آؤندے رہے ۔ کٹھالی وچ پئے سونے وانگ حالات ایہناں دی پرکھ کردے رہے اتے ایہہ ہور وی نکھر کے لشکدے پشکدے اپنے آپ نوں نت نویاں چنوتیاں موہرے ہک ڈاہ کے بھڑدے رہے، لڑدے رہے، مردے تے ماردے رہے ۔

پنجاب دے جائے جتھے دوسریاں دی حفاظت کردے رہے اوہناں واسطے جاناں دی واردے رہے، اتھے ہی ایہناں نے اپنے اخلاق نوں دی داغی نہ ہون دتا ۔

پنڈی دے بھٹیاں نے مغلاں نال آڈھا لایا۔ ایہہ کوئی نجی مصلیٰ، نجی مفاد نہیں سی ۔ ایہہ انکھ آبرو، اپنے عقیدے، اپنے تخم، اپنیاں روائتاں، اپنے سبھیاچار اتے اپنی دھرتی ماں خاتر لڑن مرن دا سوال سی ۔ ایہہ اکلا بجلی خان، فرید خان جاں دلا بھٹیاں دا نج نہیں سی ۔ ایہہ پنجاب دی پوری کایانات دا مصلیٰ سی ۔ پنڈی بھٹی والیاں اپنے پورے ساندلبار نوں مغل حکومت خلاف میدانے جنگانے وچ تبدیل کر دتا سی ۔ اوہناں نے عام جنتا نوں اپنی ہوند بچاؤن خاتر مغلیا سلطنت موہرے لیا کھلاہریا ایہہ شاید دنیاں دے لکھتی اتہاس وچ پہلی گھٹنا سی ۔

ایتھے بیان کراں گے کجھ اجیہے انگریز فوجی افسر جنہاں دا 1857 دی جنگ سمیں سدھا سنبندھ رائے احمد خان کھرل نال جڑدا ہے ۔

پھریڈرک برکلے (بعد وچ گھنرل شرِ گھورگ ھنرے ڈھرور چک بھر کلیئے) جس دا جنم 9 جولائی 1785 نوں اتے موت 25 ستمبر، 1857 نوں ہندی ہے۔

بالکل اسے سال اس دا جنم اتے اسے سال اس دی موت ہندی ہے جیویں رائے احمد خان کھرل اتے برکلے دوناں دی عمر 72 سال سی۔ برکلے دے باپ دا ناں جارج کریٹھیلڈ برکلے اتے ماں دا ناں ایمیئم شارلینٹ۔ اس نے واٹرلو دی 1815 دی لڑائی وچ وی حصہ لیا سی۔ سن 1848 وچ اس نوں مدراس آرمی دا کمانڈر ان چیفنڈر بنایا گیا تے اس طرحاں 1857 وچ پنجاب اندر گوگیرا دا اسٹینٹ کمیشنر بنیا۔ اس دا ویاہ لوسی نال ہویا۔ ایہناں دے تن پتر اتے اک دھی سی۔ تیسرا پتر جارج 1882 وچ 7واں اوىرل وڈ بھر کلئے※ بنیا۔ اس بارے باقی جانکاری اسیں پاٹھکاں لئی وکھ وکھ گھٹناواں بیان کردے ہوئے دسدے جاوانگے۔ اس نوں کویں ماریا گیا، اگے پڑھوگے۔

دو اجیہے انگریز بھراواں دی گل کراں گے جنہاں دا 1857 والی جنگ نال سدھا سنبندھ رہیا۔ پہلاں وڈے بھرا دی گل کردے ہاں جس دا نام ہینری منٹگمری لارینس جنم تاریک 28 جون 1806 ماتورا، سیلوک (اج کلھ سری لنکا) اتے موت 4 جولائی 1857 نوں لکھنؤ وکھے ہوئی سی۔ ہینری لارینس نے 1823 وچ بنگال ارٹیلری وچ داخلہ لیا۔ اپرنت پہلی ایگلو برما (1824 26) لڑائی وچ بھاگ لیا۔

اردو، ہندی، پرشیئن وچ مہارت سکھی۔ سکھ راجنیتی نوں چنگی طرحاں پڑیا جانیا۔ 1839 نوں پنجاب وچ فروزپور دا انچارج تھاپیا گیا۔ سن 1846 وچ لاہور دا ایجنٹ نیوکت ہویا۔ اس نے سکھ فوجیاں دی گنتی بہت گھٹا وتی سی؛ کدھرے سکھ فوجیاں دے لڑن دے کرداراں توں بہت پربھاوت ہو چکا سی۔ پنجاب وچ انگریزاں دا نواں نواں داخلہ اوہ وی سکھ فوجاں نال لڑدیاں بڑی مشکل نال، رنجیت سنگھ دے راجکال سمیں توں چلے آ رہے غداراں دی وجہ کرکے حاصل ہویا سی۔ پنجاب توں باہر جان توں پہلاں ہینری لارینس آون والی پنجاب اندر بغاوت نوں دباؤن لئی کافی ہوم ورک کر چکیا سی اتے

اپنے چھوٹے بھرا زون لارینس لئی میدان صاف کر گیا سی ۔

ہینری لارینس دے چھوٹے بھرا دا نام جون لارڈ لارینس جس دا جنم 4 مارچ، 1811 نوں رچمنڈ، یارکشائر (انگلینڈ) وکھے ہویا اس دی موت 27 جون 1879 نوں لنڈن وکھے ہوئی ۔ 1864 1869 تک بھارت وچ وائسرائے اتے گورنر جنرل دی پدوی اپر رہیا۔

1830 وچ اپنے وڈے بھرا ہینری نال کلکتے آیا جتھے 19 سال تک اسسٹینٹ جج دے عہدے اتے مجسٹیٹ اپرنت ٹیکس کلیکٹر رہیا۔

سن 1845 46 دی پہلی سکھاں نال ہوئی لڑائی وچ انگریزی فوج لئی دلی توں پنجاب لئی فوجی سمگری بھیجن وچ اہم رول ادا کیتا اس دے بھرا ہینری، جو پنجاب بھورد وڈ ادمنسٹرٹون× (پھھ وڈا) دا مکھی سی، ہیٹھ کم کردیاں جون نے کجھ زمینی لگان، کجھ ٹیکس، کرنسی وچ اکسارتا ڈاک تار سسٹم وچ سدھار، سڑکاں نہراں دی مرمت اتے خدائی وچ کم کیتا ۔ یقیناً ایہناں کماں لئی، پیسے دی بہت لوڑ سی جس نوں پوریاں کرن لئی جون لارینس نے کجھ وڈے وڈے ملھیاں دیاں سکھ سہولتاں وچ کٹوتی کیتی تاں سٹے وجوں اپنے وڈے بھرا ہینری لارینس نال متبھید ہو گئے ۔ اسے دکھوں پھبھوڑ، نوں بھنگ کر دتا گیا اتے جون لارینس نوں چیف کمیشنر بنا دتا گیا۔

عام لوکاں لئی زمینی پدھر دے سدھار، زمینی مالیاں دی چنگی اگراہی لئی کسانی دا خوش حال ہونا، آواجائی لئی پکے راہ بناؤنے، صدیاں توں کسے قاعدے قانون وچ نہ رہن والے عادی بلوچ پٹھان اوہناں دے نال دوستانہ سنبندھ قایم کرنے سگوں اوہناں نوں زمیناں دیاں پکیاں الاٹمیتاں کرنیاں کجھ اجہیاں پہل قدمیاں سن جو انگریزاں لئی کرنیاں ضروری سن اتے زون لارینس نے ایہناں کماں وچ باخوبی اپنی لیاقت وکھائی اتے عام لوکاں وچ اپنا چنگا نام بنایا۔

جتھے کجھ سدھار ہوئے اتھے نویں اشٹام ٹیکس، دریائی نہری ناکیاں تے بیڑی ٹیکس،

گوانڈھی راجاں توں لون دی آمد اپر روک۔ کئی تھائیں لوکاں ولوں روس وی کیتے گئے۔ انگریزاں نے کچے مال دی پورتی لئی کھیتی پیداوار دیاں قیمتاں گھٹا دتیاں جس نال عام کسانی اپر بھاری وزن پے گیا۔ زمینی الاٹمینٹ نوں 15 سالاں توں 30 سال کر دتا۔ اس نال وی کسان خوش نہ ہوئے اس ورتارے نے سودخور بانیاں جماعت نوں پیدا کیتا اتے زمینی سنبندھاں وچ اتھل پتھل مچا دتی۔ عام کسانی توں زمینی مالکی بانیا لوکاں کول جانی شروع ہو گئی۔ جس نے سماں آون تے اک وکھری قسم دی جماعتی ونڈ نوں جنم دتا۔

جاندے جاندے دسدے جایئے کہ چیف کمیشنر جون لارینس اتے اس دی سچی انگریزی ٹیم دے لکھ یتناں دے باوجود وی، جو بغاوتی چنگیاڑی گوگیرا توں شروع ہوئی، جس نے اپنے گھیرے وچ کمالیا، پنڈی شیخ موسیٰ، سیدوالا، چیچاوتنی، تلبا، سرائے سدھو، ہڑپا، شورکوٹ، سہکا، کابلا، پاکپتن، جملیرا لے لیا اس نوں بجھاؤن دی کوشش کیتی اتے کسے حد تک ایہہ سفل وی ہوئے پر گھٹوگھٹ ایہی دھکھدی چنگیاڑی نے اک دن انگریزی سامراج دا بسترا گول کر کے واپس ایہناں نوں ایہناں دے وطن دا راہ دکھا دتا۔

جیکر گل کریئے 1855 دی مردمشماری رپورٹ دی جس مطابق اس سمیں ضلع گوگیرا دی جنسنکھیا 020،08،3 اتے ملتان ڈویژن دی جنسنکھیا 175،71،9 سی۔ کجھ کہہ سکدے ہاں کہ انگریزاں الٹ ایہہ بغاوت بہت چھوٹی سی۔

باغیاں دیاں انگریزی فوجاں نال ہوئیاں سدھیاں لڑائیاں وچ اک نوجوان انگریز برگیڈیئر جنرل دا اہم رول رہیا سی جس نے بڑی دلیری نال ہر محاذ تے باغیاں نال ٹکر لئی تے اس دا نام سی جون نکلسن (جھوہن نچھولسون) جس دا جنم 11 دسمبر، 1822 نوں آئرلینڈ دے شہر ڈبلن وچ ہویا۔

کجھ مڈھلی پڑھائی کرن توں بعد 17 سالاں دی عمر وچ سن 1839 نوں بنارس دی 41 نیٹو انپھینٹری وچ بھرتی ہو گیا۔ چار مہینیاں دی سخت ٹریننگ توں بعد نکلسن نوں فروزپور دکھے 27 نیٹو انپھینٹری وچ بھیج دتا گیا۔ بہت چھوٹی عمر وچ ایہہ جنگاں دیاں

سخت مصیبتاں دا ساہمنا کرن دا عادی ہو گیا۔ غزنی وچ وزیر اکبر خان دی بغاوت نوں دباؤندا ہویا خود پھڑیا گیا ۔ غزنی وچ 6 مہینیاں دی اتیکٹ بند پینے دی گندی حالت وچوں گزردا ہویا 19 ستمبر 1842 نوں رہیاء ہویا۔

نومبر 1845 تک اردو وچ چنگی مہارت حاصل کر کے (عام بولی (ڑورنچُھولر اوپیئینٹھیوں) پاس کر گیا۔

بہت چھوٹی عمر وچ نکلسن نے اپنی عمر توں وی زیادہ چنگے ہنڈھے ورتے تجربیکار انگریز فوجی افسراں نال کم کیتا ۔ مئی 1857، جد بغاوت شروع ہوئی اودوں نکلسن ہربرٹ ایڈورڈز نال پیشاور سی ۔ جد میرٹھ اندر گڑبڑ آرنبھ ہوئی، جنہاں فوجی شرینیاں اپر اس نوں شک سی اوہناں کولوں ہتھیار سٹوا لئے گئے ۔ جون وچ زون نکلسن نے اک پیدل فوجی رجمینٹ دی کمانڈ بھائینڈ سزادا نوں دتی گئی جس راہیں اس نے پھلور وچ دو ہور شکی ریجمینٹاں پاسوں ہتھیار سٹوا کے اوہناں نوں نہتھے کر دتا ۔

اتھے اک دلچسپ گھٹنا وی دسدے جاندے ہاں ۔ انگریز لکھاری چھرؤ بھرواش مطابق" جتھے دیشی لوک انگریزاں دی نوکری کردے سن اتھے اوہ باغیاں نال اتے ملکھ نوں آزاد کرواؤن دے وی سپنے رکھدے سن ۔ جتھے ایہناں ولوں بھریگھسدھیوٗر بھریندھ نوں گولی ماری گئی، ڈاکٹر گریہم نوں اس دی بگھی سنے اڈایا گیا، برگیڈ میجر کیپٹن بشپ اتے پادری جے۔ ہنٹر نوں ہور انگریز افسراں نال ماریا گیا، اتھے انگریزاں دے کھانے بناؤن والے رسوئیے ولوں وی اک پوری دی پوری ریجمینٹ دے کھانے وچ زہریلی بوٹی جس نوں انگریزی وچ الوئیٹھوٗ کہندے ہن، ملا کے مارن دی کوشش کیتی گئی ۔ کسے سوہیا نے ایہہ خبر جون نکلسن دے کنیں پہنچا دتی ۔ بچاء ہو گیا۔"1

ھسٹورے وڈ ٹہ یندن مٹنے※ دے لکھاری کھمیٔ ندنللسون مطابق :

سیالکوٹ توں باغیاں دا دلی ول کوچ کرنا اتے زون نکلسن دا اوہناں نوں کھیروں کھیروں کرنا ۔ بعد وچ گورداس پور راودیا سپر اپر بے ٹرموپتن (ٹھریوں گھنٹھ) ول کوچ

کرنا، بچ نکلے باغیاں نوں ٹرمو پتن تے بھاری مصیبتاں آن پئیاں۔

12 جولائی 1857 نوں جد باغیاں دا جتھا راوی دے پتن تے پہنچا تاں گورداس پور دے ادھیکاریاں ولوں خبر ملن تے ساریاں بیڑیاں کجھ ڈوب دتیاں اتے کجھ وچ چھیک کر دتے۔ تیز وہندے پانی وچ باغیاں نوں تر کے پار کرنا اوکھا ہو گیا۔ بہت زیادہ پانی وچ رڑھ گئے جو بچ گئے اوہ جون نکلسن دی فوج دا مقابلہ کردے رہے۔ آخر اک سکے بند فوج دا عام لوک روائتی ہتھیاراں نال کنا کو مقابلہ کر سکدے سن؟ قریب اک سو باغی بچ کے کشمیر ول نکل گئے پر لارینس دے دباء کارن کشمیر دے مہاراجہ نوں ایہناں باغیاں نوں باہر کڈھ دتا گیا۔ اخیر کانگڑا ویلی دے کلو ضلعے دے ڈپٹی کمیشنر نے اگست 1858 نوں ایہناں باغیاں نوں پھڑ لیا۔

جون لارینس دے حکماں تے نکلسن نوں دلی بھیجیا گیا جتھے انگریزی فوج کافی ڈاوانڈول ہو چکی سی۔ نکلسن نے اپنے 2500 فوجیاں نال باغیاں دی 6000 فوج نوں ہرا دتا۔ 14 ستمبر نوں اپنے 1000 فوجیاں نال کشمیری گیٹ تے حملہ کر کے دلی اندر داخل ہویا۔ لاہوری گیٹ جاندیاں باغیاں ولوں اس دی پٹھ تے گولی مار کے نکلسن نوں زخمی کر دتا۔ سریر توں مضبوط ہور کر کے 9 دن زندگی موت دی لڑائی لڑدا اخیر 23 ستمبر 1857 نوں موت دے منہ چلا گیا۔

اگر زون نکلسن ورگا دلیر افسر انگریزی فوج وچ نہ ہندا تاں شاید پنجاب اندر غدر بغاوت بہت بھیانک روپ وچ انگریزی سامراج لئی لمبا سماں واٹرلو (انٹرلووٹر) ورگے جنگی حالات وچ ہو نبڑدی۔"2

حق لوکاں خاطر لڑن والے سوربیراں دی عمر بہت چھوٹی رہ جاندی ہے، کیونکہ اوہ سمیں دی کھوں کھار جابر حکومت ورودھ نابر بن کھلوندے نے۔ حکومت کول بہت وسیلے ہندے ہن ایسے نابراں نوں ختم کرن لئی۔ انگریز نے پنجاب اندر کنجھ لوک روہ، باغی سوچ نوں ختم کرن لئی پنجاب دی دھرتی نوں اپنے جھولی چک، گداراں دے نام کیتا۔ اوہناں

غداراں کولوں اپنے ہی بھراواں خلاف اوہ کم کروائے جیہڑے اوہ خود آپ نہ کر سکے پھر احمد خان کھرل ایہناں دا کی لگدا سی جس دا ایہہ لحاظ کر دے!

چنگی نسل مور% دیاں گھوڑیاں پنجاب اندر بہت گھٹ اتے بہت مشہور سن ۔ ایہہ اوہ وقت سن جدوں چنگے ہتھیاراں، چنگیاں گھوڑے گھوڑیاں دی بہت لوڑ سمجھی جاندی اتے بہت شان دی سمجھی جاندی سی ۔ اجیہی نسل اپر شاہ اسوار ہی ہتھاں وچ نیزے، تلواراں لے کے جیویں کہندے نے:

گر تے ہیں شاہ اسوار ہی میدان ایدان جنگ میں ذرا اندازہ لاؤ جد تسیں چارے پاسیو دشمن دیاں صفاں وچ گھرے پئے ہو ۔ جیہڑے اپنے کہے جا سکدے سن اوہ وی چند برکیاں خاطر اپنا ایمان ویچ گئے ہوون ۔ تہاڈا مقابلہ دی کسے ایرے غیرے نال نہیں بلکہ انگریزی سامراج نال ہووے تے اجیہے وچ اوہی میدان وچ نتریگا جس اندر اصلی مردانگی، جس وچ حق سچ لئی لڑن دی تڑف جس نوں موت دا کوئی خوف نہیں ۔

بر کلے لئی ہن کوئی ہور رستہ نہیں سی بچیا کہ اوہ دنو دن ودھ رہے لوک ودروہ نوں اپنی ودھ توں ودھ طاقت استعمال کر کے اس نوں ختم کرے ۔ لوک لگان دینا بند کر چکے سن ۔ انگریزاں دی فوجی ضرورت لئی نوجوان کدھروں نہیں سن لبھ رہے تے رہی گھوڑیاں دی گل، اوہ وی ختم ہو چکی سی ۔ جولائی 8، 1857 نوں تحصیل پاکپتن، ضلع گوگیرا (اجکل پاک پتن خود ضلع ہے) دے پنڈ لاکھوکے اک گھٹنا واپری جدوں مال محکمے دے ملازماں نوں نمبرداراں نے بناں لاگان دتیاں خالی ہتھ واپس موڑ دتا ۔ گوگیرا دے کارجکاری ڈپٹی کمیشنر ل.اں. او پھینشھو نوں نے نویں کیتی پولیس بھرتی چ اک سو سپاہی اتے نال تیہہ ہور گھوڑ سوار چھپٹن دھونس دی نگرانی ہیٹھ پنڈ لاکھوکیکھو بھیج دتے ۔ نمبرداراں سمیت ہور بہت سارے جویاں قبیلے دے موہتبر پھڑ کے گوگیرا جیل بند کر دتے ۔ ایہناں وچ بزرگ عورتاں اتے بچے وی سن ۔

اے. ڈی. ایجاج دی کال بلیدی% مطابق احمد کھرل دے جویا سرداراں نال چنگے

سنبندھ سن ۔ جد ساک سنبندھی، شریکے برادری مصیبت وچ ہوون تاں بڑے بڑے ڈول جاندے نے ۔ احمد کھرل عام انسن سی ۔ احمد کھرل گوگیرا دے ڈپٹی کمیشنر نوں ملیا اتے اک عہدنامے تحت کجھ نوں جیل وچوں چھڈ دتا گیا۔ پر کجھ اجے ہور وی اندر سن ۔

اصل وچ نزامدین ضلع سپرڈینٹ (نجامدین احمد خان کھرل) دی بہت عزت کردا سی ۔کھرل جیل اندر سارے حالات ویکھ چکا سی ۔ 20 جون 1857 نوں او پھینشھو نے برکلے نال جیل دا دورہ کیتا تاں تمباکو، افیم اتے کجھ ہور اترازیوگ لکھتاں اتے دستاویز ایہناں دے ہتھ لگ گئے سن ۔

نٹنے رپورٹس ڈروم پھنجب ندں۔اں۔ ڈھ۔ پھ۔، ڑول۔ پی، لہور، 1991، مطابق :
ٹھہ بھرٹسہ وڈ ڈچلس لسو دیچریَ ٹھسِ ٹھٹ لِ ٹہ مٹنے رچوردس اٹہ ٹھس اوردس

”ون

ٹہ 20ٹہ (جھن، 1857)، اہن وسٹنگ ٹہ جلِ اٹہ نر۔ بھرکلئے، ٹہ نٹر اسسٹنٹ چھومسسوز، ی دیچوورد تنٹئے وڈ ٹونچو سا ٹمٹس، ند ڈٹھر پروہبٹد رٹچلس ندر ٹہ پرسونرس، چوٹس .....“3

پوری تفتیش کرن اپرنت پتہ لگا کہ احمد خان کھرل کئی وار جیل اندر اپنے ساتھیاں نوں مل چکا سی اتے گوگیرا جیل نوں توڑ کے پھڑے ہوئے ساتھیاں نوں چھڈ داؤن دیاں سکیماں بن چکیاں سن۔ 26 جولائی، 1857 نوں جیل اپر حملہ کیتا گیا۔ انگریزی فوج اتے قیدیاں دی آپس وچ لڑائی ہندی ہے ۔نتیجہ طور 50 توں زیادہ دی موت ہندی ہے ۔ اے۔ڈی۔ ایجاج مطابق 145 توں زیادہ دی موت ہوئی اتے اوہناں دیاں لاساں نوں جیل نیڑے بانگر کی ڈھال وچ سٹ دتا گیا سی ۔ ایہہ تاں بعد وچ بھیت کھلھیا کہ احمد خان کھرل نوں جیل داروغا حشمت علی احمد خان اپنا مذہبی گورو مندا سی ۔

گوگیرا جیل گھٹنا توں مگروں گوریاں نے پھڑو پھڑائی دا سلسلہ چلایا۔ اکاڑاں دے علاقے وچ راوی دے دوہیں پاسیں بزرگ عورتاں بچے جو وی ایہناں دے ہتھ آئے بنھ

کے قیدی بنا لیا۔ اتھے ہی بس نہ کیتی ایہناں ظالم حاکماں نے گھراں نوں اگاں لا کے سواہ کر دتا۔ فصلاں اتے جنگل اندر وی اگ دیاں لاٹاں بال سٹیاں ۔ اجے وی غصہ ٹھنڈھا نہ ہویا ۔ احمد کھرل دی ماں، بیوی، بچے وی پھڑ لئے گئے ۔ گوریاں نے ڈھول وجا کے منیادی کروائی کہ :

اگر رائے احمد خان کھرل اپنے پورے ٹبر نوں صحیح سلامت ویکھنا چاہندا ہے تاں اپنے آپ نوں ساڈے ساہمنے بناں ہتھیاراں دے پیش کر دیوے ورنہ اس دا پورا کنبہ ختم کر دتا جاویگا۔※

انکھ، آبرو، غیرت مندی جے کدھرے دنیا دے اتہاس وچ نویکلی قسم دی ویکھنی ہووے تاں بہتی دور جان دی لوڑ نہیں ۔ ایہناں پنجاں دریاواں دی دھرتی اتے اتھوں دے جایاں نے جو کمائیاں کر چھڈیاں اوہ ہی بہت ہن ۔ ایہہ ست بگانیاں دی عزت آبرو خاطر لڑدے مردے رہے ۔ ایہہ مغلاں دی چنگل چ بے بس ہندواں دیاں بہو بیٹیاں بچاؤندے رہے، چھڈواؤندے رہے تے اوہناں دے گھریں پہنچاؤندے رہے ۔ اپنی ماں مریادا عزت آبرو خاطر جان نچھاور کر دینی ایہناں لئی عام کھیڈ بنی رہی ۔

بھلا جے آجا کے احمد کھرل دی عزت نوں کسے غیر نے آن ہتھ پایا تاں اوہ کنج چپ رہ سکدا، کنج سہن کر سکدا ۔ اس نے اوہی کیتا جو اس نوں اپنی مہان وراثت چ ملیا سی۔ اوہی کیتا جو اس دے وڈے وڈیریاں نے سر دے کے کمایا سی ۔ اپنے پریوار اتے باقی لوکاں دی خاطر احمد کھرل نے لارڈ برکلے مہرے اپنے آپ نوں پیش کر دتا ۔ رائے احمد خان کھرل دا برکلے مہرے پیش ہونا شاید پاٹھکاں نوں اچمبھا دی لگے ۔ اگر عقل اتے ہوش نال حالاتاں نوں ویکھدے ہوئے اجیہے فیصلہ کدے بہادراں نوں کرنے وی پے جان تاں اس نوں یدھ نیتی، رن نیتی سمجھنا چاہیدا ہے کیونکہ راوی دے دوہیں پاسی احمد کھرل دا بہت نام سی اتے جدوں لوکاں نوں اس دے پھڑے جان دی خبر ملی تاں چاروں پاسے لوکاں دے غصے اتے جوش دیاں گلاں انگریزی حاکماں دے کنیں پین

لگیاں ۔ کدھرے ایہہ لوک وردوہ پورے پنجاب نوں اپنے کلاوے وچ نہ لے لوے، بر کلے نوں کجھ شرطاں ادھین احمد کھرل نوں چھڈنا پیا ۔ شرط سی احمد کھرل گوگیرا چھڈ کے کدھرے ہور پاسے نہیں جاویگا، مطلب سی اوہ اپنی ہی جوہ (حد بست) وچ رہے گا ۔

ہن تک کمان وچوں تیر نکل چکا سی ۔ نجی سوچ توں سوچ ساجک روپ دھار چکی سی ۔ احمد کھرل نوں اپنا اکلا پروار ہی پیارا نہیں سی، اکلا گوگیرا، اکاڑا، ملتان، پاکپٹن ہی پیارا نہیں سی سگوں پورا پنجاب اتے پورا ہندوستان ہی پیارا سی ۔ ہن اس لئی کوئی حداں بستاں مائنے نہیں سی رکھدیاں ۔ اوہ ہن کھلھے اسمان وچ اڈاریاں مار رہیا سی ۔ اوہ لوکاں نوں اپنے حقاں پرتی جاگروک کر رہیا سی ۔ اس لئی ہن اکلا زمینی معاملہ نہ دینا ہی کافی نہیں سی ۔ اہ ہن گوریاں نوں ہندوستان وچوں باہر بھجاؤن دی بات پا رہیا سی ۔ اوہ گوریاں نوں سبھ مصیبتاں دی جڑھ جان چکا سی ۔

اک گپت میٹنگ گشکوری وکھے کیتی گئی جتھے فیصلہ کیتا گیا کہ سارے قبیلے اک جٹ ہو کے جتھے کتے وی انگریزاں دیاں پولیس چونکیاں راوی دے آر پار ہوون حملے کیتے جانگے ۔ لاہورتوں ملتان والے راہ وچ رکاوٹاں کھڑھیاں کیتیاں جانگیاں ۔

راموہن گاندھی دی لکھت پنجاب ※ انوسار

شگفد سوٹہ وڈلہور ندنورٹہ وڈنلٹن ن رگون ٹھٹ نچلد دھرپ ندلسوپھکپٹٹن (انہر بھب ڈھردِس برند)، ٹہ گھوگر ربللون (نمد ڈٹر ون وڈ ٹہ رگون ※ س ٹھسلس) پ ٹہ بسٹ کنوان پھنجب ڈچ وڈ ٹہ 1857 رووولٹ گھگر ※ س اہمد کھہن کھہرل، لدر وڈ ٹہ پھسٹورل کھہرل (ورکھہر رل) ٹریَ، اس ٹہ ون اہو، چچوردنگ ٹو بھرٹسہ گزٹٹر پبلسہد ن 1883 84، روسدلل ٹہ مپورٹنٹ ٹربٹس ※ ون ٹہ رو سدیَ وڈ وسٹرچٹ نوا کنوان س شہال۔ جھوہن لارنچ اس ڈورچد ٹو گویَ اکس وڈ ہس ٹمیَ ٹو ٹہ رسنگ ٹھٹ نسد، ن اںچپ انٹو وس، جھویس، ڈھٹفنس، شٹلس ندوٹھرس جونمد ٹہ کھہرلس۔"4

16 ستمبر، 1857 والے منحوس دن تے شرفراج خان کھرل جو کھرل قبیلے نال

سنبندھ رکھدا سی انگریزاں دا مخبر بن گیا ۔ شرفراز ساری میٹنگ والی گل بات انگریزی
حاکماں نال سانجھی کردا ہے ۔ انگریزاں لئی ایہناں کھرلاں دی بغاوت نوں دباؤنا سوکھا
نہیں سی ۔ اسے لئی اوہناں نے وڈے وڈے لالچ دے کے کجھ لوکاں نوں اپنے کھیسے وچ
لے آندا سی اتے اوہناں وچ سن سرفراج خان کھرل، ناہن سنگھ بیدی ۔ ادھر دوسرے
پاسے ماچھی سنگھ اروڑا کلیانا توں اتے پاکپٹن تحصیل وچوں لال بیگ تے گلاب علی چشتی ۔

اپر دسے قبیلیاں دی کنی کو گنتی ہووےگی اس بارے وکھو وکھو اندازے ہن ۔ اک
انگریز اتہسکار جھ. چھـزو بھرواش مطابق "دھرمس ار ہرد بٹنگ لِ لل پرٹس وڈ ٹہ دجونگ
جنگل، ندسپٹس رپورٹنگ لرگ گتھرتگ ٹہر، وریگ ڈروم 3000 ٹو 5000، بٹ ٹہ گرسس
اس سوہگہ ندبچک ٹہٹ نوٹ من چولدب سن" .5

اک ہور اندازہ پنجاب دے چیف کمیشنر دا سکتر بھرنندھور ٹھ. گھووٹ. وڈ یندِ
دے ڈھورگن اڈڈرس نوں لکھ کے بھیجدا ہے ۔ آؤ ویکھیئے، کی لکھدا ہے :

اچوروتگ ٹو بھرندرٹہ، ٹچرٹرے ٹو چھہنڈ چھوممسوز وڈ پنجب، اروٹ لٹر ٹو
ٹچرٹرے (ڈھورگن اڈڈرس) گھوورنمنٹ وڈ یندِ، ٹھہس چلنس چن مسٹرسوم 20 ٹو
000،30 من ندوچپے ٹرچٹ وڈ چونٹرے لِ ٹہ گھووگر دھسٹر چٹ وڈ ڈلل 40 ٹو 50
ملنس لِ بردٹہ، ند ڈروم 70 ٹو 80 لِ لنگٹہ. ٹھیبےَ ہو ڈا وللگس، ند گنرللے رسدیَ لِ
ٹمپوررے گرسس ہٹس، اچپہ رچونسٹرچند لِ سچپ لوچلنس س ڈڈوردٹہ بسٹ پسٹرگ ند اٹر
ڈورٹہرِ نمروس ہردس وڈ چٹتل. ٹھیبےَ رکنوان ندرٹہ دومنٹون وڈ کھہر رلس، کھبٹس، اٹوڈس،
ڈھٹانس ندوٹہرنمس، ندرو ڈ جھٹ لنتگ."

لوَ اک ہور سنو وڈڈ چل نٹنے رچوردس X دے پنہ 358 انوسار: ٹھہ وڈڈچل نٹنے
رچوردس دیچریَ ٹہٹ."ون ٹہ ونگ وڈ ٹہ موربل 14 ٹہ وڈ شپٹبر (ٹہ سوَلٹ وڈ دھلہِ
نہومدن وڈڈچل وڈ ٹہ پوسٹل دپرٹمنٹ رروئدٹ لہور ڈروم گھووگر، چم بڈور ٹہ چھبنڈ
چھوممسوز ند رپورٹد اٹہ سوماہٹ ملچوس ٹرنکلس وڈ ٹہ ای، ٹہٹ لل ٹہ الدند پرڈورے

ژبس نہبٹنگ ٹہ جنگلے چونٹرے بٹان لہور ند نو ولٹن ہد رسئن ۔ ن رپلے ٹو   تسٹون، ہ ڈرٹہر نڈ ورمد ٹہ چھہنڈ چھومســوزٹہٹ ٹہ نمبرس وڈ ٹہ نسر گنٹس ٹو نچلے 125000 من۔"6

جیکر نظر ماریئے اک پاسے پوری طرحاں ٹرنیڈ پھوز، پورے ضابطے وچ، سوٹ بوٹ پائی، وودھیا سمیں دے ہتھیاراں نال لیس، دوجے پاسے عام پینڈو ان پڑھ، بناں کسے ضابطے وچ رہن دے عادی، جنہاں کول ہتھیار سن: ٹکئے، کرپاناں، برچھے تنگلییاں، داتریاں، ڈانگاں۔ ایتھے چاہے ہزاراں لکھاں دی دی گنتی کیوں نہ ہووے گھوڑ سوار، رہپلا، گناں بارود نال دشمن دی طاقت نال کنا کو چر لڑ سکدے نے، پر ہاں، ایہناں بہادر یودھیاں کول جے کوئی وڈے ہتھیار سن تاں اوہ سن ایہناں دا اپنی دھرتی ماں لئی پیار، اپنے سبھیاچار اپنے اخلاق اتے اپنی وراثت لئی مر مٹن دا مہان جزبہ۔

کدے وی کلے ہتھیار نہیں لڑ سکدے اوہناں پچھے کوئی نہ کوئی جذبہ، سنبندھ اتے عقیدہ کم کردا ہے۔ حق سچ لئی لڑن والے اتہاس سرج دیندے نے۔ پھر لوک اوہناں دیاں واراں گاؤندے نے۔ اج لوک جیمل پھتا، دلا بھٹی، بابا بندہ سنگھ بہادر، کرتار سنگھ سرابھا، بھگت سنگھ، اودھم سنگھ نوں کیوں گاؤندے نے؟

اک گل تاں صاف ہے کہ جو لوک نج لئی لڑدے نے اوہ لوک دھاراں وچوں منفی ہو جاندے نے۔ جو لوک سربت دے بھلے لئی لڑدے نے اوہ لوک دلاں اندر ہمیشاں اپنی جگہ بنا لیندے نے۔

کدے پنڈی بھٹیاں دے لہاراں نے وی اپنے سورمے یودھیاں لئی بھٹھیاں وچ انگیار بال بال لوہے نوں سان تے لایا سی تے پھر اوہی اگ وچ پجے ہتھیار مغلاں لئی اوہناں دی موت دا کارن بنے سن۔ اج پھر لہاراں دی سان اتے برچھے، نیزے، تلواراں تکھیاں ہو رہیاں سن۔ کتھے پنجاب دے دیسی ہتھیار اتے کتھے انگریز سامراج دیاں بندوکاں، توپاں دے گولے۔

"بہتے

جٹ برادری دے قبیلے تے اوہ وی بہتے مسلمان کتے وجوں پشو پالک اتے پشواں دی چوری کرن والے، اج مجبوری وس، جو بہتا کدے چنگے ہتھیار چالک وی نہیں سن، دین دین دے واسطے تے ملتان دے کھیتر نوں میدانِ اے جنگاں وچ بدل رہے نے۔" 7

ایہہ وچار انگریز اتہاسکار جھ، چھنئو بھرواں دی کتاب انوسار دوسرے پاسے پڑھن نوں کجھ اس طرحاں ملدا ہے:

ون ٹہ 17 ٹہ شپٹمبر، ٹہ بر ٹربٹس روس، ٹہ ڈلگرس وڈ ٹہس دسٹرچٹ منٹمٹد بٹ دوبٹڈل نٹرلٹے، چوٹمنچٹون بٹان جھہنگ ندلہور ار چیٹ وڈڈ. ڈھور سوم ٹمیَ گرٹ ننٹکے اس ڈلٹ ٹ لہورس ٹو اہٹ ہد وچڑ وٹہر. یٹ اس کنوان ٹہٹ منٹے وڈ ٹہ منور پوٹچیَ سٹٹونس ہد بن رڈلد، ندٹہٹ ٹہ ٹربٹس روند ارلل نِ ربللون." 8

اپر لکھیاں سطراں دی پروڑتا کمیونسٹ فلاسفر کارل مارکس (1818 1883) دی نیویارک ڈیلی ٹربیون وچ وکھ وکھ سمیاں تے کردا رہیا ہے اتے ایہہ گل دھیان منگدی ہے کہ احمد کھرل ہراں دا بہت ہی تھوڑھے سمیں دا سنگھرش انتر راشٹری پدھر تے اپنا ناما کھٹ چکیا سی۔

بار بار اتہسکاراں دا کہنا کہ 1857 دی لڑائی وچ پنجاب بہتا چپ ہی رہیا، بارے کارل مارکس ٹھہ ڈرسٹ یندن انزوڈ یندپندنچ※※ دے پنہ 48 تے کجھ انجھ دسدا ہے:

ٹھہ پھنجب اس وچلرو ٹو ب تمٹ، بٹ ٹ ٹہ ٹمیَ ارنڈورمد ٹہٹ، ٹ ڈھروز پر ون 13 جھن، ملٹرے نچٹونس ہد ٹکن پلچ، الٹیَ زنگہن※س چھورپس ٹہ 5ٹہ پھنجب یندنٹرے اس پرسند ڈور ہونگ بہود مرسلے نِ پرسٹ وڈ 55ٹہ نٹوئ یندنٹرے. ٹھہس، ٹ مسٹ ب چکنوالدگدس ورے سٹرنگ سورٹ وڈ تمٹ." 9

P

26 جولائی

کجھ تاریکاں تاریخی ہونبڑ دیاں ہن ۔ گھٹناواں چاہے دنیا دے کسے وی حصے وچ واپریاں ہوون کدھرے اوہناں وچ سماںتاواں دی مل ملا جادیاں نے ۔

آؤ ویکھیئے 26 جولائی دیاں دو گھٹناواں ۔

سامراجی طاقتاں الٹ نابر ہون دی گل چلدی ہے،

غلامی توں نجات پاؤن دی گل چلدی ہے ۔

اپنی عزت آبرو انکھ بچاؤن دی گل چلدی ہے

تے گل چلدی ہے کجھ کو گنتی دے یودھیاں دا کھو کھار حکومتاں نال آڈھا لاؤن دی ۔

تے پھر چاہے کنا ہی نقصان ہو گیا، گل چل پئی نواں اتہاس سرجن دی تے اوہ اتہاس بنیا، جو 27 جولائی 1857 نوں پنجاب (ہندوستان) دی دھرتی تے بغاوتی سنگھرش شروع ہویا اتے پھر 90 سال بعد اگست 1947 نوں انگریزاں نوں ملکھ چھڈ کے واپس انگلینڈ جانا پیا ۔

لوکاں اکہِ اتے اسیہہ اتیئکت ظلم اپنے پنڈیاں تے سہارے پر اوہ لگاتار اپنی آزادی لئی لڑدے رہے ۔ وکھ وکھ راجنیتک، مذہبی، سماجک، آرتھک کھیتراں وچ اپنی بند کھلاصی لئی جھوجدے رہے اتے اخیر جس سمراجی حکومت دا کدے سورج نہیں سی ڈبدا، اس نوں ڈوب دھریا سی ۔ اس آزادی دے سنگھرش وچ سبھ توں ودھ قربانیاں سکھاں اتے مسلماناں نے دتیاں ۔

1857 توں 1947 تک دے چلے جنگے آزادی دے سنگھرش نے کئی روپ اختیار کیتے ۔ کدھرے کھلھ م کھلے لڑائی، کدھرے غریلا ڈھنگ دی لڑائی، کدھرے نہ ملورتن (نون چھووپرتون) دی لڑائی ۔ بھتے پاٹھک نہ ملورتن پڑھ کے موہن داس کرم چند

گاندھی نوں یاد کرن لگ جانگے۔ اس وچ اوہناں دا کوئی قصور نہیں ہے کیونکہ سانوں کجھ پڑھایا ہی انجھ گیا ہے۔ پر جیکر سچ جاننا چاہندے ہو تاں تہانوں اتہاس دے اصلی ورقے پھرولنے پینگے۔

ہاں، اگے ترن توں پہلاں اک ہور نویں گل تہاڈے نال کردے جایئے، پتہ نہیں پھر موقع بنے نہ بنے!

ڈاکٹر گورمیل س. سدھو مطابق :

مئی 11، 1857 نوں برٹش سلطنت ولوں ہندوستان تے پوری طرحاں قابض ہون دا اعلان کرن اپرنت ہندوستان دے کجھ Pانتیکاریاں نے سچے دیش وچ بغاوت پھیلاون لئی "یدھ پریشد سنستھا" بنائی۔ پریشد دے اک نامور ممبر، اجیملاہ خان نے باغی فوج لئی جھنڈا اسلامیX دا ترانہ لکھیا :

اسیں ہاں اس دے مالک، ہندوستان ہمارا۔
پاک وطن ہے قوم دا، جنت توں وی پیارا۔
ہندو مسلم سکھ ہمارا، بھائی بھائی پیارا۔
ایہہ ہے آزادی دا جھنڈا، اس نوں سلام ہمارا"۔1

اس توں ایہہ ثابت ہندا ہے کہ جدوں لوک کسے اچے سانجھے مقصد لئی اک جٹ ہو کے لڑدے ہن تا اوہناں وچوں جات پات، دھرماں دے مت بھید جاں اوچ نیچ دا مسلٰہ مہنے نہیں رکھدا۔ اودوں عام لوک خاص لوک بن جاندے ہن۔

چلو چلدے چلدے کارل مارکس دیاں کجھ ہور سطراں تہاڈے نال سانجھیاں کر لیندے ہاں :

کوئی ویکتی جیکر کیول اپنے لئی کم کردا ہے تاں ہو سکدا ہے کہ اوہ اک پرسدھ وددوان بن جاوے، اک مہان سنت بن جاوے، اک شاندار کوی بن جاوے، پر اوہ کدے وی سمپورن تے عملی ارتھاں وچ مہان انسان نہیں بن سکدا۔

اتہاس اوہناں ویکتیاں نوں ہی سبھ توں مہان مندا ہے جو سانجھے ادیش لئی کم کردے ہوئے اپنے آپ نوں نیک بناؤندے ہن ۔

تجربہ اس دی گواہی بھردا ہے کہ اوہ منکھ ہی سبھ توں ودھ خوش ہندا ہے جو ودھ توں ودھ لوکاں نوں خوشیاں ونڈدا ہے ۔"2

سو جتھے نہ ملورتن (نون چھووپرٹون) دی گل چلدی ہے اتھے سانوں بڑی گمبھیرتا نال مجھن اتے وچارن دی لوڑ ہوویگی کہ آخر اس نویں وچاردھارا نے کتھوں جنم لیا سی ۔ کی ایہہ واقعہ ہی موہنداس گاندھی دی اپنی نجی سوچ کھوج دا سبب سی جاں کجھ ہور سی ۔ بہت تھوڑھے شبداں وچ دسدے ہاں :

رام سنگھ دا جنم پنڈ رائیاں (ضلع لدھیانہ) وچ 3 فروری، 1816 نوں ہویا ۔ 1837 وچ 21 سال دی عمر وچ کنور نونہال رجمینٹ※ وچ بھرتی ہو جاندے ہن ۔ مہاراجہ رنجیت سنگھ دے راج دے طور طریقے (پہاڑی ڈوگریاں دی لالسا) ویکھ کے بابا رام سنگھ نے بھوکھبانی کیتی سی کہ کسے سمیں لاہور وچ انگریزی راج دے واجے وجنگے .※

ایہہ بھوکھبانی سن 1849 نوں سچ ہو نبڑی ۔ دسمبر 1845 نوں مدکی دی جنگ سمیں بابا رام سنگھ نے سکھ جرنیلاں اتے سکھ راج دے پردھان منتری (لال سنگھ) وا انگریزاں نال وکھ جان کرکے اپنی بندوق ستلج دریا وچ سٹ کے کیہا سی، پنجاب دے نویں دھاڑوی نال ہن نویں ڈھنگ اتے طریقے نال مجھنا پویگا.※1

اتے اوہ نواں ڈھنگ طریقہ کہڑا سی آہ اگلے 12 نقطے سبھ کجھ سپشٹ کر دینگے ۔

1. برٹش سرکار نوں مانتا نہ دینا ۔

2. اپنے ملک لئی اپنی سرکار قایم کرنا ۔

3. انگریز سرکار دی نوکری کرن نالوں اپنیاں سویدھاواں پیدا کرنا ۔

4. بچیاں نوں سرکاری سکولاں دی بجائے گوردواریاں، مندراں، مسیتاں وچ پڑھاؤنا ۔

5. کچہریاں اتے عدالتاں دی تھاں اپنیاں پنچائتاں ستھاپت کرنا۔

6. ودیشی وستاں دی بجائے سودیشی چیزاں خریدنا۔

7. آواجائی اتے سنچار دے سادھناں، ریل اتے ڈاک تار دا تیاگ کرنا۔

8. سنیہے پہنچاؤن لئی اپنا ڈاک پربندھ قایم کرنا تاں کہ سرکار نوں کوکیاں دی کاروائی دا پتہ نہ لگ سکے۔ اس پربندھ دی کامیابی دیکھ کے گوریاں نے اس دا ناں "کوکا پوسٹل سروس" رکھ دتا۔

9. دیسی ریاستاں نال ناطہ جوڑنا اتے دوجے ملکاں، افغانستان، نیپال، روس آدی نال راجنیتک سنبندھ قایم کرنا۔

10. سرکار نال سدھی ٹکر لین لئی اپنی فوج تیار کرنا۔

اس مقصد لئی کشمیر وچ فوجی سکھلائی دا کیندر کھولھ کے "کوکا پلٹن تیار کیتی۔

11. شردھالوآں نوں سرکار ولوں لگائے درختاں دی چھاں بیٹھ بیٹھن، سڑکاں تے ترن، نہری پانی ورتن توں ورج دتا۔

12. سرکار نے ہندو مسلماناں نوں لڑاؤن لئی بچڑ خانے کھلھوائے تے کوکیاں نے بند کروائے۔

کوکا اندولن دی ودھدی طاقت نوں دیکھ کے، برٹش سرکار نے نامدھاریاں تے اتیاچار ڈھاؤنے شروع کر دتے۔ اتیاچاراں دی انتہا بارے انگریز افسر، ہینری کوٹن (ھنر ے چھوٹون، 1911) لکھدا ہے:

ڈھور مے پرٹ ی چن رچلل نوتھنگ ورنگ مے سروچس ان یند، مور روولٹنگ ند سھوچکنگ تھن تھس نچٹونس ندتھر ار منے اھوتھوگھٹ س ی ددِ ندسٹلل تھنک تھٹ تہ ڈئل وردرس وڈ تہ سٹبلسہمنٹ ارلمنٹلے ندتٹ"۔3

اسیں ہن فیصلہ پاٹھکاں اپر چھڈ دے ہاں کہ نہ ملورتن لہر دا اصلی وچاردھارک کون سی۔ بابا رام سنگھ (کوکا لہر دا بانی) جاں موہن داس گاندھی؟

26 جولائی 1857 نوں رائے احمد خان کھرل اپنے ساتھیاں نال گوگیرا جیل وچ بند اپنے علاقے دے لوکاں نوں چھڈ واون لئی حملہ کردے ہن ۔ بناں شک ایہناں دا اپنا وی نقصان ہندا ہے پر اپنے سارے ساتھیاں نوں چھڈ والیندے ہن ۔ ایہناں لوکاں نوں ڈپٹی کمیشنر گوگیرا الفنسٹن اتے ایکسٹرا اسسٹینٹ کمیشنر برکلے نے ایس کرکے پھڑیا ہویا سی کیونکہ اوہناں نے زمینی معاملہ دین توں نانہہ کردتی سی ۔ ایہناں وچ بزرگ بچے، عورتاں شامل سن۔

جیکر اصلی ارتھاں وچ ویکھیا جاوے تاں اس نوں انگریزاں وروودھ بغاوت دی پہلی گھٹنا کیہا جاسکدا ہے

آؤ، ہن دوسری 26 جولائی ول نظر ماردے ہاں ۔ ایس گھٹنا لئی سانوں سمندروں پار جانا پویگا ۔تسیں اتھے پہنچن دی کھیچل کردے تے اوہناں چر آپاں اک ہور گل کردے ہاں ۔

دنیاں دے وکھ وکھ خطیاں وچ کارل مارکس ولوں لکھیا گیا کمونسٹ مینیپھیسٹو اپنے پیر پسار رہیا سی ۔ سبھ توں پہلاں وی. آئی. لینن ولوں اکتوبر 1917 دا انقلاب پوری دنیاں نوں چونکاء دین والی گھٹنا ثابت ہویا ۔ ہولی ہولی ایس وچاردھارا نے پورے یورپیئن ملکھاں نوں اپنی لپیٹ وچ لے آندا ۔ پر جد 1949 نوں ماؤ جے تنگ دی اگوائی ہیٹھ چین اندر پیپلز پارٹی نے انقلاب لیاندا تاں پورا سامراج ہی پیراں توں ہل گیا ۔ رہندی قصر 1959 نوں کیوبا دے انقلاب نے پوری کردتی ۔ امریکی سامراج دے دھر دکھن وچ محض 90 میل دی دوری تے سمندر وچ اک ٹاپو دی طرحاں کیوبا، انجھ دی نقشے اپر شکل جیویں چیتا ہووے اپنی بند کھلاسی لئی اسل وٹے بھن رہیا سی ۔ امریکی سامراج دی پٹھو حکومت دا تخت پلٹ کرن لئی اک نوجوان جس دا نام سی پھیڈل کاسٹرو عمر 28 سال اپنے مٹھی بھر یودھیاں نال مونکانڈا دے فوجی قلعے اپر 26 جولائی 1953 نوں حملہ کردا ہے ۔ ایہناں دی کل گنتی 150 سی جنہاں وچ دو عورتاں وی سن اک ڈاکٹر اتے دوسری

نرس۔ لوڑ چین تے زخمیاں دی دیکھ ریکھ لئی۔ سینٹیا گو (شکنٹھیگھو) دے اس قلعے اندر نچھو رگمنٹ نال سمبندھت اک ہزار فوجی سن۔ جتھوں تک 150 گریلیاں دی بنتر دا سوال سی اوہناں وچ زیادہ ودیارتھی، ادھیاپک، کلاکار، کامے، کلرک سن جنہاں وچ غریب اتے کجھ امیر وی سن ۔ حملے وقت سبھناں نے فوجی وردیاں پائیاں ہوئیاں سن ۔ پھیلڈ دی یوجنا سی کہ اچانک گھات لا کے حملہ کیتا جاوے اتے فوجیاں دے ہتھیار سٹوا لئے جانگے ۔ اندرلے ریڈیو سٹیشن تے قبضہ کر کے پورے ملکھ اندر ڈکٹیٹر بتسٹا وروودھ بغاوت دا اعلان کراں گے ۔ پر اودوں سبھ کجھ دھریا دھرایا رہ گیا جد این موقعے تے ہتھیاراں نال بھریا ٹرک وقت سر پہنچ نہ سکیا سٹے وجوں فوجیاں نے بہت سارے گریلیاں نوں مار مکایا اتے باقیاں نوں اپنے قبضے وچ کر لیا جنہاں وچ پھیڈل کاسترو اتے اس دا چھوٹا بھرا راؤل کاسترو وی سی ۔ مقدمہ چلیا۔ پھیڈل نوں 15 سال اتے راؤل نوں 13 سال دی سزا ہوئی۔ قریب 3 سال بعد عام قیدیاں دی رہیائی ہوئی جس وچ ایہناں دوہاں بھراواں نوں وی 15 مئی، 1956 نوں چھڈ دتا گیا۔

اگلے قریب ڈھائی سالاں دوران پھیڈل کاسترو اتے راؤل کاسترو نے چی گویرا نال مل کے اجیہا گریلا یدھ کیوبا دی سیئرا میستراں (شیئرررہ میئوشٹھرء) دیاں پہاڑیاں وچ لڑیا جو دنیا وچ اپنی اڈ ہی پچھان رکھدا ہے۔ پہلی جنوری 1959 نوں کیوبا اک آزاد ملکھ بن گیا۔

بنھاں شک بہت قربانیاں دینیاں پئیاں کیوبا دے لوکاں نوں۔ بالکل اویں ہی دھرتی توں بہت سارے لوکاں نوں الوپ ہونا پیندا جد اوہ اپنے حق سچ لئی کھوں کھار حکومتاں نال لڑدے نے ۔

پر جیویں رسول ہمزاتوو لکھدا ہے :

"جنگ

دنیاں دے واسیاں وچ وادھا نہیں کردی، پر یودھیاں دی گنتی ضرور ودھا دیندی ہے ۔"

اسارو وچاردھارا، جس وچ سربت دے بھلے دی گل چلدی ہووے اک وار عام
لوکاں دی پکڑ وچ آ جاوے تاں اوکھے توں اوکھا اتے وڈے توں وڈا سنگھرش وی لڑیا
اتے جتیا جا سکدا ہے اتے اتہاس اس دی گواہی وی بھردا ہے۔ جدوں قافلے جڑدے ہن
تاں ادوں لمبے لمبے پرواہ (لونگ نرچہ) چلدے ہن۔ ادوں کی میدان اتے کی پربت
سبھ اکو جہے جاپدے نے۔

ایہہ سی 26 جولائی نال جڑیاں دو گھٹناواں دا سنکھیپ وچ حال بیاندیاں واپس
چلدے ہاں پنجاب دی دھرتی دی دھڑکن نوں ماپن لئی۔ ہن تک ویسے وی دھرتی گرم ہو
چکی سی۔ اودھروں دوسرے پاسے لوکاں دے غصے اتے ودروہ نے گوریاں نوں وی بخار
چاڑھ رکھیا سی۔

P

قبیلے مکھیا دی گپت ملنی

اگست مہینہ باہروں شانت اندروں اشانت

پھنجب ندٹہ ازوڈیند پندنج (1858 1857)" ٹھوربھول ھنششمں شرگھس ء انوسار اگست 1857 وچ کسے خاص گھٹنا دے گھٹن دی خبر نشر ہوئی نہیں سی سنی گئی۔ چاہے ایہہ اک پرانی چلی آ رہی روائت ہے کہ کسے وڈے طوفان توں پہلاں واتاورن وچ بڑا کھلوتاپن آ جاندا ہے، اوہ سی جاں کجھ ہور۔

وکھ وکھ پنڈاں، علاقیاں اتے قبیلیاں نال تالمیل ہو رہے نے۔ کسے طرحاں دی ودھ توں ودھ لوکاں نوں انگریزی حکومت وروودھ اکجٹ ہو کے لڑن لئی سوجھ وان لوک یودھیاں نوں اکٹھا کرن وچ رجھے پئے نے۔ چاہے لکھو کیو ہووے، پنڈی شیخ موسیٰ، ہڑپا، مہمد پر، مراد کے کاٹھیا، چیچاوتنی جلی پھتیانا اتے چاہے جھامرا ہووے۔

ستمبر 1857 نوں مراد کے کاٹھیاں (کاٹھیاں قبیلے دے لوک ایس گل نوں بڑے مان نال دسدے ہن کہ اوہناں دے ہی وڈے وڈیریاں نے 326 بی.سی. وچ سکندر دی یونانی فوج نال ٹکر لئی سی) ہڑپا لاگے احمد خان کھرل لڑائی دی پوری یوجنا بنا کے باقاعدہ نقشے اپر اپنے ساریاں ساتھیاں اتے آلے دوآلے دے لوکاں دے بلائے اکٹھ نوں دسدا ہے۔ اس اکٹھ وچ گوگیرا دا اک مکھی کھیم سنگھ بیدی اپنے اک سہیئے کوٹ دیوامل توں ڈانگی سنگھ نوں بھیجدا ہے تاں کہ انگریزاں ورودھ کی سازشاں گھڑیاں جا رہیاں نے، پتہ لگ سکے۔ جدوں جودھیاں نوں ڈانگی سنگھ اپر اس دی غداری کرن دی چال دا پتہ لگا تاں اسے ہی رات مسکین شاہ نے اپنی ڈانگ دے وار نال ڈانگی سنگھ نوں پار بلا دتا۔

احمد خان کھرل اپنے سبھ توں ودھ وشواس پاتر مراد پھتیانا نال بہاول پور جا کے داؤد پوتراس قبیلے دے مکھی ملک حاصل خان کولوں ست بندوقاں اتے بارود حاصل کردے ہن

۔ واپسی تے ایہناں دی اک جھڑپ فوج دے اک دستے نال وی ہوئی ۔ ایہہ تاں بچ نکلے پر فوج دا اک صوبیدار ضرور ماریا گیا ۔ کجھ چر بعد تر ہیانا خاندان دا مکھی صلابت تر گنا وی احمد کھرل نال آن رلیا ۔ ہن تک ضلع ساہیوال دے سارے قبیلے اتے قوماں جنہاں وچ فتیانے، سروآنے، ترہیانے، کھرل، کاٹھیئے، بگھیلے، وٹو، لک، نول، جنجوے لڑن مرن لئی تیار بر تیار ہو چکے سن ۔

ہور تاں ہور جھنگ دے سیال وی کھرل دے سنیہے دی اڈیک وچ تیار بیٹھے سن ۔ کدے اوہ وی وقت سی جدوں سیالاں اتے کھرلاں وچ دشمنی اپنی حد توڑ گئی سی ۔ انجھ ہندا وی کیوں نہ؟ ایہناں دوہاں قبیلیاں اندر وی تاں پنجابی سبھیاچار، پنجاب دی مٹی دی خوشبو اتے مہان پنجابی ورثے دی پیوند لگ چکی سی ۔

اوہ وی وقت سی جد جھنگ سیالا دی صاحباں اتے دان آباد دے کھرل مرزا دی عشق مجازی دی داستان نے سانداربار دی دھرتی اپر اک الوکار دی گاتھا نوں جنم دتا ۔ لکھاریاں اتے قصہ کاراں نے پرچلت جاگیرداری سماج وچ مرزے نوں بڑا بہادر، نڈر، موت نوں مکھولاں کرن والا پنجاب دی آن تے شان ورگے النکاراں نال نوازیا اتھے صاحباں نوں بدکار، چرترہین، بیبس، لاچار، پیراں دی جتی تک کہہ دتا ۔ جیویں کہ سریندر شانت ہراں اپنے بیان حلفیہ ✻ وچ لکھیا ہے :

ڈوگر ہوون، چندھڑ ہون

جاں ہون شمیرے،

صدیاں توں انج کھیہ اڈاوندے ۔

بول کبول تے طعنے مہنے

بھنڈی کردے ۔

دنے ایہہ سانوں جتی آکھن،

رات نوں ساڈے پنڈے لڑدے،

□.................

لکھاری عورت جات دی مرد پردھان کچہری اندر پیروائی کردا ہویا کہندا ہے:

اوہ کیسا جنڈ سی؟

دس وے لوکا

جس تے ترکش میں ٹنگیا سی

پر مرزے توں لتھا نہیں سی

کیسا جنڈ سی.※

مطلب جیکر مرزا ایڈا بہادر سورما سی تاں اک جنڈ اتے ٹنگیا تیر لاہنا اس لئی کی اوکھا سی؟ پر کیوں، بدنام تاں کرنا سی عورت جات نوں تے اوہ بہت چالاکی اتے دھوکھے نال لکھاریاں نے کیتا سوائ کجھ نوں چھڈ کے۔

اج ساندلبار اندر سیال کھرلاں دا سنیہا اڈیک رہے نے۔ اج اوہ اکمٹھ ہو کے بدیشی دھاڑویاں توں اپنی خلاصی کرواؤن لئی ہتھیاربند ہو رہے نے۔ اج اوہ اپنے سارے بھرم بھلیکھے، ویر درودھ، اوچ نیچ نوں بھل چکے نے۔ اج اوہ اک نشانے دی پورتی لئی اپنی منزل ول ودھ رہے نے۔ انجھ لگدا ایہناں دی مٹی پاکپٹن وچوں پیدا ہویا مہان درویش شیخ فرید ایہناں نوں کوئی سنیہا دے رہیا ہے:

فریدہ منُ میدانُ کرِ ٹوئے ٹبے لاہِ۔۔

اگے مولِ ن آوسی دوجک سندی بھاہِ۔۔"

پرانے گلے شکوے بھل کے، ساریاں قبیلیاں دی اکجٹتا ویکھ صلابت ترہیانے نے اپنے پتر جنگ دے موہری سرداراں ساہمنے پیش کر دتے۔ ایس علاقے دی کل آبادی دا تیجا حصہ ہتھیار ہتھاں وچ لئی کھڑھا ہو چکا سی۔

احمد کھرل دی گریلے یودھیاں نال کی گل بات ہوئی سی تے کنجھ انگریزی طاقت اپر حملہ کرن دی خبر سبھ کجھ کمالیئے دے سردار سرفراج خان کھرل راہیں ڈپٹی کمیشنر الفنسٹون

(ل.اں. اولپھونشٹھونو) اتے اسسٹینٹ کمیشنر برکلے تک پہنچ چکی سی ۔

الپھنسٹون نے ترنت ہی ایہہ خبر ہڑپا دے تحصیلدار اتے ملتان دے کمیشنر تک پہنچاؤن لئی دو خبریئے مطلب قاصد بھیج دتے۔۔ کسے طرحاں محمد پور دے مردانیاں نوں اوہناں بارے پتہ لگ گیا تاں اوہناں نوں راہ وچ ڈک کے دوہاں قاصداں نوں مار مکایا۔

وسدے جایئے کہ مردانا بلوچاں وچوں ہی اک ساکھ نکلدی ہے ۔ 1857 دی جنگ وچ ایہناں دا مکھی ولیدادسی ۔ گوگیرا گھٹناواں وچ ایہہ چنگے مکھیاں وچوں اک سی ۔

ملتان دے کمیشنر گھ.اں. ھیمیلٹھوں نوں لاہورتوں ملتان نوں جاندی رکی ہوئی ڈاک بارے پتہ لگ گیا اتے اک ہور ڈاک بگھی دے پہنچاؤنی توں چالک توں وی جانکاری مل چکی سی ۔ مردانیاں نے ولیداو دے حکماں نال لاہور اتے ملتان دا آپسی تالمیل 15 دن تک کٹ رکھیا سی ۔ اس دا ذکر کارل مارکس نیویورک دیاں اخباراں وچ اپنے لیکھاں راہیں وی کردا رہیا۔

بغاوت دی اگ نوں ٹھلھ پاؤن لئی انگریز ادھیکاریاں نے راوی اتے ستلج دے سرداراں نوں چیتاونی دیندے ہوئے کیہا کہ بناں سرکاری اجازت دے اپنی اپنی حدبستی توں کدھرے باہر نہ نکلن ۔ اس دا سدھا مطلب سی کہ باغیاں دے مکھی آپس وچ کوئی تالمیل نہیں سن کر سکدے ۔ 17 ستمبر 1857 نوں نہ سردا دیکھ کے سرکاری افسرشاہی نے کمالیاں وکھے راوی دے مکھیاں دی اک میٹنگ بلائی جس دا احمد خان کھرل نے ڈٹ کے ورودھ کردے ہوئے اتے دیش بھگتی دا ثبوت دیندے ہوئے مکھیاں نوں اس میٹنگ دا بائیکاٹ دا ہوکا دتا پر سرفراج احمد خان پہلاں ہی گوریاں دی تکڑی وچ طول چکا سی ۔

بہادر آدمی جاں کاٹھی اتے ہندا ہے، جاں زمین ہیٹھاں"

میرا داغستان بھاگ 1 : پنہ 244 رسول ہمزاتوو

کِڈا سچ ہے حصول ہمزاتوو دے بولاں دا ۔ اتھے جت ہار دے کوئی مائنے نہیں

ہندے ۔ اپنے حقاں نوں حاصل کرنا، حق سچ لئی لڑنا، ایہہ ہمیشہ جامباج سورمیاں دے حصے آوندا ہے ۔ ایہہ لوک زندگی نوں پیار کرن والے ہندے نے تاں ہی آون والیاں پشتاں دی بہتری لئی آپا وار دیندے نے ۔

اج اوہی کجھ ایہہ راوی دے جائے کرن جا رہے نے ۔

انگریزاں نے ہڑپا دے تحصیلدار نوں دوسری وار سخت سنیہا گھلدے ہوئے کیہا کہ اس دی امداد لئی جلدی ہور فوجی ٹکڑی بھیجی جا رہی ہے۔۔ اوہ ہڑپا دی پوری طرحاں نگرانی کرے ۔ گوریاں نے اپنی افسرشاہی ذیلداراں نمبرداراں اتے خفیہ پولیس راہیں ہر اک نوں چکنے کر دتا اتے نال ہی سارا سرکاری ریکارڈ، سرکاری خزانہ اتے گوگیرا جیل دے سارے قیدی تحصیل دی عمارت وچ لے آندے تاں جو اکو تھاں تے ودھیا بندوبست کر کے حفاظت کیتی جا سکے ۔

17 ستمبر نوں سرفراز خان دی سوہیا خبر مطابق اج احمد خان کھرل راوی پار کر کے جھانمرے جا رہیا ہے تاں اسے دن اسسٹینٹ کمیشنر برکلے نوں ہتھیار بند گھوڑ سوار دستے نال احمد کھرل نوں گرفتار کرن لئی بھیجیا گیا ۔ پر برکلے ایتھے وی اسفل ہی رہیا کیونکہ برکلے دے پجن توں پہلاں ہی احمد کھرل دریا راوی پار کر چکا سی ۔ تاں کہ کھرل دور تک اگے نکل جاوے، راوی پتن دے ملاح نے برکلے نوں بیڑی دین توں ہی انکار کر دتا۔ ہاں اس دی ملاح نوں بھاری قیمت دینی پئی تے اوہ وی برکلے دی گولی نال ۔ دریا توں پار اپنی گھوڑی مورنی تے سوار کھرل برکلے نوں اچی للکارے مار کے کہہ رہیا اوہ جلدی ہی اپنی دھرتی نوں انگریزی حکومت توں آزاد کروا لویگا ۔ برکلے دیاں چلائیاں گولیاں کھرل تک مار نہ کر سکیاں ۔

انگریزاں ولوں ملتان ضلعے دے راوی لاگلے قبیلی سرداراں نوں مدد لئی پرزور سنیہے بھیجن تے سرگانا قبیلے دا مکھی صلابت سرگانا اپنے اک سو بندیاں نال تحصیل سرائے سدھو پہنچ گیا جس توں ویکھو ویکھی ہراز اتے ہور قبیلے وی چل پئے ۔ ایہناں لوکاں نے نہ صرف

تحصیل سگوں پورے پرگنے دی رکھوالی کیتی ۔ ایناں ہی نہیں ایہناں شورکوٹ اتے دریا چناب دے پچھمی پاسے ول لڑائی نوں جان توں وی روکیا ۔

پاٹھکاں دی جنکاری لئی دسدے جایئے کہ صلابت سرہیانا اتے صلابت سرگانا دو وکھو وکھرے ویکتی سن ۔

P

آخری جنگ

اک اجیہا وقت وی بجھا جد احمد خان کھرل خود برکلے نوں کہہ رہیا ہے کہ ساڈا تہاڈی حکومت نال کوئی واہ واسطہ نہیں کیونکہ اسیں دلی دے تخت تے بیٹھے مغل بادشاہ (بہادر شاہ) نال ہاں اتے اسے دا ہی حکم منانگے۔ اسیں ودھ توں ودھ لوکاں نوں تہاڈے درودھ لڑائی کرن لئی تیار کراں گے۔

17 اتے 18 ستمبر دی رات انگریزاں نے اپنے پورے زور نال ودھ توں ودھ جھامرے اپر پھوز چاڑھ دتی۔ لیفٹیننٹ مچل 60 ہتھیار بند کھوڑسوار نو دکھوڑ ٹھٹھلیوں دے اتے اک سو ہور برکلے دی مدد لئی بھیجے۔ ہن تک الپھنسٹن وی جھامرے اپڑ چکا سی۔ احمد کھرل خود وی ایتھے سی۔ انگریز فوجی طاقت زیادہ سی۔ تھوڑھا جیہا اودھروں اودھریں گولی بارود نال مقابلہ ہویا پر ایہہ بڑی اساویں لڑائی سی۔ احمد کھرل نوں اپنے یودھیاں نال پچھے ہٹنا پیا۔ ایہناں دا پچھا برکلے نے اپنے گھوڑسواراں نال کیتا۔ 20 باغیاں نوں پھڑ لیا گیا اتے نال ہی پورے علاقے وچوں قریب ست سو پشو وی پھڑ لیاندے۔ جھامرا پنڈ نوں اگ لگا کے انگریزی فوج گوگیرا دل کوچ کر گئی۔ پھڑے گئے 20 لوکاں بارے وی اڈ اڈ راواں ہن۔ وڈیری عمر دے لوکاں مطابق ویہاں ٹبراں دے بال بچے عورتاں سمیت سینکڑے ہور وی پھڑ لئے گئے سن۔ سبھناں نوں گوگیرا تحصیل بند کر دتا گیا۔

باغیاں اتے انگریزاں درمیان خونی لڑائیاں دا سلسلہ لگاتار چلدا رہیا خاص کر کے گوگیرا، چیچاوتنی، مہمد پر، ہڑپا، کالا باغ، مہرن اعلیٰ، کوڑے شاہ اتے گشکوریا لڑائی دے میدان بن چکے سن۔

اتہاس وچ بہت کجھ اجیہا وی ہو گزریا جس نوں لکھاری اپنی پکڑ وچ نہ لیا سکے جاں

کہہ لونہیں سن لیاؤنا چاہندے ۔ وڈیاں وڈیاں گھٹناواں لکھت پڑھت وچ نہ آ سکیاں۔ سمیں دی حکومت نے حق لئی اٹھے اچے بولاں نوں اپنی ہوند لئی خطرہ جان لیا۔ سراں اپر اچے پھرلے والیاں بجھیاں پگاں ایہناں نوں اپنی موت دا پھندھا لگن لگا۔ گھوڑیاں اپر سوار نوجوان ایہناں نوں دینت دِسن لگے ۔

پر پنجاب دے پتراں نے اپنیاں جاناں نچھاور کر کے اپنیاں پگاں دی لاج رکھی ۔ اپنے سبھیاچار، اپنیاں روایتاں نوں سراں نال نبھایا ۔ بناں شک ہر وار لوڑوں ودھ دلیری کردے رہے ۔

جھانمرا والی اچنچیت آزادی سنگرامیاں دی انگریزاں نال ہوئی لڑائی وچ یقیناً احمد کھرل ہراں نوں یدھ رنیتی اپناؤندے ہوئے پچھے ہٹنا پیا سی ۔ اس نوں دشمن دی طاقت دا وی اندازہ سی تے اپنی دا وی ۔ انگریز فوجاں چار چفیرے کتیاں وانگ ہرل ہرل پھر رہیاں سن ۔ ہن تک احمد کھرل راوی دریا نوں لہندے پاسیوں پار کر چکا سی ۔ مدد لین لئی وٹوآں نوں ونگاریا گیا۔ اگوں اوہناں وی دل کھولھ کے مدد کیتی ۔ کئیاں لکھاریاں نے تاں یودھیاں دی گنتی 20 ہزار تک وی دسی ہے ۔ ایہناں وچ سبھ توں زیادہ وٹو قبیلے دے لوک سن ۔

چلو، چلدے چلدے تھوڑھا وٹوآں بارے وی دسدے جایئے ۔

وٹو بھٹی قبیلے وچوں؛ راجا جھنبھار سیالکوٹ دے راجا سلوان دی اولاد جو بھٹنر وس گئے ۔ اگو دو پتر : اچل اتے بتیرا ۔ بتیرا چ سندھو اتے براڑ جٹ ۔ پہلے دے مطلب اچل دے دو پتر جیپال اتے راجپال ۔ اگوں جیپال دی اولاد بھٹی اتے راجپال دی وٹو۔ وٹو پاکپتن دے فقیر بابا فرید دے سمیں مسلمان ہو گئے سن ۔ ایہہ سماں کھیواں راج دا سی، جس نے شاہیوال دی حویلی وچ راج قایم کیتا اتے بعد وچ وٹو قبیلے دا کھیا لاکھا خان بنیا سی ۔

آؤ واپس میدان اے جنگاں اندر چلدے ہاں ۔

نادر شاہ دی گل کردے ہاں ۔ انگریز اس نوں پھڑن لئی اپنے ترلو مچھی کیوں ہوئے پئے سن؟

پیو دادے دا وطن بہاول پور موضع شیخ موسے وچ 1818 عیسوی دے نیڑے تیڑے سلطان محمود قریشی دے گھر پیدا ہویا ۔ نادر نے راوی دریا دے دوسرے پار شیخ موئی توں گڑھ فتح شاہ تک دے علاقیاں وچ یودھیاں نوں سوچناواں، ہدایتاں، صلاحاں دینیاں ۔ احمد خان کھرل، مراد فتیانے، ولیداد مراد، جلے ترہیانے سبھناں نال پرانے مترانہ سنبندھ سن ۔ جتھے جھامراں اتھے پنڈی موئی وی ایہناں یودھیاں دا گڑھ سی ۔ نادر شاہ دی انگریزاں خلاف سبھ گتیودھیاں بارے جانکاری پنڈی شیخ موئی اتے اس دے چار چفیرے دے چار وٹوآں، اک قریشی، اک کھرل اتے اک ہندو بانیئے نے گواہی دتی اتے اکتوبر 1857 دے اخیر پھڑے جان تے اک چلی آ رہی روائت مطابق اس نوں کالے پانی دی سجا ہوئی سی ۔ اگریزاں نے ملکھ چھڈن تک نادر شاہ ہراں دے خاندان نوں آنے بہانے اپنا نشانہ بنائی رکھیا ۔ ایتھوں تک کہ ایہناں دا پنڈ پنڈی اتے گکڑ اعلیٰ کھوہ وی ساڑ سٹیا ۔

برکلے نوں موزاں اکبر (اکبر اک پنڈ دا نام ہے اس نوں اکبر بادشاہ نہ سمجھ لینا) جا کے پتہ لگا کہ وٹو قبیلے دے لوک احمد کھرل دی کمان ہیٹھ اکٹھے ہو رہے ہن ۔ وٹو اکبر دے نمبردار جیوے خان نال ناراض سن کیونکہ اوہ انگریزاں نال رل چکا سی ۔ وٹو اس چڑھ توں موزاں اکبر نوں وی لٹنا چاہندے سن ۔ ہن برکلے نوں اپنے وفادار نمبردار جیوے خان دی مدد لئی اک فوجی دستا بھیجنا پیا ۔

اصل وچ نادر شاہ دا احمد خان کھرل نال ہویا میل جول گوریاں لئی مصیبت بن چکا سی ۔ کدے تاں گورے احمد کھرل نوں پھڑن لئی دوڑدے بھجدے پر اوہ ایہناں جروانیاں دے ہتھ نہ آوندا تے کدے نادر شاہ نوں لبھدے پر اوہ وی ایہناں دے قابو نہیں سی آ رہیا ۔

ہن برکلے اک پاسے موزاں اکبراپر اتے دوسرے پاسے کوڑے شاہ ول نظر رکھ رہیا سی ۔ 20 ستمبر چڑھ چکا سی۔ ہن تک وکھ وکھ دشاواں توں باغیاں دے ٹولے اکتر ہو رہے سن ۔ سنگھنے جنگل، دبھ سرکڑا، کاہی، درخت، جھب جھاڑیاں، ملہے اتے کدھرے کدھرے ہرے بھرے کھیت اوہناں دیاں چھپنگاہاں سن ۔ اوہ بالکل رعایتی ہتھیاراں نال ہی اک کھوں کھار سامراجی طاقت نال اپنی قسمت عظمہ رہے سن ۔ بہت تھوڑھیاں رفلاں اتے پستول سن ۔ برکلے مہمد پرنوں جا رہیا پر اچانک اک گول گھیرا بناؤندا ہویا راوی نوں کوچ کردا ہے ۔ اوہ اکٹھے ہو رہے باغیاں نوں کھلارنا چاہندا سی۔ باغیاں نے پہلاں ہی دریا والے جنگلی کھیتر وچوں اس تے حملہ کرکے برکلے دی سکیم فیل کر دتی ۔ کیپٹن سنوء (چھپٹن شنوا) زخمی ہو گیا اتے ادھر چیچاوتنی وچ میجر چیمرلن گھیرے وچ آ چکا سی ۔ چیچاوتنی بہت پرانا قصبہ ہے ۔ کنک اتے کپاہ دی بہت وڈی منڈی ہے جو 1916 توں چلی آ رہی ہے ۔ چیچاوتنی دا اک ہندو نواسی کنہیا رام اروڑا نے انگریزاں نال گوگیرا وکھے تالمیل کرکے خبر پہنچائی کہ میجر چیمبلن باغیاں دے گھیرے وچ پھس چکا ہے ۔ چیچاوتنی دی لڑائی وچ اس نے رج کے مسلماناں دی مکھالپھت کیتی بارے دسیا جاندا ہے ۔

P

سور بیر بچن کے بلی
کجھ ایسے موہری جو کہہ گئے اپنے سراں نال نبھا گئے

ایتھے اسیں رائے احمد خان کھرل نوں اپنی آخری تیاری کرن لئی کجھ سماں اکلا چھڈ کے کجھ اوہناں بہادر یودھیاں دی گل کراں گے جنھاں اپنا سبھ کجھ چھڈ کے ملکھ نوں آزاد کراؤن لئی احمد خان نال آخری دم تک اپنی جنداولی دا ثبوت دیندے ہوئے اتیئت کٹھن مشکلاں مصیبتاں جھلیاں ۔ کالے پانی دیاں اسیہہ اتے اکہِ کال کوٹھڑیاں وچ اپنی زندگی نوں دیش دے لیکھے لا دتا، اپنے پروار قربان کروا لئے ۔ اپنیاں زیناں جائداواں دی قرقی کروالئی ۔ ہمیشاں لئی اوہناں دے گھراں دے چلھے ٹھنڈے ہو گئے اتے گھاہ اگ کھلوتے ۔ عام لوکاں نے کی کی دکھ جھلے اس دا اندازہ کدے نہی لگ سکدا۔

دکھ تاں ادوں وی بہت ہندا کیوں عام لوکاں نوں اینے تشدد اتے دکھ جھلنے پئے پر دکھ ادوں بے حد ہندا ہے کہ جنھاں نے ملکھ لئی کجھ وی نہ کیتا اوہ لوک گوریاں دے جان بعد ملکھ دی واگڈور اپنے ہتھ لے بیٹھے تے جنھاں بے انت قربانیاں کیتیاں اوہناں نوں بھلا چھڈیا۔ 1857 دی بغاوت دی چنگیاڑی دھکھدی دھکھدی ایسا بھامبڑ بن بیٹھی کہ اخیر 90 سالاں دے سنگھرش بعد ملکھ کانگرس پارٹی دی جھولی وچ آن پیا۔ ایسے کہڑے اوہ کانگرس پارٹی دے لیڈرسن جنھاں نے کدے انمنکھی تشدد جھلیا ہووے ۔ ہاں، جیلھاں دی ہوا ضرور کھادھی لیکن اوہ بہتا مائنے نہیں رکھدی ۔ ذرہ پتہ تاں لگے اوہ کہڑے لیڈرسن جنھاں اپنے ٹبر قربان کیتے جاں جنھاں دیاں جائداواں قرق ہوئیاں؟ پر افسوس ایہناں اکرت گھن لیڈراں نے لوکاں نال دھوکھے کیتے اوہناں نوں لٹیا اتے راج بھاگ دی ہر طریقے نال دروورتوں کرکے عام لوکاں دی زندگی نوں بدتوں بدتر بنا دتا ۔ پاکستان تاں 1947 وچ بنیا اتے اتھے وی اتھوں دے لیڈراں نے گھٹ نہ گزاری اتے ملخ نوں کنگالی

دی حالت وچ لے آندا۔

پر چلو واپس یاد کردے ہاں کجھ اوہناں بہادراں نوں جنھاں دیاں قربانیاں گم نامی دا اتہاس بن گئیاں تے کسے نے وی اوہناں دی اتے اوہناں دے پرواراں دی سار نہ لئی۔ کالا پانی انڈیمان ٹاپو دا بدنام نام ہی تاں سی۔ جو قیدی اک وار اتھے آیا کدی جیوندا واپس اپنے گھر نہ پہنچ سکیا۔ مطلب ایہہ کہ کالے پانی دی سزا مطلب جوندے جیئندے موت دی سزا۔ ہر دن، ہر رات مرنا تے پھر وی ساہ لیندے رہنا۔

اس ٹاپو دا اعلیٰ دوالا، ہوا پانی، اندر دا کھانا، رہنا سہنا کسے نرک توں گھٹ نہیں سی۔ انگریزاں نے منکھتا اپر کہڑے کہڑے ظلم ڈھاہے، کس طرحاں امنکھی تشدد کیتا، شاید ہی کدھرے کوئی ہور اداہرن ملدی ہووےگی۔

تھوڑھا جیہا ہور ویروا وی سانجھا کردے ہاں اس انڈیمان نکوبار دے ٹاپوآں بارے۔ پنجاب ادمنسٹریشن رپورٹ (1856 57) پنہ 18 انوسار:

تھہ اندمن ار رڈرردتوس کھل پھن بٹ نہ نچٹ رسون ڈور گونگ تھس نڈموس نم تو تہ سلندس ںِ سٹلل ڈبیچر۔ شوم نیرٹس منٹن ٹھرٹھٹ تہ چولور وڈ تہ ساٹر وڈتھس سلندس اس بلیچک ںِ ٹسلڈ دربچوس وڈ تہ رڈلچٹون وڈ تہ بچک ند درک بلیچک چلودس، انچہ سللے رمند دورچسٹ۔ وتھرس سے ٹھٹ تہ ہللس سررونڈنگ تہ س اربلیچک انچہ بےٹس رڈلچٹون مد تہ چولور وڈ تہ س لووک بلیچک۔ ھواور، گھوپل گھودس ہس رچچلد تھسِ ٹھورے۔ اچچوردنگ تو ہم تہ نپرسسون کھل پھن ہس بن سد اٹہ رڈرچ تو تہ شنسکرٹِ اوردکھل، انچہ منس ٹمیَ وردتہ۔ تھہ اوردس کھل پھن، ٹھرڈور، منٹ تہ اٹر وڈ دتہ ور پلچ وڈ دتہ ڈروم اہر دنلے تہ نچلکسٹ رٹرند۔ کھل پھن ور بھلچک انٹر ورٹللے منٹ چرل ندنہمن ٹرٹمنٹ تو تہ پرسونرس نٹلِ دتہ۔ اسٹنچ وڈ دپورٹٹون توکھل پھن منٹ اررنٹ ڈور ٹھرواںگ تہ پرسونرِ لونگ ہلل تو ڈچ ہرد ورنہرد ٹرلس ندٹربلٹونس ندتو لد لڈیَ وڈ بسٹ ورون اورس ٹھن ٹھٹ۔ ٹھرنسپورٹٹون توکھل پھن ڈورلڈیَ اس اورس ٹھن دتہ پٹلٹے۔

الٹھوگہ ٹہ انڈمن نڈ نچو بر یسلنڈس رموئنگ ٹہ اورلڈ※س موسٹ بوُٹڈل سلنڈس نڈ
ہٹبر ٹہ سولِ نور ٹہ اٹر وڈ ٹھس سلنڈس سِ بلچیک ، ٹھس سلنڈس ار چللڈ کھل پھن بچوُس وڈ ٹہ
نہمن برٹلغس نڈلچلڈ ون ٹہ پٹروٹ پرسوزس ڈگھٹنگ ڈور ٹہ لبرٹون وڈ ٹھیر ہوملنڈ اہو ار
ٹرنسپورٹڈ ڈروم ٹہ منلنڈ نڈ نچرچڑنڈ نِ ٹھس سلنڈس۔ ٹھہ ٹرم کھل پھن سِ نٹراوون اٹہ ٹہ ٹرلس
نڈٹربلٹونس ڈچد بے ٹہ برو یوٹچلِ پرسوزس نِ چھلللر جھلِ نڈ وڈ ٹھوس ڈرروم ڈگھٹرس وڈ ٹہ
ڈھرسٹ انز وڈ ینڈ پنڈنچ 1857 58، اہو ار بروگھٹ ٹوٹھس سلنڈس ٹولڈ ہلل لکیَ
لڈیَ!!"

مراد فتیانا:

احمد کھرل دی انگریزاں خلاف جنگ وچوں مراد فتیانا نوں منفی نہیں کیتا جا سکدا۔
مراد فتیانا ساہیوال وچ 1857 دی جنگ اے آزادی دا وڈا ہیرو سی۔ اس دی بہادری،
دلیری، انگریزی حکومت لئی سردردی بن گئی سی۔ فتیانا پنڈ پنڈ پھر کے لوکاں نوں انگریزاں
وردوھ لڑائی لڑن لئی تیار کردا۔ اس دے وڈ وڈیرے راسیال سن جیہڑے بابا فرید دے
سمیں مسلمان ہو گئے سن۔ سیال قوم دیاں قریب سوگوتاں ہن جنہاں وچ فتیانا، ترہیانا،
بھوجوانا، بھتانا، بھرو آنا، دادوانا، سرمانا، دولتانا، پنجوآنا آدی ہن۔ سیالاں دی بارہویں ونش
وچوں ماہنی سیالاں دا اک ویکتی فتح ہوگزریا ہے اتے فتیانے اسے دی ونش وچوں ہن۔
احمد کھرل دی موت دا بدلہ مراد فتیانا نے برکلے نوں قتل کر کے لیا۔ برکلے دی موت
اتے انگریزی حکومت نے بہت زیادہ پٹ سیاپا کیتا اتے غصے وچ آ کے گوگیرا (ضلع
ساہیوال) دے درجناں پنڈ پھوک کے سواہ کر دتے سن۔ مراد دی زمین ضبط کر لئی اتے
اس دی اولاد نوں جیل وچ ڈک دتا۔ مراد کجھ سماں افغانستان ول نکل گیا۔ پر سرکاری
ریکارڈ انوسار برکلے دے قتل توں بعد مراد نوں گرفتار کر کے پھانسی دی سزا سنائی گئی۔ بعد
وچ مراد دا بھرا بہاول وی پھڑ لیا گیا۔ پر اک ہور روائت انوسار مراد فتیانا، بہاول فتیانا
نوں موکھا وہنیوال، مانجھی بسیرا کھرل، لال کاٹھیا، ولیداد مردانا اتے پنڈ شیکھو موئی توں نادر

شاہ کوریشی نال انڈیمان مطلب کالے پانی بھیج دتا گیا سی ۔

ایہناں انگریزاں بنھ لئے مراد تے بہاول فتیانے
جیہڑے راوی تے چلکیندے مال چودھار دا۔ ※

سارنگ

سارنگ دا نام وی احمد کھرل دے موہرلے لڑاکو دستیاں وچ آوندا ہے ۔ بیگیکے کھرلاں وچوں سیدوالے دے کول اک بھینی وچ راہماندے گھرے 1805 دے لاگے چانگے رائے سارنگ دا جنم ہویا ۔ سارنگ نے اپنی ساری عمر نیک کماکاراں وچ لوکاں دی سیوا کردیاں گزار چھڈی اتے رہندی قصر جد انگریز حکومت نے پنجاب نوں اپنے قبضے ہیٹھ کر لیا اوہناں توں آزاد کراون لئی لک بنھ کے لوکاں وچ کم کرنا اتے انگریزاں وروودھ لڑن لئی تیار کرن وچ لگا دتا ۔ جھامرا جا کے احمد خان کھرل دی سجی بانہہ بنیا ۔ گشکوریا دی لڑائی وچ سارنگ نے اپنی بہادری دے جوہر وکھائی اتے 21 ستمبر نوں شہادت دا جام پیتا ۔ جیویں باجیکے کھرلاں وچ رائے احمد خان کھرل دا نام اچا ہے اویں ہی رائے سارنگ دا نام بیگیکے کھرلاں وچ لیا جاندا ہے ۔

ولیداد مردانا : کسے وی جنگ یدھ وچ آواجائی اتے سنچار دے سلسلے نوں خراب کرنا سبندھت دھراں لئی بہت بھاری مشکلاں بنا سکدا ہے ۔ دلی اتے میرٹھ توں انگریزی حاکماں دا لاہور ملتان تک خبراں نوں ڈاک تار وبھاگ راہیں پہنچاون دا چل رہیا پربندھ اودوں تک تاں بہت ودھیا چلدا رہیا پر جدوں لاہور نوں ملتان نالوں کٹ دتا گیا تاں انگریزاں اندر بہت بے چینی پھیل گئی ۔ اتے ایس نیک کم ※ نوں انجام ہور کسے نہیں بلکہ ولیداد مردانا اتے اس دے پروار نے دتا ۔ اوہناں سمیاں وچ چٹھیاں پتریاں اتے پیغام سنیہے گھوڑیاں اپر جا گھوڑا نگھی راہیں اک تھاں توں دوسری تھاں پجدا کیتا جاندا سی ۔

ولیداد ہراں جدوں وی کسے گھوڑ سوار ڈاکیئے نوں تھیلیاں وچ ڈاک پائی جاندے ویکھنا تاں سبھ کجھ کھوہ کے ڈاک والے نوں مارکٹ کے بھجا دینا اتے ایہہ سلسلہ قریب 15

دن لگاتار چلدا رہیا۔ ولیداد دے دستیاں نے مہد پر دے آس پاس کئی انگریزاں نوں مار مکایا۔ غصے وچ انگریزاں نے محمد پنڈ نوں تن دیر پھوک دتا سی۔

1857 ویلے ولیداد مردانا جس دے باپ دا نام خان نورنگ سی دی عمر قریب 31 سالاں دی سی۔ کوڑے شاہ کول وڈی لڑائی وچ برکلے تے ولیداد وچکار گولیاں دا مقابلہ ہندا رہیا اتے اک روائت متابک ولیداد زخمی وی ہویا پر کسے ستھا نک ڈھولیاں جاں گیتاں ٹپیاں وچ کدھرے اس دی جانکاری نہیں ملدی۔ 1857 وچ ولیداد دا اک پتر محمد صادق خان تن سالاں دا سی جس نوں انگریزاں دے پرچھاویں توں اہلے ہی رکھیا گیا۔ ولیداد پھڑیا گیا اتے کالے پانی گھلن لئی زہازے چاڑھ دتا۔ دسیا جاندا ہے کہ اوہ اپنے ہور ساتھیاں نال زہاز وچوں چھال مار کے فرار ہو جاندا ہے۔ کجھ مہینے چھپیا رہیا پر کسے دی مخبری کارن پھڑیا گیا۔ اس دا پتہ کرن تے سرکار دا جواب سی کہ اس نوں گنٹھیاں ہو گیا، اتے اوہ رب نوں پیارا ہو گیا۔ پر اس دی آزادی لئی تڑف اتے جواں مردی لئی اوہ لوک نائک ضرور ہو گیا۔ وکھری گل اس بارے کدھرے بہتا ذکر نہیں ملدا۔

موکھا وہنیوال : انلکھیاں گھٹناواں سینے با سینے سینکڑے سالاں تک جیوندیاں رہندیاں نے۔ اوہناں وچ وادھا گھاٹا ہونا سبھاوک ہندا ہے۔ کئی وار گھٹناواں دے انومان لگا کے کم سرا کر لیا جاندا ہے پر اجیہے لگائے انومان پوری طرحاں سچ بیان کرن توں ہٹویں رہ جاندے نے۔ پر، ہاں یقیناً گھٹیاں گھٹناواں دا آدھار ضرور بن جاندے نے۔

کجھ اک گھٹناواں تاں ایڈیاں مقبول ہو گزردیاں نے کہ لوک اوہناں نوں بار بار پڑھنا، سننا تے دسنا چاہندے نے۔ ایسے طرحاں دی داستان ہے راوی دے اس پار وہنیوالاں دی۔ اپنے سبھاء دا اموڑ، لنگوٹ کس کے ہتھ وچ نیزہ لے گھوڑے تے سوار ہندا تے نکل پیندا گوریاں تے حملہ کرن لئی۔ اکو وار دو چار مار کے پلاں وچ الوپ ہو جاندا، پتہ نہیں کس قسم دی گریلا ٹریننگ حاصل کیتی ہوئی سی! موکھے دا ایہہ سلسلہ کئی دن چلدا رہیا۔ کوڑے شاہ (اک تھاں دا نام) کول برکلے دی موت والے دن ولیداد اتے مراد

جلے نال موڈھے نال موڈھا جوڑ کے وی لڑیا۔ غصے وچ اگ بولا ہوئی انگریزی پھوز نے راوی دے کنارے سبھ نکیاں وڈیاں جھگیاں ساڑ کے سواہ کر دتیاں اتے وہنیوالاں دے گھراں نوں وی ساڑ دتا۔

پھر اوہی ہویا جو ایہناں جانباز لوکاں نال ہندا آیا۔ موکھا پھڑیا جاندا ہے اتے اس دے دو ہور ساتھیاں نال کالے پانی دی سزا ہندی ہے۔ کالے پانی (انڈیمان) نوں جاندیاں سمندری جہاز وچوں چھال مار کے کئی دناں دے سمندری پانی وچ کسے نہ کسے طرحاں تراندے ٹھلھدے گھر اپڑدے ہن۔ سرکار ولوں اشتہاری مزرم قرار ایلانیا گیا۔ کئی سال دریا دے بیٹ علاقے وچ بھورا بنا کے دن کٹی کرن توں بعد، تھوڑھے حالات شانت ہون تے سرکار موہرے پیش کیتا گیا۔ چھ مہینے دی قید سنائی گئی۔

دلچسپ گل ایہہ ہوئی کہ موکھے کول اٹھاراں مربع زمین کتھوں آ گئی؟ اک روائت مطابق اک انگریز افسر اتے اس دی سوانی نے بار بار موکھے توں سمندری جہاز وچوں بچ نکلن دی کہانی سنی تے ہریک وار اوہناں نوں نواں سواد آؤنا تے ہر وار سنن تے اک مربع زمین انعام وچ۔ انجھ اٹھاراں واریاں نے اس دے اٹھاراں مربعے بنا دتے سن۔

ماہد تے کتھو کاٹھیا:

ضلع ساہیوال دے مشہور کاٹھیا خاندان دے ماہد کاٹھیا اتے نتھو کاٹھیا نوں بڑے مان نال یاد کیتا جاندا ہے۔ ایہہ دونوں آپس وچ متریئے بھرا سن۔ پچھلے سینکڑے سالاں توں ہڑپا کول راوی دا اک قبیلہ مراد کے کاٹھیا وچ وسیا ہویا سی۔ جنگِ اے آزادی 1857 دے دناں وچ ہڑپا تحصیل توں بعد کمالیئے اتے چیچاوتنی وچ وی ایہناں دا بڑا پربھاو سی۔ انگریز سرکار دے عذر ریکارڈ وچ ایس ٹبر دا وی ذکر آؤندا ہے۔ اس خاندان دے یودھیاں نے کئی دن رل کے ہڑپا تحصیل تے قبضہ کر کے اپنا جھنڈا جھلائی رکھیا سی۔ ہڑپا تحصیل نوں واپس اپنے قبضے ہیٹھ کرن لئی انگریزاں نوں کئی اوکڑاں دا ساہمنا

کرنا پیا۔ مامد دے باپو دا ناں جلا تے نتھو دے باپ دا ناں قاسم سی اتے دوناں دا جنم 1815 دے لاگے چاگے ہویا۔ انگریزاں دے پوری طرحاں قابض ہون تک ایہہ اپنے ساتھیاں نال لڑدے رہے اتے چیچاوتنی، کمالیئے اتے ہڑپے دے انگریزاں دی مدد کرن والا ہندو بانیا وی لٹیا۔

پاکستان بناؤن لئی اس پروار نے ودھ چڑھ کے کم کریا۔ قاعدے اے آزمدے محمد جناح دی ایہناں دے بزرگاں نے مدد کیتی اتے اج وی ایہناں وچوں سیاست وچ حصہ لے رہے ہن۔

مامد پھڑیا گیا اتے اس دی جیل وچ موت ہوئی پر نتھو اک واری پیش ہو کے پھر بھگوڑا ہو گیا۔ کالے پانی دی سزا تاں سنا دتی پر پیش نہ ہویا۔ انگریز حاکماں نے کسے بے گناہ نوں نتھو خان بنا کے کالے پانی گھل دتا پر اصلی نتھو کاٹھیا کدے نہ پھڑیا گیا۔

سوجھا بھدرو : سوجھا بھدرو قصبہ نورشاہ لاگے گرگجن پنڈ سیال وچ پیدا ہویا۔ 1857 ویلے دن رات اک کردے ہوئے ضلعے دے کونے کونے توں جھجھاروآں دے دستے اکٹھے کردا رہیا۔ اپنے چار بھراواں نال مل کے کوڑے شاہ دی لڑائی وچ شامل سی۔ ولی داد نال اکجٹ ہو کے گوریاں نال لوہا لیندا رہیا۔ جتھے ڈانگ چلاؤن دا پورا قصبی سی اتھے بار دے علاقے دا مشہور جانو اتے سوہیا وی سی۔ جدوں مراد دے بھالے دی سٹ نال برکلا گھوڑے توں بیٹھاں ڈگا تاں سوجھا بھدرو نے اپنی ڈانگ نال اس نوں سدا دی نیند سوا دتا سی۔ انگریزاں دے ہتھ نہ آیا۔

حضرت بابا نگاہی شاہ چنیوٹی :

بابا نگاہی شاہ جھنگ ضلع دی تحصیل چنیوٹ دے سن۔ جھنگ اتے ساہیوال دے علاقے وچ ایہناں دے کافی مرید سن۔ جدوں 1857 وچ لوک انگریزاں خلاف لڑن لئی کمر کسے کر چکے سن تاں بابے ہوراں احمد خان کھرل اتے مراد فتیانے نوں ساہیوال وچ جنگ دا موہری بنایا سی اتے اپنے مریداں نوں وی انگریزاں وروودھ لڑن دا حکم دتا سی۔

اک وار بابے نے اپنے مریداں موہرے بولدیاں کیہا سی، جیہڑے انگریز فوجی بچ کے نکل گئے نے اوہ سدھے دلی جا اپڑے نے ۔ انجھ جاپدا اے کہ ہڈسن※ پھر فوج گھل کے ساڈے تے حملہ کروائے گا ۔ ایس لئی سانوں ہر ویلے انگریز فوج توں ساودھان رہنا چاہیدا ہے .※ تاں اس نال لڑاکو یودھیاں نوں بہت بل ملیا۔ اس لڑائی وچ بابا نگاہی شاہ دی 23 ستمبر 1857 نوں شہادت ہوئی ۔

امانت علی چشتی نظامی :

بابا فرید دے خاندان نال سنبندھ رکھدے امانت علی چشتی مولانا ابدل رحمٰن دیالپری دی ونش وچوں سن ۔ جدوں انگریز نے پنجاب نوں اپنے قبضے بیٹھ کر لیا تاں امانت علی ہراں اپنیاں لکھتاں راہیں انگریزاں خلاف اندولن وڈھیا سی ۔ اوہناں سمیاں وچ ایہہ اک نویکلی پچھان سی کہ کجھ عام لوکاں نوں لکھتاں راہیں جاگروپ کیتا گیا سی ۔ اک تھاں لکھدے ہن : صلیب دے پجاری انگریز ساڈے دیش تے دنوں دنوں چھائے جا رہے نے ۔ انگریز ہندوستان تے قبضہ کر صلیب نوں پوجن دا حکم چاڑھ کے مسلماناں دے دلاں وچوں جہاد دے جذبے نوں کڈھ دینا چاہندا نے ۔ اوہناں دی ایہہ چال نفرت دے قابیل اے ۔ اس لئی ایہناں گوریاں خلاف جہاد کرنا ساڈا فرض ہے ۔ جہاد دے میدان وچوں بھجنا تے انگریزاں دی غلامی کرنی چنگی گل نہیں ۔

جلا ترہیانا :

جلا ترہیانا، گڑھ پھتیے شاہ دا واسی اتے صلابت ترہیانے دا پتر ۔ ترہیانے سیال قوم دی ہی ساخ ہن ۔ صلابت ترہیانے دے رائے احمد خان کھرل، ولیداد مردانے اتے نادر شاہ قریشی نال پرانے دوستانہ سنبندھ سن ۔ احمد خان دی شہادت توں بعد پھتیانا اتے ترہیانے ہک تان کے میدان وچ لڑے سن ۔ اک روائت مطابق ترہیانے نے برکلے دا سر وڈھ کے سانگ تے ٹنگ کے جلُھی لیجایا سی ۔ اخیر قید ہو گئی ۔ کدے انگریزاں توں معافی نہیں سی منگی ۔

انگریزی سامراج نے تاں ہر طریقے نال لڑاکو یودھیاں نوں بدنام کرن وچ کوئی قصر نہ چھڈی جیویں کہ بدمعاش، لچے لفنگے، پشو چور، مارخور آدی ۔ پر اصل وچ ایہناں یودھیاں دے موہری وی بڑے پربھاوشالی اتے چنگے کھاندے پیندے ٹبراں نال سنبندھ رکھدے سن ۔ ایتھے دسدے جایئے کہ ایہناں اندر ملکھ نوں آزاد کرواؤن اتے گوریاں نوں مار مکاؤن دی اچھا شکتی کنی پربل سی اس سمیں دے ریاستی نواباں نوں وی لکھتی عرضوئی کر کے مدد دی گہار لاؤندے ہن ۔ ہیٹھاں ویکھو اک ونگی :

لٹر وڈ ڈھردوم ڈھگہٹرس ٹو ٹہ ناب

وڈ بھہالپر

ٹھرنسلٹون وڈ پٹھون ڈروم نہومد (نہمند)، منٹھو و، نو ورد (نرد)، امر ندلل کھنہس ند بھہال ڈھران (بھہال ڈھٹن) ندشلمٹ ٹھہرن (شلبٹ ٹھرہن)، غمندرس (لندلوردس) وڈ غللہ گھووگر (دھسٹر چٹ گھگر)، ٹو ناب وڈ بھہالپوور (بھہالپر)۔ (بھرس نو دٹ۔)

اڈٹر چو مپلمہنٹس، اہرس خللکنچ اس رچوند تو ٹہ ڈڈچٹ ٹہٹ ٹہ کھنگ وڈ دھلہ اس ملکنگ ارگنسٹ اونگلسہ گوورنمنٹ ڈور ٹہ سک وڈ سٹبلسہنگ نہومدنسم ندر ٹہ دھوئیَ چھومند، ون ہرنگ ٹہس ہیپے ناس، لل ٹہ زمندرس وڈ ٹہسِ چونٹرے روس پ نِ مٹنے گنسٹ ٹہ اونگلسہ اٹہورٹس وڈ ٹہ نوولٹن ۔ہچ ۔۔ دھوسون۔ اچچوردنگلے، ا ر ڈگہٹنگ گنسٹ ٹہم پٹو ٹہ پرسنٹ ٹمیَ۔ یور ھگہنس سِ ٹہ ارسٹوٹل وڈ ٹہسِ گ، ند الل کنواس ٹہٹ ٹہ ارڈر وڈ ٹہ زمندرس ۔ہچ ۔۔ چنوٹ تل ٹہٹ وڈ ٹہ گھوورنمنٹ۔ شنگ نو وٹہر لٹرنٹوئیَ ند چونسدرنگ ٹہٹ یو ر نہومدن پھرنچ، ند وبسرونٹ وڈ ٹہ لاس وڈ ٹہ شہرُ، ا رسولود ٹو چروسس نٹو یور دومنونس۔ بھٹ ا ندرسٹوود ٹہٹ، نِ پچوردنچ اٹہ ٹہ ووردرس وڈ ٹہ بھرلٹہ گھوورنمنٹ، یور ھگہنس ہس لدِن مبرگوگنسٹ ٹہ زمندرس ۔ہچ ۔۔ وڈ ٹہسِ ٹررٹورے چروسنگ ٹہ شٹلج۔ چھونتٹلے، ا ہلٹد ٹ

دسٹنچ وڈ ڈور چروسس ڈروم ٹہ بنک وڈ ٹہ روئر۔ شبستنطلے ارٹرند ڈروم ٹہنچ ندسٹلد نِ ٹہ وللئے وڈ
ٹہ ولد بھس۔ ھونگ بن نوا ردچد ٹو سٹٹ وڈ ہلپلسنس، اسمبٹ ٹہٹ، ڈیور ڈرم نِ ٹہ
نہومدن رنگون، اھو بوٹ 18،000 ڈگبٹنگ من ردوے ٹو سرو اہرور یور ھگبنس مے
رٹرئ ٹہم۔ دٹہراسئ ٹہرپ گرٹ دسٹنچ بٹان س ندٹہ کھنگ۔ اونچپٹ گھودندھسِ پھروپہٹ، یور
ھگبنس* سلڈپ ور ونلے سپپورٹر۔ ان الل سررندر ور ڈملکس ند چھلدرن ندلل ور
پروپرٹے ٹو یو، سوٹہٹ ٹہ نڈڈل اٹہورٹئس مے نوٹ لے ٹہر ہندس ون ٹہم۔ ٹھبرڈورا بگ
ٹہٹ، ڈور ٹہ سک وڈ گھودندھسِ پھروپہٹ، یور ھگبنس مے لند یور ہند ندسسٹ س،
ڈورلہچہ یوالل ب راروٹ ٹہلسٹ دسے۔2

جھارو یودھیاں دی عرضوئی دے جواب وچ بہاول پور دے نواب دا جواب کجھ اس
طرحاں دا سی۔

انگریزاں دے چہیتے

اچے رتبے، وڈے وڈے انعام حاصل کرن لئی بہت لوک اپنی مٹی اپنی وراثت اتے اپنی ہوندنوں دی داء تے لا دیندے ہن۔ ایہہ چرو کنے سمیں توں چلیا آ رہیا ہے۔ اج دے دور وچ اجیہا ورتارا اپنی چرمسیما وی پار کر چکا ہے۔ اج دی چکاچوندھ زندگی وچ کجھ انجھ واپر رہیا ہے کہ یقین کرنا اوکھا ہو گیا۔ لالچوس لوک ایڈے بے کرک، ایڈے کمبکھت، ایڈے پشو برتی والے، گھناؤنے کم کرن والے بن جانگے کدے سوچیا نہیں سی۔ کہدے کہدے مگر پووگے؟

جیکر پنڈ جاں علاقے وچ کوئی اکندھ وگڑیا سانھ ہووے اس دے تاں سنگ وڈھ دیووگے۔ جیکر کوئی اک ادھا وگڑیا پتندر ہووے اوہ تاں قابو کر لوگا جیکر اک ادھا ہلکایا کتا ہووے اس نوں تاں مار دیوگے جاں گل وچ پٹا پا دیووگے۔ پر اوؤں کی کروگے جدوں چار چفیرے بے گنت مچھرے سانھ، ہلکائے کتے اتے وگڑے تگڑے لوکاں دے لیڈر ہرل ہر آئے دن عام لوکاں دی زندگی نال کھلواڑ اتے ایہہ دکھدائی بنائی جا رہے نے۔

موجودہ دور وچ لوک راتو رات امیر بنن دے سپنیاں نوں ساکار کرن لئی عجیب وغریب کرم کانڈاں وچ پے چکے ہن۔ پر پرانے سمیاں وچ اجیہا کجھ نہیں سی ہندا۔ ہاں انگریزاں دے زمانے وچ جتھے بہت لوکاں دے اپنے ملکھ خاطر اپنیاں جاناں وار دتیاں اتھے بہت لوکاں نے اپنے ہی لوکاں دے الٹ انگریز حاکم شاہی دا پانی بھرنا اپنا فرض سمجھ لیا۔ پھر انگریزاں نے وی اوہناں نوں مالو مال کر دتا۔

رائے احمد کھرل دی انگریزاں خلاف وڈھی جنگ دوران کجھ انجے لوکاں نے وی ایسی بھومکا نبھائی کہ احمد کھرل نوں بہت جلد اس فانی سنسار توں رخصت ہونا پیا۔

اتھے اسیں موٹا موٹا ویروا ہی دیانگے۔

سرپھراج خان کھرل

سبھ توں مہرلی قطار وچ آؤندا ہے سرپھراج خان کھرل ۔ کمالیا توں سرپھراج کھرل ہی اوہ بندہ سی جس نے احمد خان کھرل دی دوسرے قبیلے دے سرداراں نال ہوئی اہم میٹنگ دی جانکاری لیفٹیننٹ الفنسٹن نال سانجھی کیتی سی جس دے نتیجہ طور انگریزاں نے اپنی پوری تیاری کرلئی سی ۔ سکھاں دیاں انگریزاں نال ہوئیاں 1848 اتے 1849 دیاں لڑائیاں وچ وی اس نے انگریزاں دا رج کے ساتھ دتا اتے رہندی قصر 16 ستمبر 1857 نوں پوری کر دتی۔ اس دے بدلے وچ سرفراز خان نوں کمالیئے دی رکھوالی لئی اک گھوڑسوار دستا دتا گیا ۔ جنگ مکن تے اسنوں خان بہادر دا خطاب، پنج سو روپے دی خلعت اتے 525 روپئے دی جاگیر دی دتی گئی سی ۔

صادق محمد خان ملتان دے بدوزئی قبیلے اتے حافظ محمد سربلند خان دا پتر سی ۔ جس نے 1857 دی بغاوت ویلے اک سو سوار بھرتی کرکے انگریزاں نوں دتے ۔ گگیرے دے یودھیاں دے خلاف مہم وچ گگیرے گیا تے بغاوت ختم ہون تک اتھے ٹکیا رہیا۔ سولھاں سالاں دی عمر وچ ہی انگریزی فوج وچ بھرتی ہو گیا اتے اپنے باپ نال بہت ساریاں جنگاں وچ انگریزاں دا وفادار رہیا۔ انعام وجوں تحصیلداری ملی اتے 1860 وچ انکم ٹیکس افسر دی بنیا ۔ مرن تک مطلب 1883 تک لطف آباد کوٹ ملک وچ جاگیر اتے بہاول پور وچ اک کھوہ ملیا ۔ 2137 روپئے دی جائداد نال 2000 روپئے پینشن اتے ملتان وچ اک باغ ملیا ۔

کمالیا وچ راوی دے لاگے جد وکھ وکھ قبیلیاں دے سرداراں نے سر جوڑ کے انگریز خلاف لڑن دا فیصلہ لیا اتے قرآن دیاں پوتر سہناں کھادھیاں سن تاں ماچھیا نگڑیال اتے اس دے خاندان نے سرفراز خان کھرل دا ساتھ دتا ۔ اکتوبر 1857 ای. وچ اس نے انگریزاں نال رل کے جلھی دے مقام تے مسلماناں دے الٹ لڑائی لڑی ۔ ایس علاقے وچ ودھ توں ودھ غدار پیدا کرن وچ انگریزاں نے اس خاندان نوں اپنے حق وچ کیتا ۔

اسے وفاداری کر کے ہی ماچھیئے دے پتر فاضل لنگڑیال نے 1914 دی جنگ وچ انگریزی حکومت دی ودھ توں ودھ بندے بھرتی کرن وچ سہایتا کیتی سی ۔ سن 1947 تک انگریزاں دا وفادار رہیا ۔ جاگیراں حاصل کیتیاں ۔ ذیلدار بنیا اتے ڈسٹرکٹ بورڈ دا چیئرمین رہیا۔

جیوے خان موجاں پنڈ اکبر دا نمبردار سی ۔ بغاوت سمیں اس نے انگریزاں دی بہت مدد کیتی جس کر کے یودھیاں وچ اس پرتی بڑی نفرت پائی جاندی سی ۔ اک سمیں تے یودھے اس دے پنڈ اکبر نوں لٹ کے تباہ کرن ہی والے سن کہ این انگریزی فوج دے پہنچن تے ایہہ پنڈ تباہی توں بچ گیا ۔ انگریزاں پرتی وفاداری نے اس دی اولاد وچ میاں چراغ دین نوں اکبر دا ذیلدار اتے ڈسٹرکٹ بورڈ منٹگمری دا وائس چیئرمین بنایا سی ۔

تحصیل پاکپتن توں موضع ٹبی لال بیگ دا گلاب علی چشتی اک بااثر ویکتی سی جس نے دریا ستلج دے کنارے اتے تحصیل پاکپتن ہون والیاں گریلا کاروائیاں توں علاوہ ریاست بہاول پور وچ یودھیاں دیاں مکھبریاں کیتیاں ۔ اس وجہ توں بہت سارے انعام حاصل کیتے ۔ اس دے پتر پیر اللہ یار چشتی نوں ذیلداری ملی ۔

گوگیرا اندولن وقت بہت سارے پربھاوشالی لوکاں نے گوریاں دا ساتھ دتا ۔ مطلب اپنے ہم وطنیاں نال گداری/ دھوکھا کیتا ۔ ایہناں لوکاں وچ ہر دھرم دے لوک سن ۔ ہندو، مسلمان، سکھ ۔

گوگیرا کھیتر دی لڑائی وچ سدھے طور تے جنہاں دل کھولھ کے گوریاں دا ساتھ دتا اتے وڈے وڈے انعام حاصل کیتے تے اسے دی بدولت اج وی ملکھ دی سیاست وچ موجاں مان رہے ہن ۔ کجھ اک دے نام اس طرحاں ہن:

کمالیاں توں سرفراز خان کھرل، گوگیرا توں دھاڑا سنگھ، اکبر توں جیوے خان ماچھیاں لنگرل، گلاب سنگھ بیدی، کھیم سنگھ بیدی، سمپورن سنگھ بیدی، نہال سنگھ چانچی ۔ ایسے طرحاں مری دے علاقے اندر نند سنگھ، لکھن سنگھ اتے چکرے توں چودھری شیر خان آدی

ایجیہے لوک سن جنہاں نے انگریزاں نال وفاداری نبھائی ۔ ہور تاں ہور مری دے پہاڑی کھیتر وچ دوو، سوتے اتے کھیتوال دے قبیلیاں دے مکھیاں نوں انگریزاں نے اپنے کول چار آنے دہاڑی اپر سارا سارا دن اپنے کول بٹھائی رکھنا تاں کہ ایہہ کدھرے اپنے گھراں چوں باہر جا کے لڑاکوآں دا ساتھ نہ دین لگ پین ۔

مہر سنگھ دی 1843 وچ موت ہون اپرنت اس دا پتر دھاوا سنگھ اس دا جانشین ہویا، جو فروزپور دی لڑائی ویلے چنگا مشہور ہو گیا اتے اپنے دستے نال ملک نوں لٹنا شروع کر دتا ۔ شانتی ہون تے ملتان تے چڑھائی موقعے اپنے گھوڑ سواراں نال راجا شیر سنگھ نال جا رلیا ۔ پھر جلدی اپنے پنڈ گوگیرے آ گیا۔ رائے احمد کھرل نے اس نوں صلاح دتی کہ اوہ انگریزی سرکار الٹ لڑے ۔ دھاوا سنگھ پہلاں تاں راضی ہو گیا پر بعد وچ دھوکھا دے کے ساری جانکاری سرکار نوں دیندا رہیا ۔ باوجود ایس دے اس دا کافی نقصان وی ہو گیا ۔ کھرل توں بدلہ لین لئی میجر مارسڈن دے دستے وچ شامل ہو گیا ۔ گوگیرا دے باغیاں خلاف ڈٹ کے لڑیا ۔ ایہہ چاہے گوریاں نال لالچ وس رلیا جاں احمد کھرل توں بدلہ لین خاطر پر انگریزاں لئی بڑا فائدیمند رہیا۔ انعام وجوں 300 روپے پینشن ملی ۔ گشکوریاں اتے موزاں وچ پرانی جگیر اتے بعد وچ پوترا تیجا سنگھ گشکوری دا نمبردار بنیا۔

پرانے سکھ فوجی جو انگریزاں دردودھ اپنی بہادری دے جوہر دکھا چکے سن اوہناں نوں ہی نہال سنگھ نے انگریزاں دے لیا حوالے کیتا اتے نویں رنگروٹ بھرتی کر کے غدر نوں فیل کرن لئی انگریزاں دا ساتھ دتا ۔ عوضانے وجوں 1000 روپے نقد راشی اتے 6 ہزار دی جاگیر وی ملی ۔

کوٹ دوائل دا واسی اتے کھیم سنگھ بیدی دا کھاسم خاص، ڈانگی سنگھ اتوں تاں مسلمان یودھیاں نال پر اندروں ہر طرحاں انگریزاں نال رلیا ہویا سی ۔ ہڑپے کول جد یودھیاں دا اکٹھ ہویا اس دی پوری جسوسی کرن لئی آن اپڑیا اتے اک جنگی نقشہ وی چوری کر لیا پر سچائی دا پتہ لگن تے یودھیاں نے ڈانگاں مار مار ڈانگی سنگھ نوں تمام کر دتا سی ۔

چیچاوطنی وچ انقلابی یودھیاں دی انگریزاں نال جد نگر ہندی ہے تاں انگریز بری طرحاں گھر چکے سن ٹھیک ایسے وقت کنھیا رام اروڑا انگریزاں دی مدد لئی آن بہوڑیا سی ۔ میجر چیمبرلن دے گھر جان دی خبر گوگیرا اتے مہمد پر انگریز افسراں کول ایسے نے پہنچائی سی ۔ بعد وچ اس دا پتر لالا چرن داس چیچاوطنی دا زیلدار اتے کمیٹی دا وائس چیئرمین وی بنیا۔ جنہاں وی انگریزاں دا ساتھ دتا مطلب اپنے ملکھ دے لوکاں نال بے وفائی کیتی اوہناں اپر گوریاں نے بہت میہراں کیتیاں ۔ کنھیا رام دے پوترے لالا شیر بہادر ڈسٹرکٹ بورڈ دا ممبر بنیا اتے ہور بہت سہولتاں وی لئیاں ۔

پاکپتن دا رہن والا ماچھی سنگھ اروڑا جس نے 1857 دے سنگرش ویلے انگریزاں دی بہت مدد کیتی ، سٹے وجوں پتر حکم سنگھ جیلدار بنیا ۔ اس دا پوترا داتار سنگھ منٹگمری ڈسٹرکٹ بورڈ دا جونیئر وائس چیئرمین رہیا ۔ پاکپتن وچ اک ریلوے سٹیشن دا ناں اج وی داتار سنگھ ہے ۔

سمپورن سنگھ بیدی دا خاندان ضلع گوگیرا وچ پرسدھ ٹبری ایہناں نے 1857 58 دی جنگے اے آزادی وچ گوریاں دا بہت ساتھ دتا ۔ گوگیرا جیل دی لڑائی سمیں ایہناں اپنے بندیاں دا اک دستا انگریزاں نوں دتا سی تاں کہ انگریز باغیاں نوں کچل سکن ۔ اس دا پتر کھیم سنگھ بیدی اک چلی آ رہی روائت مطابق ایہہ اوہ بندہ سی جس نے نماز ادا کردیاں رائے احمد خان کھرل دی پچھان کیتی اتے گولی چلوائی سی ۔ اگوں کھیم سنگھ دا پوترا ہربنس سنگھ منٹگمری میونسپل کمیٹی دا پردھان بنیا ۔ اوہ کافی دیر تک ساہیوال دے ڈسٹرکٹ بورڈ دا وائس چیئرمین وی رہیا۔

پچھے اسیں گوگیرا جیل توڑن اتے باغیاں ولوں اپنے ہم وطنیاں نوں چھڈوا کے لے جان دی گل کر چکے ہاں ۔ کنے قیدی صحیح سلامت کڈھ لئے گئے کنے زخمی جاں کنیاں موتاں ہوئیاں اس بارے وکھ وکھ اندازے لائے گئے ہن ۔ سرکاری ریکارڈ انوسار دوہاں پاسیاں توں کل 51 لوک مارے گئے جاں زخمی ہوئے ۔ اک ہور روائت انوسار 154

قیدی مارے گئے جنہاں دیاں لاشاں جیل دے لاگے پرانے کھوہ جس نوں باگمر دی ڈل ✗ (بھنگھسر کھی ڈھول) وی کیہا جاندا سی، اس وچ سٹ دتیاں گئیاں۔ 100 توں ودھ انگریز فوجی اتے دیسی سپاہی وی مارے گئے دسے جاندے ہن ۔

اس گھٹنا دوران جد اسسٹینٹ کمیشنر برکلے اتے کیپٹن رچرڈ اپنے دستیاں نال پہنچدے ہن تاں احمد خان کھرل دی گولی نال کیپٹن رچرڈ ماریا گیا دسیا جاندا ہے ۔ ہنیرے دا فائدہ لیندے ہوئے باغی اپنے ہمسایاں نال الوپ ہو چکے سن ۔

ستمبر 1857 دے ادھ وچ مرید کے کاٹھیاں جو کہ ہڑپا لاگے ہے، اک گپت میٹنگ ہوئی جس وچ احمد خان کھرل نے اک کپڑے اپر بنے نقشے نال اپنے ساتھیاں نوں دسیا کہ انگریزاں نال کنجھ لڑنا ہے۔ ایہہ احمد خان کھرل دے اچے اصولاں اتے چنگے اثر رسوخ دی وجاہ کارن ہی اج ضلع ساہیوال دے سارے قبیلے جنہاں وچ آپسی ویر ورودھ اتے لڑائی جھگڑے چلدے رہندے سن اوہ سبھ اک جھنڈے ہیٹھ آن جڑے سن جیویں کہ فتیانے، ترہیانے، کھرل، وٹو، کاٹھیئے، مروآنے، جنجوئے، بگھیلے، نول آدی ۔ سیال تاں پہلاں ہی احمد کھرل دی آواز دی اڈیک وچ ہتھاں وچ تلواراں تے موڈھیاں تے تیر کمان رکھی بیٹھے سن ۔

کیونکہ سرفراج خان کھرل اندروں اندروں رائے احمد خان کھرل نال خار کھاندا سی پر سدھا اس دے الٹ وی نہیں بولدا سی پر یقیناً ہن تک انگریزاں دا پٹھو اتے سوہیا بن چکا سی ۔ میٹنگ وچ پاک قرآن دیاں سہناں تاں چک لئیاں سن پر باہر نکلدے ہی سرپھراز خان کھرل اتے ماچھیا نگڑیال کھادھیاں قسماں توں مکر چکے سن ۔ باغی کنجھ، کتھے، کی کرن جا رہے ہن سبھ دی خبر ایہناں ڈپٹی کمیشنر ایلپھنسٹن اتے اسسٹینٹ کمیشنر برکلے تک پہنچا دتی سی ۔

30 جنوری 1858 دی وٹھینے رو پھرودھش مطابق سرپھراج کھرل ولوں 16 ستمبر دی خبر جد ایلپھنسٹن تک پہنچی تاں ایلپھنسٹن نے فوری طور تے 2 ہلکارے ہڑپا اتے ملتان دے

تحصیلدار ول تور دتے۔ ایہناں دوناں ہلکاریاں نوں مہمد پر دے مردانیاں نے گھیر کے مار مکایا۔1 ہر پاسے جنگی ماحول بن چکا سی ۔ انگریز احمد خان کھرل نوں پھڑ کے اس لڑائی توں کھہڑا چھڈاؤنا چاہندے سن ۔ پر سوال سی احمد خان کھرل نوں کویں پھڑیا جاوے ۔ برکلے نے احمد کھرل نوں راوی پار کر کے جھامرے پہنچن توں پہلاں پھڑن دا یتن ضرور کیتا سی جو اسیں پچھے دس چکے ہاں ۔

19 ستمبر، 1857 نوں احمد خان کھرل راوی پار کر کے جھامرے پہنچ چکا سی ۔ اس دن باغیاں دی گنتی قریب 20 ہزار تک دسی جاندی سی ایہناں وچ سبھ توں ودھ گنتی وٹو قبیلے دے لوکاں دی سی ۔

جتھے دکھ وکھ قبیلیاں دے لوک اکٹھ ہو کے فرنگیاں نال متھا لاؤن جا رہے سن اتھے گوگیراں، جھامراں، راوی دا آر پار جاں انجھ کہہ لؤ ایہہ 40 توں 60 میلاں دے علاقے نوں انگریزی فوج پولیس پوری طرحاں اپنے گھیرے وچ لے چکی سی ۔ لاہور توں لیفٹیننٹ چیسٹر سکھاں دی اک پلٹن لے کے گوگیرا آن پہنچیا سی ۔ انگریزی فوجیاں نوں حکم دتا گیا کہ جتھے وی تہانوں لگے کوئی باغی ہے اس نوں گولی مار سکدے ہو ۔ ایتھوں تک کہ جے کسے دے ہتھ وچ ڈانگ سوٹا تلوار برچھار، کہی کہاڑی جاں پشواں نوں حقن والی پرانی وی ہووے اس نوں انگریز دا دشمن سمجھو تے بے شک گولی مار دیؤ ۔

اتھے اک مثال دے کے اگے تراں گے ۔ ویسے اگے ترن نوں دل نہیں کردا ۔ پر مجبوری وس ترنا پویگا کیونکہ جیہڑی کہانی تری اے اس نوں سرے نہ لایا گیا اک تاں مہان انکھی راوی دے پتر نال انصاف نہیں ہووے گا تے دوسرا، پنجابی پاٹھکاں لئی ایہہ اک بجھارت بنی رہیگی ۔ خیر!

اجے رائے احمد کھرل نے گوگیرا جیل اپر حملہ کرنا سی۔ جیل دے داروغے دی رائے احمد نال یاری دوستی ۔ اتھے اسیں نین سکھ دی دھرتی پنج دریا٭ دے پنہ 232 دا حوالہ دیانگے ۔

کجھ دن مگروں جیل دے داروغے نزام دین احمد خان کھرل نال خفیہ ملاقات کیتی تے اوہنوں دسیا کہ گوگیرا جیل وچ باغیاں دی بھرمار، نت باغی قیدی ہو کے آ رہے ۔ جیل ولن لئی واہ نہیں رہی، موقعے تے سزا دا حکم ہویا ۔ جیہڑا جتھے معاملہ تارن توں انکار کرے، اوہنوں تھاں تے گورا افسر گولی مار دیندا.※

گوگیرا اندولن دے مکھیاں دے دلی اتے ہانسی دے آزادی مرجیوڑیاں نال لگاتار تالمیل جڑے ہوئے سن ۔ ایہہ تالمیل دا گھوڑ سواراں ذریعے ہی سی ۔ پر جدوں پنجاب اندر یودھیاں ولوں لاہور ملتان دے تالمیل نوں توڑ دتا گیا تاں پھکڑوَ بھروانوَ نے اپنی کتاب ٹھہ پھنجب ند دھلہ نِ 1857 وچ اپنی چنتا دا ذکر کیتا سی ۔2

چاہے دلی انگریزاں دے قبضے ہیٹھ آ چکی سی پر پنجاب اندر جنگ جاری سی ۔ انگریز لکھاریاں ولوں گوگیرا سنگھرش لڑ رہے عام لوکاں نوں بہت گھٹیا شبداولی نال درسایا گیا ہے ۔ پشو چور، عام چوریاں کرن والے اجنڈ لوک، کھوں کھار قاتل آدی ۔ ویکھن والی گل ہے کہ حقاں سچاں دی لڑائی لڑن والے لوکاں نوں ہمیشہ سمیں دیاں حکومتاں نے اجیہے ہی الکاراں نال نوازیا※ ہے ۔ ذرہ نظر مارو، پنجاب دے کساناں 21ویں صدی دے دوسرے دہاکے کنجھ دلی نوں چارو پاسیوں گھیرا پایا سی ۔ سنیوکت کسان مورچہ جس ہیٹھ 40 وکھ وکھ کسان جتھیبندیاں نے اپنی فصل دی صحیح قیمت لین لئی کھلے اسمان ہیٹھ ات دی گرمی، ات دی ٹھنڈھ، مینہہ جھکھڑ ہنیریاں وچ وی اپنا مورچہ لائی رکھیا اتے آخر بھارت دی بی.جے.پی. سرکار نوں اوہناں دیاں منگاں اگے گوڈے ٹیکنے پئے ۔ ایہناں جتھیبندیاں نوں وی حکومت نے نکسلباڑی اتوادی، وکھوادی، سر پھرے ان پڑھ لوک، چین پکھی، پاکستان پکھی براںڈ لا کے بدنام کرن دے یتن کیتے سن ۔ میڈیا کھیتر وچ کم کر رہیاں طاقتاں نے وی بھارت دے اندا تا دا کوئی لحاظ نہ کیتا ۔ ہر طرحاں نال ایہناں دے سنگھرش نوں غلط گھٹیا طریقے نال اخباراں دے منہ کالے کیتے ۔ جھوٹھی مشہوری لئی فلمی ویوپارک اداریاں دے کجھ لوکاں نے تتکالی حکومت دے گن گائن کر کے اپنے انگ

رکھیاواں وچ ہور وادھے کر لئے ۔ دنیا دے اتہاس وچ کدھرے کوئی اداہرن نہیں ملدی جتھے لکھاں دی گنتی وچ کساناں، نوجواناں، بزرگاں، ماتاواں، بچیاں کلاکاراں، دکانداراں کرتیاں نے اینا لمبا سماں بالکل شانتمئی سنگھرش لڑیا ہووے ۔ لگبھگ 700 دے قریب لوک شہید ہوئے سن ۔

آؤ، دلی توں واپس ساندلبار دے علاقے ول چلیئے جتھے راوی کنڈھے کجھ اجیہا واپرن جا رہیا جس نوں کدے اتہاسکاراں نے بہتی گمبھیرتا نال بیان کرن، لکھن دی ضرورت ہی نہ سمجھی۔

لڑائی دا مڈھ بجھ چکا سی اتے ضلع گوگیرا میدانِ جنگانِ سی جتھے انگریزاں دی مدد لئی کیپٹن پھریجر دی کمانڈ ہیٹھ 1 سٹ یررگلر چھولرے دے 70 ہتھیاربند فوجی پہنچ چکے سن ۔ راوی دے دوسرے پاسے تحصیل سرائے سدھو ول آزادی دے پروانیاں نے اپنی گتی ودھا دتی جنہاں نوں روکن لئی کیپٹن پھریجر نوں اپنی ٹکڑی دے ادھے مطلب 35 35 جنیاں دے دو گروپ بناؤنے پئے ۔ لگریل قبیلے (لونگھریئل چھلس) دے لوکاں نے ستھانک لوکاں دے وردوہ نوں کچلن لئی نجھرو ڑویلوؤ دا ساتھ دتا ۔ انگریزاں نے مدد دی گہار لائی تاں سرگانا قبیلے دا سردار صلابت سرگنا اپنے 101 ساتھیاں نال سرائے سدھو آن پہنچا ۔ سرفراز کھرل پہلاں ہی رائے احمد خان کھرل دیاں گتیودھیاں توں الپھنسٹون نوں آگاہ کر چکا سی کہ رائے کھرل بہت جلد راوی پار کر کے جھانمرا علاقے وچ جا رہیا ہے جیکر اس نوں پہلاں ہی پھڑ لؤ گے تاں چنگے رہوگے۔ کیپٹن الپھنسٹون نے اسے وقت برکلے نوں ودھیا 20 گھوڑسواراں نال احمد کھرل نوں قابو کرن لئی بھیج دتا ۔ پر ہن تک بہت دیر ہو چکی سی ۔ احمد کھرل دا نہ پھڑے جان دا مکھ کارن سی کہ راوی دے پتن تے بیڑی دے ملاح نے برکلے نوں اپنے بیڑی دین توں ناںہہ کر دتی سی ۔ الپھنسٹون نے لیفٹیننٹ مچل دی کمانڈ ہیٹھ 60 ہور کھوٹھوئرنو وکھوؤ بھٹھل، دے فوجی اتے اک سو ہور برکلے دی مدد لئی بھیج دتے ۔ راوی دریا اپر بیڑیاں دا پربندھ کیتا گیا ۔ اس طرحاں انگریزی فوج دریا

پار کر کے جھامراں پہنچ گئی۔ الفنسٹون خود ایہناں نال سی ۔ کیونکہ انگریزی فوج گنتی وچ قریب تن گناں زیادہ سی ۔ آزادی پروانیاں نے اپنی گریلا چال چلدیاں اپنے آپ نوں الوپ کر لیا مطلب ادھر ادھر جا چکے سن ۔ پھر وی گوریاں نے اوہناں وچوں 20 کو نوں پھڑ لیا تے نال ہی قریب 700 مال ڈنگر اپنے گھیرے وچ لے لئے ۔ جھامرا پنڈ نوں اگ دی بھیٹ چڑھا کے انگریز واپس گوگیرا مڑ آئے ۔

چاہے انگریزاں نے جھامرا نوں اگ لا دتی اتے کہیاں مطابق سینکڑے بال بچے، عورتاں مرداں پھڑ لئے گئے سن ۔ غصے وچ ہر پاسے خونی لڑائیاں دا سلسلہ چل پیا جیویں کہ گوگیرا، چیچہ وطنی، مہمد پر، ہڑپا، کالا باغ، کوڑے شاہ، محرم اعلیٰ اتے سشکوریاں۔

دسدے جایئے کہ بھاویں رائے احمد خان کھرل جھامراں ضلع گوگیرا نال سنبندھ رکھدا سی پر اس اندر پیدا ہوئی آزادی دی مشال دی روشنی پوری دی پوری گنجی بار، نیلی بار اتے ساندل بار تک پھیل چکی سی ۔

19 ستمبر، 1857 دا دن سی ۔ انج لگدا سی جیویں کدھرے دلا بھٹی اپنی ساری نوجواناں دی طاقت نوں اکٹھا کر کے مغل جرنیل نزامودین نال متھا لاؤن جا رہیا ہووے ۔ جیویں بندہ سنگھ بہادر اپنے لشکر نال چپڑ چڑی دے میدان وچ سرہند دے وجید خان نال دو ہتھ کرن جا رہیا ہووے ۔ انج کہہ لؤ جیویں تیجا سنگھ سنتر پیپسو دی مزارعاں لہر دراں اپنے محض 400 جانباز ساتھیاں نال ہندوستان دی فوج، مہاراجیاں، رجواڑیاں دے گنڈیاں نال سردھڑ دی بازی لاؤن جا رہیا ہووے ۔ ایہناں ہویاں جنگاں یدھاں وچ بہت کجھ اکو جہے مقصد سن ۔ ایہہ سارے سنگھرش اپنی دھرتی لئی، اپنے حقاں لئی اتے اپنی عزت آبرو بچاؤن لئی لڑے گئے سن ۔ کدھرے وی کسے دا نجی سارتھ نہیں سی ۔ بس کیول تے کیول اپنے سبھیاچار، اپنی ہوند اتے حلیمی راج قایم کرن لئی پنجاب دی دھرتی دے جایاں نے سردھڑ دیاں بعضیاں لائیاں سن۔ اتے اج وی 19 ستمبر، 1857 والے دن کجھ اجیہا ہی ہون جا رہیا سی ۔

ہن تک پتہ لگ چکا سی کہ انگریزی فوج ہر پاسے ہرل ہرل گشت کر رہی ہے جس
دی گنتی وی بے انت سی ۔ رائے احمد خان کھرل نے سیانپ کردیاں راوی دریا نوں
لہندے پاسیوں پار کر لیا۔ گوگیرا دے ایس کھیتر اندر سنگرامیاں دا ٹھاٹھاں ماردا سمندر ٹکٹھ
سی اتے گنتی تقریباً 20 ہزار دے نیڑے سی ۔ سبھ توں ودھ گنتی وٹو قبیلے دی سی جنہاں نے
جندجان نال رائے احمد کھرل نال اپنا ساتھ نبھایا ۔ انگریزی افسرشاہی نوں رائے احمد
کھرل دے گوگیرا ول آون دی خبر پہنچ چکی سی ۔ انگریزاں نوں وی جانکاری مل چکی سی کہ
ایس علاقے اندر باغی بھاری گنتی وچ بس دڑے بیٹھے ہن اوہ صرف احمد کھرل دے حکماں
دی اڈیک وچ ہن ۔ ڈپٹی کمیشنر لیفٹیننٹ چیسٹر نے برکلے نوں گوگیرا دے بچاء لئی حکم
چاڑھ دتا ۔ اپنی ڈیفینس نوں ہور مضبوط کرن لئی لاہور توں کرنل پیٹن توں ہور ڈھیر ساری
فوج سنے توپاں وی منگوالئیاں ۔ دوسرے پاسے باغیاں کول صرف رعایتی ہتھیار ہی سن ۔
بہت تھوڑھیاں کول توڑیدار بندوقاں سن جاں پرانی قسم دیاں رفلاں سن ۔ اپنے نال سبحان
خان دے ٹولے نال باغیاں دا پچھا کردا کردا جد اوہناں نیڑے پہنچدا ہے پر اوہ باغیاں
ساہمنے اوہناں دا ٹاکرا نہ کرسکیا سگوں ہور وی نقصان کروا بیٹھا ۔

ایہہ اوہ وقت جد جنگلاں بیلیاں دی پوری بھرمار ہندی سی ۔ خاص کرکے دریائی
علاقیاں دی مٹی بہت زرخیز ہندی اتے جنگلی جیواں دی بہت بہتات بنی رہندی ۔ ایہہ وی
بڑی وڈی نیامت سمجھی جاندی سی ۔ خاص کر کے پشواں لئی ہریاں بھریاں کھلیاں چراداں
اتے شکاریاں لئی شکار ۔ چلھے چونکیاں لئی سکا بالن عام ہندا سی ۔ کساناں لئی فصلاں دیاں
بھریاں بنھن لئی کاہی سرکڑاں ورتیا جاندا سی ۔ منجیاں نوں انن لئی وی دب کاہی ایہناں
جنگلاں وچوں ملدی سی، جس دی منجھ بنائی جاندی سی ۔ جنگلاں اتے دریائی کھیتراں وچ
وسدے لوکاں دے جیون ووہار وی عام لوکاں نالوں وکھرے ہندے سن ۔ اک تاں ایہہ
لوک قادر دی قدرت دے نیڑے رہندے دوسرا ایہہ سبھاء دے کھلھے ڈلھ اتے دلیر لڑاکو
وی ہندے سن ۔ ایہناں نوں تھوڑھے سادھناں نال جیون گزارا کرنا وی آوندا سی ۔

وڈے وڈے زوکھم سہن کرن دے عادی بن جاندے سن۔

ٹھیک ایہناں جنگل بیلیاں اندر اک اجیہا اتہاسک یدھ ہون جا رہیا ہووے گا جس دیاں لوک وِلاں اندر باتاں، واراں، ڈھولے اتے بولیاں ہی بن کے رہ جانیاں سن۔

نویں نویں انگریزاں ولوں بنائی گئی گوگیرا دی کچہری توں رائے احمد خان کھرل اپنے یودھیاں نال کجھ ہی گزاں دی دوری تے اپنے مورچے بنائی بیٹھے سن۔ انگریزی فوج دی جان چکی سی کہ کچہری نوں وی بڑے گپت طریقے نال باغی اپنے گھیرے وچ لے چکے سن ۔ اس یدھ دا انجام کی ہندا کدھرے جے باغیاں کول چنگے ہتھیار ہندے ۔ اپنیاں جاناں بچاؤن لئی انگریزی فوج نے اپنیاں توپاں دے منہ چار چفیرے کھولھ دتے ۔ جتھے توپاں چ گولے اگ ورھا رہے سن اتھے ہر پاسے گولیاں دا مینہہ وی ورھ رہیا سی ۔ 20 ستمبر دی ایہہ لڑائی دوپہر توں لے کے شاماں تک چلدی رہی ۔ اس دن انگریزاں دا بہت سارا گولہ بارود نشٹ ہویا اتے جس دا فائدہ اوہناں نوں نا ماتر سی ۔ بلکہ انگریز سپاہیاں دیاں بہت جاناں وی گئیاں سن ۔ احمد کھرل اپنے ساتھیاں نال جنگل چ لکدے چھپدے ہوئے پچھے ہٹدے ہٹدے پھتہپر دے کول راوی دے علاقے وچ جا چھپے سن۔

P

عصر دی نماز دا وقت

فریدہ جنھی کی ناہ گن تے کمڑے وسار۔۔

مت سر مندا تھیوہی سائیں دے دربار۔۔

20 ستمبر، 1857 نوں لیفٹیننٹ چیسٹر اتے لیفٹیننٹ مچل دی نگرانی ہیٹھ انگریزی فوجی باغیاں دی تلاش وچ دریا پار کردے پنڈی شیخ موسیٰ تک پہنچ گئے پر اوہناں دے ہتھ کجھ نہ لگا۔ غصے وچ پنڈی شیخ موسیٰ نوں اگ لا کے ساڑ دتا گیا۔ ایلفنسٹون اپنی اسٹیبلیشمنٹ راہیں پہلاں ہی جان چکا سی کہ رات دے ہنیرے وچ احمد کھرل راوی پار کر چکا ہے اتے اس نال وٹو قبیلے دی وڈی گنتی آ رلی ہے۔

اکبر پنڈ توں 5 میلاں دی دوری تے گشکوریا دے جنگل وچ باغی آ اکٹھے ہوئے سن۔ کئیاں دناں دے بھکھے بھانیے اخیر ایہناں نے دھاڑا سنگھ دے اجڑ دیاں بھیڈاں بکریاں دی کھانیاں شروع کر دتیاں۔ بھیڈاں بکریاں دے دو آجڑی میر ناہر اتے چکوآں نے دھاڑا سنگھ نوں جد ایہہ خبر دتی تاں اس نے باغیاں دے جنگل وچ ہون دی سوچنا ڈپٹی کمیشنر نوں جا پہنچائی۔ ایس سوچنا نے انگریزی فوج دا رخ جنگل ول موڑ دتا۔ اک روائت انوسار اس دن باغیاں دے سرداراں دی نشاندیہی لئی، کھیم سنگھ، دھاڑا سنگھ، جیوے خان، سمپورن سنگھ تے سردار شاہ سبھ توں موہری سن۔

وسدے جایئے کہ اکاڑا توں قریب 8 میل اتری پورب والے پاسے چک نمبر 20 گشکوریا ہے۔ اس دے نال ہی اک ویران جگاہ لاگے "نور دی ڈل" مشہور سی۔ جتھے پچھلے کئیاں دناں توں باغی آ جڑے بیٹھے سن۔ ایہہ سارے وقت دی اڈیک کر رہے سن کہ کدوں اوہناں نوں حکم ہووے تے اوہ انگریزی فوج اپر ٹٹ پینگے۔ ایہناں دا اکٹھ رائے

احمد خان کھرل ہراں دے باغیاں نالوں وکھرا ضرور سی پر مقصد اک ہی سی ۔ گوریاں دی تباہی اتے موت ۔

کیپٹن لیک اپنی گھوڑ سوار فوج نال سنگھنے جنگل نوں چیردا اگے ودھیا۔ اس دے نال لیفٹیننٹ چیسٹر دی سی ۔ بس پھر کی سی، انگریز فوج دے اگے ودھن نال ڈھولاں دے گونجن دیاں میلو میلو آوازاں نے باغیاں نوں اک طرحاں دا اشارہ دے دتا کہ جنگ شروع ہو چکی ہے ۔ سارا جنگل یا علی؀ اتے اللہ ہو اکبر؀ دے نعریاں نال باغیاں اندر اک وکھری طرحاں دا جوش بھر رہیا سی ۔ باغی اپنی پوری طاقت جوش اتے ہوش نال انگریزاں دا مقابلہ کر رہے سن ۔ کتھے توپاں بندوق اتے کتھے ڈانگاں، سوٹے، برچھے، بھالے، تلواراں۔ پہلے پہر دی اس پہلی لڑائی وچ کیپٹن بلیک اپنے دستے دے کافی بندے مروا کے پچھے ہٹن لئی مجبور ہو گیا۔ ہن واری آوندی ہے لیفٹیننٹ چیسٹر دی ۔ دوناں پاسیوں زبردست مقابلہ ہندا ہے ۔ اخیر ایس مقابلے وچ وی انگریزاں نوں منہ دی کھانی پئی اتے بھجن لئی مجبور ہونا پیا۔

اک روائت مطابق دادا پھوگیس جس بارے کیہا جاندا ہے کہ اس نے ایس دن دے تیسرے گیڑ دی لڑائی خود لڑی اتے بعد وچ بیان وی کیتی ۔ اس دے کہن انوسار رائے احمد خان کھرل اپنے باغی ساتھیاں نوں کجھ انجھ ونگار پاؤندا ہے ۔ اس دے اردو دے بولاں نوں اسیں انگریزی وچ دسن دی کوشش کراں گے ۔

انہور سِ بورن، سہلل دیَ یٹ چن؀ ٹ ون سٹند ٹہد مچہ لکیَ ٹہ ہوس وڈ چردس،
ی سہلل ڈگہٹ ٹہ بھرٹسہ اٹہ ٹہ وگور ٹہٹ موٹہ ڈگھٹس اٹہ ٹہ ڈلمس۔"

کیپٹن مچل اپنی تاجادم فوج لے کے آ گیا۔ اک ہور سرکاری ملازم سکھاں دی وی اک بٹالین لے آیا۔ تیسرے دور دی اس لڑائی وچ جو جاں باز سورے اپنے دل تے جان نال لڑے اتے جنہاں دے نام اج وی ڈھولیاں دی شکل وچ یاد کیتے جاندے ہن اوہ کجھ انجھ ہن؛ کرلی، وانا، مکھنا، سارنگ، کلو، باہلک، رحم ایدل فتیانا، عنایت کا وٹو، جھنڈا

حسین دا، جہانا بگے کا، مامد خان، نبی بخش، اتے نواب سی۔ گھٹو گھٹو 20 ڈھول وادک جو باغیاں نوں ڈھول وجا وجا اوہناں دے حوصلے بلند کر رہے سن قریب قریب سارے ہی شہیدی پراپت کر گئے سوائے اک دے جس دا نام سی دلو۔ باوجود زخمی ہون دے دلوں پھر وی اپنے ڈھول نوں کٹی گیا تاں کہ باغی اپنی پوری طاقت نال انگریزاں دا خاتمہ کر سکن۔ اک روائت انوسار اک ہور مسلمان نوجوان کا دو بار دا ذکر ہندا ہے جس نے بہت سارے سپاہیاں نوں اپنی ہتھو ہتھ دی لڑائی وچ مار مکایا سی۔

باوجود بہت اسانویں لڑائی سی پر باغیاں نے لڑائی وچ اجیہے جوہر وکھائی کہ انگریز فوجی طاقت نوں دو میل تک پچھے نوں دھک دتا۔

وقت شام دا ہو چکا سی۔ ایسا وقت جد پنچھی وی اپنے سارے دن دی اڈار مکا کے واپس آ ہلنے آ بیٹھدے نے۔

ایسے وقت جد وقت وی رک جان لئی ترلے ماردا ہے پر وقت دا مالک اجیہا نہیں ہون دیندا۔

ایسا وقت جد ہر چیز اپنے ٹھہراؤ وچ آوندی ہوئی اگلی سویر دی دعا کردی ہے۔

ایسا وقت جد دریاواں دے وہن وی چپ دھار لیندے نے۔

ایسا وقت جد کسے دا کتے جان نوں چت نہیں کردا۔

ایسا وقت جد عمر وی وقت اگے ہار من جاندی ہے۔

پر نہیں، انجھ نہ ہو سکیا۔

تاں پھر اوہ کی ہویا؟

پاٹھک کیوں اینے کاہلے پے گئے نے جواب لین لئی! اوہ کیوں نہ کاہلے پین؟ گل ہی کجھ عجیب لگدی اے!

ہاں، بالکل عجیب ہی نہیں، انہونی وی لگیگی!

چلو چلدے چلدے اک ہور گھٹنا دا ذکر وی کردے جاندے ہاں۔ ایہہ گھٹنا 20

21 دسمبر، 1705 نوں آنند پور صاحب وچ واپری جدوں قریب 9 مہینے پہاڑی ہندو راجیاں، جنہاں نوں مغلاں دی حمایت وی حاصل سی، قلعے دی گھیرابندی مگروں گو دیاں جھوٹھیاں سہناں کھا کے گورو گوبند سنگھ نوں سندیش بھیجیا سی کہ اگرتسیں قلعہ چھڈ جاوو تاں اسیں تہاڈا پچھا نہیں کراں گے ۔ پہاڑی راجیاں نے سراسر دھوکھا کیتا ۔ ایہناں دیاں فوجاں نے گورو دے قلعہ چھڈن تے نہ کیول انندپور نوں پوری طرحاں لٹیا سگوں سرسا ندی (کیرتپور توں کنولسر) گورو دے جا رہے قافلے اپر حملہ وی کیتا ۔ باوجود اپنے خطرناک حالات دے گورو صاحب نے اپنے سنگھاں نوں حکم کیتا کہ شام دا پاٹھ مطلب رہراس صاحب دا پاٹھ کیتا جاوے تے پھر ہی اگے نوں چالے پاوانگے ۔ ایہہ سکھاں اندر پکی دھارنا بن چکی سی کہ سویر ویلے جپجی صاحب دا پاٹھ اپرنت تن ہور بانیاں اتے شام دے وقت رہراس صاحب پڑھیا جاندا سی ۔ سرسا ندی وچ وی ہڑ آیا ہویا سی اتے اودھروں ایہناں پچھے پہاڑی ہندو راجیاں دی فوج وی ہرل ہرل کردی آ رہی سی ۔ پر اپنے اصولاں دے پکے دھارنی خطریاں نوں کی سمجھن؟ اوہناں تاں اپنے مالک دے کوکر بن کے پہرہ دینا ہندا چاہے بازی سر دھڑ دی لگ جاوے ۔ ادھر سرسا ندی پار کردیاں گورو گوبند سنگھ دا پروار وچھڑ گیا ۔ بہت قیمتی لکھتاں اتے خزانہ ہڑ دی بھیٹا چڑھ گیا ۔ بہت سارے سنگھ دریا وچ رڑھ گئے پر گورو نے کدھرے حوصلہ نہیں سی ہاریا ۔ ویکھو، کنجھ اک پاسے پاٹھ ہو رہیا سی ۔

تے ادھر دوسرے پاسے وی اثر دی نماز ادا کرن دا وقت آ چکا سی ۔

رائے احمد کھرل لڑائی دے میدان توں ذرا دور نور دی ڈل؛ پرانی کھوہی ول جا کے شام دی نماز ادا کردا ہے ۔ جدوں رائے احمد کھرل دا سر سجدے وچ اگے نوں جھکدا ہے تاں دوروں آواز آوندی ہے ۔ او احمد خان کھرل ! پرانیاں روائتاں اتے ڈھولے گاؤندے بھائی چارے (مراسیاں) مطابق اتے نال ہی اللہ دتا ایزاز دی کال بلیندی (کھسکل بھولکندھی) کتاب انوسار ایہہ آواز دھاڑا سنگھ جاں کھیم سنگھ بیدی دی سی جنہاں

احمد کھرل دی پچھان کر کے گوریاں نوں کیہا کہ اگر ہن احمد کھرل نوں نہ ماریا گیا تاں سمجھ لینا اوہ اک وار اپنی گھوڑی تے ہویا سوار تہاڈے ہتھ نہیں آویگا ۔ دھاڑا سنگھ دی پچھان کرنا اتے گوریاں دے حکم تے گلاب رائے بیدی نے گولی چلا کے رائے احمد خان کھرل نوں زخمی کر دتا۔ اجے ایتھے ہی بس نہیں سی ۔ زخمی ہویا کھرل جد اپنی گھوڑی مورنی ول دوھیا تاں اک ہور دوسری گولی نے احمد کھرل نوں لیا زمین تے سٹیا۔ظلم دی انتہا تاں ادوں ہوئی جد انگریز احمد خان کھرل دا دھڑ توں سر کٹ کے اپنے نال گوگیرا جیل لے گئے اتے اتھے اس نوں گھڑے وچ رکھ کے جیل دی کندھ اپر لٹکا دتا ۔ لوکاں وچ دہشت ڈر خوف پیدا کرن لئی ۔ بالکل اویں ہی جیویں مغلاں نے ساندلبار دے دو بھٹیاں بجلیکھان اتے فریدکھان بھٹی دے سر لاہور قلعے دے دروازے موہرے ٹنگ دتے سن ۔

ادل مشتاق دی کتاب تاریخ اے شاہیوال※ دے پنہ 37 38 انوسار رائے احمد کھرل دا دھڑ اس دے ساتھی اتھوں چک کے جھامرے دفنا آئے سن ۔ لگاتار 6 دن گھڑے وچ رکھیا سر گوگیرا جیل اپر ٹنگیا رہیا ۔ اس سر نوں تاں بھاویں انگریزاں کناچر ہور کندھ اپر ٹنگی رکھدے پر کیہا جاندا کہ موزاں بگیانے دے اک مراسی نے رات دے ہنیرے وچ ایہہ سر لاہ کے باجے کے کھرلاں دے حوالے کر دتا سی ۔

اک ہور چلی آؤندی روائت مطابق جیل دا گارڈ جیہڑا رائے احمد خان کھرل نوں اپنا مذہبی گورو مندا سی، جد اک رات سپنے وچ کجھ ویکھدا ہے، سندا ہے ۔ سعید بوٹا لکھدے ہن :

توں اپنی دھرتی ماں لئی کی کر رہیا؟ انگریز ایہہ ٹنگیا ہویا سر لنڈن لے جانگے دور اس دی اپنی دھرتی توں ! چل میرا سر ایتھوں چک کے جھامرے لے جاہ ۔"

پھر انجھ ہی ہویا ۔ احمد کھرل دے سر نوں جھامرے لیا کے دفن کر دتا گیا ۔

اتہاس کہندے نے دہرایا گیا وی کدے کدے جاپدا ہے ۔ جیویں اک اداہرن ہنے ہی دے کے ہٹے ہاں ۔ اک ہور ویکھ لوؤ ۔

سکھاں دے نوویں گورو تیغ بہادر (1675 1621) دا سماں سی جد مغل بادشاہ اورنگزیب توں سکھ اتے خاص کر ہندو بہت ستائے ہوئے سن ۔ سکھ تاں اس دے قابو توں باہر سن پر جو حال کشمیری پنڈتاں دا سی اوہ مغلاں دے جبراً دھرم پرورتن دے وطیرے توں دکھی ہوئے گورو تیغ بہادر کول انندپور آن فریادی ہوئے ۔

اورنگزیب دا ہندو پنڈتاں نوں کہنا "اسلام قبول کرو جاں سزا لئی تیار ۔" ہاں، اگر تہاڈا کوئی دھرمی بندہ قربانی دین لئی تیار ہے تاں تہاڈی جان خلاصی ہو سکدی ہے ۔ تہاڈا جنجو بچ سکدا ہے۔

کدھرے گورو نانک صاحب چھوٹے ہندے جنجو پاؤن توں نانہہ کردے ہن اوہناں مطابق ایہہ جھوٹھے وہم بھرم ہن ۔ دوسرے پاسے اسے جنجو نوں بچاؤن لئی نوویں گورو تیغ بہادر چاندنی چونک وچ 11 نومبر، 1675 نوں شہیدی پراپت وی کر جاندے ہن ۔ کیوں ایسا ہندا ہے؟ بہت وڈا سوال بندا ہے ۔ سکھ دھرم انوسار انسان نوں نتانیاں، نمانیاں، بیبس، مجبور لوکاں دی رکھیا کرنی چاہیدی ہے ۔ ایہہ پرمپرا اج وی سکھاں وچوں پرتکھ ویکھی جا سکدی ہے ۔

گورو تیغ بہادر ہراں دا سیس کٹ کے شہید کیتا گیا سی ۔ خشونت سنگھ دی کتاب سکھ ہسٹری (1988 1469) دے پنہ 6261 کجھ انجھ بیان کردی ہے :

گورو تیغ بہادر نوں قتل کرن دا حکم سنایا گیا اتے 11 نومبر، 1675 نوں اوہناں نوں چاندنی چوک وکھے شہید کر دتا گیا۔ اس توں پہلوں کہ اوہناں دے سریر نوں اک ستھان تے لوکاں دے پرورشن واسطے رکھیا جاندا، گورو جی دے شردھالو سکھ ہنیرے دی اوٹ وچ دیہہ نوں چک کے لے گئے ۔ گورو جی دے دھڑ دا سسکار شہیدی استھان توں کجھ میل دی دوری والے تھاں کیتا گیا جتھے ہن گرودوارہ رکاب گنج ہے ۔ گورو جی دا سیس آنندپور نوں اک سکھ لے گیا جتھے گورو تیغ بہادر دے پتر گوبند رائے نے اوہناں دا سسکار کیتا ۔

اس ساکے دا ذکر گورو گوبند سنگھ نے بچتر ناٹک※ وچ اس پرکار کیتا ہے :

تلک جنجھو راکھا پربھ تا کا ۔۔
کینو بڑے کلو مہہ سا کہ ۔۔
سادھنِ ہیتِ اتِ جنِ کری ۔۔
سیس دیا پر سی نہ اچری ۔۔
ناٹک چیٹک کیئے کُکا جا ۔۔
پربھ لوگن کہ آوت لاجا ۔۔P□
ٹھیکرِ پھورِ دلیس سرِ پربھ پور کیا پیان ۔۔
تیغ بہادر سی کریا کری ن کنہوں آن ۔۔
تیغ بہادر کے چلت بھیو جگت کو سوک ۔۔
ہے ہے ہے سبھ جگ بھیو جے جے جے سر لوک ۔۔"2

بہت تھوڑے شہداں وچ گورو تیغ بہادر دی قربانی نوں لکھتی مانوتا دے اتہاس وچ منکھی حقاں دی راکھی لئی پہلی قربانی دتی کیہا جا سکدا ہے ۔

جس گورو دے شردھالو نے گورو تیغ بہادر دا سیس دلی توں آنند پور لیاندا اس دا ناں بھائی جیون سنگھ (بعد وچ) جس نوں گورو گوبند رائے نے اپنے سینے نال لا کے رنگریٹا گورو کا بیٹا※ کہہ کے نوازیا سی ۔

گورو تیغ بہادر ہراں دے دھڑ دا سسکار دلی وچ ہی اوہناں دے اک منن والے سکھ شردھالو نے اپنے گھر نوں اگ لا کے پورا کر دتا اتے سیس دا سسکار گورو گوبند رائے (خالصہ پنتھ دی ساجنا وساکھی، 1699 والے دن توں بعد گورو گوبند سنگھ) نے انند پور کیتا سی ۔

اج دوناں ستھاناں مطلب دلی اتے آنند پور صاحب وکھے گورو تیغ بہادر دی یاد وچ سمارک (گردوارے) اپنی وکھن دکھ نال روزانہ ہزاراں دی گنتی وچ شردھالوآں لئی عبادت دا ستھان بن چکے ہن ۔

دل تاں نہیں کردا کجھ ہور ایسیاں گھٹناواں دی جانکاری دتی جاوے ۔ پر کی کیتا جاوے رہیا وی نہیں جاندا!

آؤ، تہانوں کجھ باہر دی خبر وی دسدے جایئے ۔ اتے ایہہ گل تردی ہے لیٹن امریکہ دے اک ملکھ ارزنٹائینا دی جس دے شہر روجیریو (روشریو) وچ ارنیسٹو چی گویرا دا 14 مئی 1928 نوں جنم ہندا ہے ۔ سکول، کالج، یونیورسٹی پڑھائی کردیاں موٹر سائیکل تے پہلی یاترا 1950 وچ قریب 2800 میل دور دراڈے دے پنڈاں شہراں دے لوکاں دی جیون جاچن نوں جانن لئی کیتی ۔ دوسری 1951 وچ اپنے دوست البرٹو نال 5000 میل پورے دکھنی امریکہ گئے ۔ کساناں، کھیت مزدوراں، کارخانے تے کھاناں وچ کم کردے کامیاں دی زندگی نوں نیڑے توں ویکھیا پرکھیا ۔ تیسری یاترا اپنے بچپن دے دوست کارلس سیلینا نال بولیویا 1953 وچ کیتی ۔

ہن تک ایہناں ملکھاں اندر بھکھ مریکھ، ان پڑھتا، بیماریاں، بے روزگاری دیاں ساریاں سمسیاواں دی جڑھ ارنیسٹو گویرا سامراجی ملکھاں نوں سمجھدا سی ۔ ہن تک اوہ کارل مارکس لینن دی پڑھ چکا سی۔ اپنی میڈیکل دی پڑھائی بیونس آئرس (بھوئنوش ایرؤش) توں مکمل کرکے کسے ہور وڈے چیلینج لئی ططپر سی ۔ اخیر دکھ وکھ ملکھاں راہیں گھمدا گھماؤندا میکسیکو پہنچدا ہے ۔ جتھے چی گویرا دی ملاقات 24 جون، 1955 نوں راؤل کاسترو اتے بعد وچ پھیڈل کاسترو نال ہوئی ۔ اس اتہاسک ملنی نے جتھے ایہناں نوں چنگے متر بنا دتا اتھے بڑی ڈونگھی وچاردھارک سانجھ وی بن گئی ۔

میکسیکو توں اک چھوٹی کشتی راہیں کیوبا دیاں سیئراں میسترا (شیئرر ئوشٹھر ء) پہاڑیاں وچ پہنچدے ہن ۔ لگاتار 2 سال دے گریلا یدھ لڑن بعد پہلی جنوری 1959 نوں امریکی سامراج دا پٹھو بٹسٹا (ڈھ. بھئیشٹھ ء) دا تختہ پلٹا کے کمیونسٹ سسٹم دی شروعات کردے ہن ۔ پھیڈل کاسترو پردھان بندا ہے اتے چی گویرا نوں کیوبا دا ناگرک بناؤندا ہے ۔ چی دکھ وکھ پدویاں تے دن رات قریب 7 سال کم کردا ہے ۔ اوہ نے فیصلہ

کیتا کہ کانگو جا کے غریب لوکاں دی قسمت بدلی جاوے۔ اتھے بہت محنت کرن دے باو جود سفلتا نہ مل سکی ۔ بہت کارن سن ۔ اس توں بعد بولیویا اپنے گریلا یودھیاں نال جاندا ہے ۔قریب 11 مہینے بولیویا دے لوکاں لئی کنم کیتا تاں کہ حکومت الٹا کے سماج واد دی بنیاد رکھی جاوے ۔ پر قدرت نوں کجھ ہور منظور سی ۔ پھر بولیوین فوجی ٹولی جس نال امریکہ دی سی۔ آئی۔ اے۔ رل کے ایہناں باغیاں نوں ختم کرنا چاہندی سی، اس نال مٹھبھیڑ ہندی ہے جس دوران چی گویرا دی گن دی نکسانی جاندی ہے خود وی زخمی ہو جاندا ہے ۔

چی گویرا نال اک ہور ساتھی پھڑ کے اک کچی مٹی دے لا ہگویرا دے سکول وچ لیاندا گیا اتے ایہہ واقعہ 8 اکتوبر 1967 دا ہے ۔ بولیوین یونٹ دی 9 اکتوبر، 1967 دی سویر نوں امریکی پردھان لنڈن بینس جونسن (لینڈھوں بھینوش جھونشوں) جونسن نال گل ہندی ہے اتے فیصلہ ہندا ہے کہ چی نوں ختم کر دتا جاوے ۔ اس طرحاں چی نوں اس نے اک ہور ساتھی نال ہک وچ گولیاں مار کے مار دتا گیا۔

دھرم سنگھ گورایا اپنی کتاب چی گویرا* پنہ 366 وچ اس بارے کجھ اس طرحاں لکھدا ہے :

9 اکتوبر دی شام نوں خون نال گڑچ ہوئی چی دی لاش نوں ہیلیکاپٹر راہیں ولیگرانڈ لیاندا گیا ۔ 9 اکتوبر تے سارا اگلا دن چی دی لاش نوں اک پھٹے اپر عام لوکاں تے پترکاراں دے دیکھن لئی رکھ دتا ۔ اس توں پہلاں کہ چی نوں دفنایا جاندا، بلیوین حاکم چاہندے سن کہ دنیا اتے خاص کر کے کیوبا نوں پختہ ثبوت دتے جان کہ واقعہ ہی چی گویرا ماریا جا چکا ہے ۔ پہلاں چی دے سر نوں کٹن دی گل بولیوین جنرل الیوریڈ نے کیتی جس دا وروده ہویا ۔آ جا کے گل مکی تے چی دے دوویں ہتھ کلائیاں کولوں کٹ کے پھارمل ڈی ہائیڈ (ڈھورملد ہید) گھول وچ سانبھ لئے گئے ۔ اک انچھاتی جگہ تے ولیگرانڈ دی ہوائی پٹڑی لاگے چی نوں دفنا دتا گیا ۔ نال ہی چی دے 6 ساتھیاں نوں اکٹھے دفنا دتا گیا ۔

جان لی ایڈرسن (امریکی اتہاسکار جس نے چی دی زندگی اتے جد اپنی کتاب چھپ

گھور اور رووٹنرے لڈیX لکھنی شروع کیتی تاں بولیویئن لیفٹیننٹ کرنل سیلچ دی ودھوا (سکر) نوں 1996 وچ ملیا جس نے جان نوں کجھ اجیہے دستاویز دکھائے جس صدقہ ہی چی گویرا دی دفناؤن والی جگہ دا پتہ لگیا۔ جد جان نے نیویارک ٹائمز وچ ایہہ خبر لائی تاں چارچفیرے توں بولیویئن سرکار اتے دباء پیا جس دے نتیجہ طور کیوبا، بولیویا اتے ارجنٹینا دے ماہراں دیاں ٹیماں نے ولوگرانڈ وچ اپنی کھوج کر کے چی دی لاش نوں 30 سالاں بعد جولائی، 1997 نوں باہر کڈھ کے کیوبا نوں سونپیا۔

کیوبا دے شہر شانتا کلارا وچ چی دیاں استھیاں لیا کے پورے مان ستکار نال اکتوبر 1997 نوں اک میوزیم بنایا گیا۔ اس موقعے 2،50،000 لوکاں نے اپنی عقیدت دے پھل بھیٹ کیتے سن۔ اسے طرحاں تانیہ اصلی ناں تمارا جو جرمن کمیونسٹ ایرک اتے نادیہ بنکے دی پتری سی ۔ بہت دلکش، بہپکھی گناں دی مالک 30 سال دی عمر وچ شہید ہو گئی دی وی نشاندیہی کیتی گئی تے ولیگرانڈ فوجی چھاؤنی لاگے اس دی قبر نوں وی 13 اکتوبر، 1998 نوں پٹیا گیا۔ اس دیاں استھیاں وی سانتا کلارا وچ چی والے میوزیم وچ رکھیاں گئیاں۔

چی گویرا 20 ویں صدی دا نواں منکھ سی ۔ اگانھ ودھو مارکسوادی وچاردھارا نے اس اندر اوہ اگ پیدا کیتی جس نال اوہ گھٹوگھٹو پورے لیٹن امریکن ملکاں وچ سرمائیداری لٹ کھسٹ نوں ساڑ سٹنا چاہندا سی ۔ چی اصلی لوک نائک سی ایہناں ملکاں اندر جس دا اثر اج وی نوجوان ودیارتھیاں، کامیاں، کساناں اتے بدھیجیویاں وچ ویکھیا جا سکدا ہے۔"

اینٹونیؤ ارگودس (انٹونیو ارگھوؤدھنش) جو چی گویرا دی موت سمیں بولیویئن سرکار اندر انٹیریئل منتری سی اس مطابق چی دے کلائیاں توں کٹے دوناں ہتھاں نوں کیوبا بھیج دتا سی ۔ ایس لئی کہ اوہ شناخت کر لین کہ بولیویئن فوج نے صحیح گریلے مطلب چی گویرا نوں مار مکایا ہے۔

قریب 119 سالاں بعد رائے احمد کھرل دی چوتھی پشت جو ہندوستان اتے پاکستان

دے راجنیتک کھیتر اندر چنگی پینٹھ بنا چکی سی ۔ جیویں کہ جھامرا، تحصیل ٹانڈیاں والا، ضلع فیصلہ آباد وچ سن 1936 37 وچ رائے جگدیو خان کھرل ایم.ایل.اے۔ (ٹل،) چنیا جاندا ۔ اگوں اس دا پتر رائے میر محمد خان کھرل 1946 وچ ایم.ایل.اے۔ آل انڈیا مسلم لیگ ولوں اتے پاکستان بنن (1947) توں بعد سن 1970 وچ رائے سخاوت علی خان کھرل ایم۔ پی.اے۔ (چھ،) اتے پھر 1971 وچ چنیا جاندا ہے ۔ ایس کھرل پروار وچوں ہی رائے رب نواج کھرل 1985، 1990 اتے 2002 وچ ایم۔ پی.اے۔ چنیا جاندا رہیا ۔4

1976 وچ ایہناں راجنیتک لوکاں نے ہمت کرکے رائے احمد کھرل دی یاد وچ مقبرہ بناؤن دا پروگرام بنایا۔ بڑی محنت مشقت نال کھرل دا سر لبھیا جو جیویں انگریزاں نے کچی مٹی دے گھڑے وچ رکھیا ہویا سی ۔ سرنوں دھڑ نال جوڑ کے پھر دفنایا گیا جتھے اج اک خوبصورت مقبرہ رائے احمد خان کھرل دی یاد تازہ کر رہیا ہے۔

برکلے دی موت

(لوک پھولدے ڈھیٹھ گھوڑ ربلدے بھوڑ رکھو لوے)

انگریزی حاکم شاہی خوش سی کہ احمد خان کھرل دی موت نال اوہ ہن چین نال لٹ کھسٹ کر سکنگے ۔ پر ایہہ اوہناں دا وہم سی ۔ سگوں کھرل دی شہادت مگروں لوکاں اندر اتھاہ روہ، روس اتے غصہ آ چکا سی ۔ اوہ وقت اڈیک رہے سن کہ کد اپنے محبوب سردار دا بدلہ لے سکن ۔ کھرل دی شہادت دی خبر ڈھول وجا وجا کے ضلع شاہیوال توں علاوہ جھنگ اتے تلنسبے (ملتان) تک پہنچا دتی گئی سی ۔ راوی اتے نیلی دے کمیاں واسیاں نے بدلہ لین تک کھانا پینا وی چھڈ دتا سی ۔

جدوں گشکوریاں وچ لڑائی ہوئی تاں اودوں (21 ستمبر نوں) برکلے نوں مہمد پر گھلیا گیا تاں جو اوہ گوگیرے تے ملتان دے وچکار رابطہ قایم کرے جیہڑا مردانیاں ولی داد دی اگوائی وچ 17 ستمبر نوں مکا دتا سی ۔ تے اس رابطے نوں بحال کرن دی کوشش وچ کئی انگریز موت دی نیندر سوں گئے ۔ برکلے کوڑے شاہ (علاقہ) ول تر پیا تاں جے اوہ ہڑپا دی خیر خیریت دی اگھ سگھ وی لے سکے ۔ برکلے راہ دیاں بستیاں تے بھینیاں ساڑدا آیا ۔ اتھوں تیکر کہ اس میئیے مستانے دا دربار تے مسیت وی ساڑ دتی ۔ اس موقعے تے اک بزرگ پیر اسوار شاہ کھگے برکلے نوں شراپ دتا ۔ (ایہہ بددوآ وی ڈھولیاں وچ شامل اے) اس دن انگریز فوج کوڑے شاہ کول بہاول فتیانے تے گولیاں چلائیاں پر اوہ بچ گیا ۔ برکلے نے اسے شام مہر شہانے دے کول تنبو لا دتے ۔ راتیں انگریز فوج نے اتھے ای رات گزاری تاں جے سویر ہندیاں ای مہمد پر تے ہڑپے اپڑ کے رابطہ بحال کیتا جاوے ۔ راتو رات یودھیاں نوں برکلے دے اتھے آن دی خبر پے گئی ۔ 22 ستمبر نوں دن چڑھدیاں ای سارے باغی جلھی، گڑھ فتح شاہ تے مہمد پر توں چل کے کوڑے شاہ

کول اپڑ گئے ۔ کہندے نے کہ اس ویلے اس جتھے وچ راوی دے یودھیاں دی سنکھیا پہلے نالوں وی ودھ سی ۔ ضلعے دے لڑائی دے دوجے کیندراں وانگ اس کیندر تے مردانے، فتیانے، ترہیانے، بھروائے، بھدرو تے وہنیوال سن، جو کہ سنگھٹن نال اپنے ذمے لگی ہوئی ذمہ داری نوں نبھاؤن لئی تیار بیٹھے سن ۔ اس جتھے دے موہری صلابت، بہاول، ولیداد، مراد پھتیانا سن ۔ ساجھرے جدوں برکلے، کوڑے شاہ توں مہمد پر ول کوچ کرن لگا تاں اوہنوں دریا دے کنڈھے جنگل وچ باغیاں دے اک جتھے بارے پتہ لگا ۔ اس علاقے وچ ہر پاسے مارو ڈھول وجن لگ پئے ۔ اج مجاہد انگریز فوج تے اخیرلی تے وڈی سٹ لا کے احمد خان دی موت دا بدلہ لینا چاہندے سن۔ برکلے اپنی فوج دا مہار ادھرنوں موڑ دتا تے اچنچیت یودھیاں دے اک ٹولے تے حملہ کر کے اوہناں نوں بھجا نسا دتا تے پھر آپ انجھک ہو کے دریا ول تر پیا ۔ اوتھے ولیداد مردانے تے برکلے دے وچکار گولیاں دا وٹاندرا ہندا رہیا ۔ پر دوویں بچ گئے۔ اس توں مگروں برکلے دریا دے بوٹ وچ ”کاہوں والے ڈبے“ کول اپڑ گیا۔ اتھے ہزاراں باغی سر تے کانا دے بوٹیاں وچ لکے ہوئے سن۔۔

اوہناں اچنچیت برکلے تے اوہدی فوج تے ہلا بول دتا ۔ ولیداد مردانے سینکڑیاں فوجیاں دے سر لاہ کے دریا وچ سٹ دتے ۔ اس لڑائی وچ کئی سو فوجی مرے پر باغی بہت گھٹ شہید ہوئے (سرکاری ریکارڈ وچ انگریز فوجی پنجاہ توں ودھ مرے ہوئے دسے گئے) برکلے اپنی بندوق نال فائر کردا رہیا ۔ اسے دوران برکلے دی گھوڑی جلن وچ پھسا وتی گئی ۔ برکلے دی گولی لگن نال مراد فتیانا دی کھبی وینی وی زخمی ہو گئی ۔ اتھے جیہڑا رن پیا اوہدے قصے وی رہندے زمانے تیکر لوکاں نوں یاد رہنگے ۔

ایہہ لڑائی سویر توں شروع ہوئی شام ویلے تیکر مراد فتیانا انگریز برکلے دے اتے پہنچ گیا ۔ اس اپنا نیزہ ذرا وچوں انجھ پار کیتا اس دے وجود وچ کہ برکلے دا سینہ چیر کے دوجے پاسے نکل گیا ۔ ایہدے نال ہی سوجا بھدرو تے اوہدے بھرا ڈانگاں لے کے اپڑ

گگئے تے ڈانگاں مار مار کے برکلے نوں تھاں تے مار دتا۔ برکلے دی موت نال ای انگریز فوج وچ بھاجڑ پے گئی۔ ڈھیر سارے سپاہی مارے گئے۔ ہور وی مارے جاندے جے تازہ فوج قطار نکھی اوہناں دی مدد نوں نہ اپڑدی! کہندے نے کہ ترہیانیاں تے پھتھیناں برکلے دا سر لاہ کے نیزے تے ٹنگ لیا تے ڈھول وجاؤندے ہوئے جلھی اپڑ گئے۔ اس لڑائی وچ جلھی دے جیہڑے بندے مرے اوہناں وچوں ضلع ترہیانا، نارنگ ترہیانا، سعی ترہیانا، مشری بار تے اک مستری جس دا نام پتہ نہیں لگ سکیا گولی لگن نال شہید ہو گئے۔ برکلے دا دھڑ ساڑ کے دریا وچ سٹ دتا گیا۔ دسیا جاندا اے کہ انگریزاں دے سارے زور لاؤن دے باوجود وی یودھیاں نے برکلے دا سر انگریز سرکار نوں نہ دتا
۔

ون 21 شپٹمبر، اٹھ سنٹے ہورمن. بھرکلئے ٹچلد گروپ وڈ ڈردوم ڈگبٹرس چومپوسد وڈ ٹہ ڈھٹن، ٹھرہن، ندزرون چلنس، لد بے ٹہرِ رچٹوئ چہنڈس بھپال، شلبٹ، ند انلد د. ین ٹہ سکرمسہ، ڈورٹن ڈردوم ڈگبٹرس ارکللد الہیٰ ٹہ رسٹ وڈ ٹہم اروپرسد. کھم شنگہ ہلپد بھرکلئے نِ ٹہسِ نچونٹر. ٹھہ ننٹ دے، بھرکلئے دونچد نٹو ٹہ جنگل نداس کللد بے ڈردوم ڈگبٹرس. نزد ڈھٹن سٹرچک ٹہ ڈرسٹ ڈٹل بلوا! مورٹہن ڈڈنے وڈ بھرکلئے※س من ارکللد ون ٹہسِ وچچسون. 2 ٹھہ سٹورے وڈ ٹہسِ نچونٹرِ نزرٹد نِ سوم ڈٹلِ نِ ٹہ ڈوللوانٹ ڈولک سونگ. 3

نزد ڈھٹن سیس ٹو شو (ہسِ مر): "ی ہوگوَن یو نپر چدنٹد سروچیَ، ی ہوگوَن یو ٹہ بسٹ ٹوٹ. ٹھک م ونچ ٹو ٹہ اونگلسہ بھرکلئے. ی انٹ ٹو سمہ ہسِ بلچپ بلگ (ہورس وروَن چرٹ) نٹوپچس※. ھسِ مر رپلئس: ین ٹہ نم وڈ اللہ، مونٹ مے بچک، ی الل ڈلے. ٹھہن نزد، سون وڈ دھللِ، مووو ڈوراردہسِ مر بھرٹسہ ڈرنکٹ ہم ند ہٹ ہسِ لڈٹ رم. ھ سٹلل مووو ڈورارد، پپر دلکیَ لون. ٹھہن ہ سدِ ٹو بھرکلئے، داو نگلسہن! ٹک رونگ ڈور اہمد کھہن※. ھ ہٹِ بھرکلئے اٹہ ہسِ پکیَ ندلٹر ڈلل ڈروم ہسِ ہورس س دیر

لووپس وٹ سکنِ ڈروم ہسِ چوُچس بھر کلئے اس ٹرینگ ٹو ریَ گنِ اہن شج بھہدرود رچھد ندکللد ہمِ اٹہ ہسِ سچّک. نرد سیس: ان ہوٹو ڈچ اہٹورڈٹ بٹ یو اٹل تورگنِ ہولد یور چورٹ لِن گھگر××

کجھ لکھاریاں نے اپنے لوک گیتاں اتے واراں وچ برکلے دی موت نوں بڑے وکھرے انداز وچ درج کیتا ہے۔ آؤ ویکھو:

مراد پھتیانا اتے انگریز کمیشنر برکلے دے درمیان لڑائی ہوئی۔ لڑائی وچ مراد نے برکلے نوں مار دتا۔ اس سلسلے وچ اک ڈھولے وچ مراد پھتیانا تے برکلے دی لڑائی نوں انج بیان کیتا گیا ہے:

برکلی آکھے: اساں راتھاں دے دتے کڑیالے

اتے کیتی چڑھ سواری۔

ہکناں نوں مار گھتیا،

ہکناں دے نک وچ لئی اے گھٹ مہاری۔

بولی پھٹ تلوار ہے

جیہڑی انگریز برکلی کڈھ وجودوں ماری۔

آہ گل سن کے گڑھ آلیا

پھتیانیاں تھاپی ڈھول تے ماری۔

آکھے مراد پھتیانا:

ساوی! تینوں پھیراں نت کھرکھرے تے دیواں ونڈ نہاری۔

ہک واری لے چل انگریز برکلی،

تے میں دیکھاں اس دی گجھی کالی۔

ساوی آکھے:

توں کر بسملا،

دھر پیر رکابے میں جاساں مار اڈاری ۔
انگریز دا کلا گیا ڈھے سنہری ۔
تے پڑہنیوں کڈھ برکلی نوں سٹیوس
جیویں مٹ وچوں لچھالیندا اجھول للاری
اس لڑائی وچ مراد نے برکلے نوں مار کے احمد
خاں دا بدلہ لیا۔
مارے برکلی دیاں لندن کھبیراں
سرداں لاہ کے پٹن گورے
کھلیاں باتوآں کر کے روندیاں میماں
ساڈا ماریا گیا بارھاں مکپنیاں دا سردار
جناں لٹ لئی گھر سرکاری ۔ 4

....

مراد آکھے:
سانوں تاں لکھیا ڈھیسی
پر بنگلے گوگیرا توں نہ لاسیں کچاہری
اسیں راضی وگے ویندے ہاں، کافر مار دوپہیری
خوش وسیں اوہ دیش اساڈیا ۔ 5

....

کال بلیندی تے نارد ہے جھنڈ کھلاری
لندنوں چڑھیا انگریز برکلی لے کے فوج بیشاری
سودھیا سوا دبھا تے لما
جھامرے چوں آ نکلیا مار بھنوالی

آکھے من راوی دی تے راٹھ نہ وسدے
ہوں گئی اے ددھ جٹالی
برکلی جیہنوں ویکھ کے چاکر نیوں ویندے
جٹاں لیا اے دل وچ راوی
بندوقاں توپاں دا ناں وی لیندا اے
تے ہتھیں پکڑ چلوندا تلوار دو دھاری
کھرلاں ول کے دریا دے اٹ نوں جا گھتیا
گھوڑا گیا اے دھس سنے زین سناہری
پہلی ماری سوجے بدرو دے
دوئی مراد فتیانے ہے الاری
وڈھ ٹک اتھائیں کباب جا کیتوں نیں
ویکھو کیڈے کجا ک شکاری۔6

گزٹیئر انوسار بہت ملے ہوئے ہتھے باغیاں کول لاتھیاں، پتھر اتے برچھے سن تاں وی بغاوت نومبر وچ جا کے دبی۔ باغیاں دے لیڈر مار دتے، کجھ جلاوطن کیتے تے ہزاراں پشوکھوہ کے ویچ دتے۔7

بغاوت دے ستارھاں سوتتھا کتھت مزرم جنگلاں وچ گنڈیاں ہوئیاں سولیاں تے جھولدے رہے۔ گیارھاں سونوں قید بولی تے تن سونوں کالے پانی دی سزا ہوئی۔ باغیاں دے وارثاں نوں چار لکھ روپیہ جرمانہ ہویا، جہنوں تارن لئی ماواں نوں تاں حیات رابکی لئی، لوے بچڑے ویچنے پئے۔ زبتشدا چالی ہزار ڈنگر (مجھاں، گاواں اتے داند) ستر ہزار پہارو (بھیڈاں، بکریاں) تے بادی (بائی) سوگھوڑیاں نلام ہوئیاں۔8

4 نومبر نوں ایہہ بغاوت ختم ہوئی۔ باغیاں نوں وکھ وکھ سزاواں دتیاں گئیاں۔ کجھ ناں نوں بغیر مقدمہ چلائے رکھاں نال ٹنگ کے پھاہے لا دتا تے کجھناں نوں کالے

پانیاں نوں بھیج دتا گیا، جو مڑ کے نہ آئے ۔ دوجے پاسے غداراں نوں زمیناں، کھلتاں، وظیفے اتے وڈے عہدے دتے ۔ پر مراسیاں دے ڈھولے اج وی راٹھاں دیاں صفتاں گاؤندے ہن:

خان چاہیدے نفل شکرانے دے
کدھروں کوئی چیکیا:
سجدے رائے نوں چھٹی اے گولی
تے کدھرے ہاڑا:
ڈھکاں یاد کریندیاں ہین
ہک واری مڑ آویں ہاں
راء تھو دیا احمد خانا ۔9

ایہدے بارے اک روچک جہی روایت لبھدی اے کہ انگریز افسراں جدوں برکلے دی لاش دی منگ کیتی تاں اتھوں دے لوکاں نے کورا جواب دے دتا ۔ پھر اک انگریز افسر نے اپنا اک ہتھ مٹی تے مار کے آکھیا کہ میرا ہتھ مٹی تے لگا ہے تاں کجھ نہ کجھ تاں مٹی میرے ہتھ نوں لگی ہے (اوہدا مطلب ایہہ سی کہ ساری لاش نہیں لبھدی تاں برکلے دا کوئی کپڑا جاں جسم دا کوئی چھوٹا موٹا حصہ ای دے چھڈو) اس دے جواب وچ اک باغی نے ہتھ ماریا تے مڑ ہتھ نوں کول وگدے پانی وچ دھو دتا ۔ مطلب ایہہ کہ اوہناں سبھ کجھ دریا وچ روڑھ دتا ہے ۔ آکھیا جاندا اے کہ برکلے دی جیہڑی قبر گوگیرے بنائی گئی ہے اوہ جھوٹھی ہے ۔ کہندے نے کہ مراد نوں برکلے دے قتل دے مگروں ترنت پھڑ لیا گیا ۔ پر اک ہور روایت مطابق مراد نس گیا تے افغانستان جا وڑیا۔ مراد دے بچے بندی کر لئے گئے ۔

جدوں انگریز سرکار نوں برکلے دی موت دے نال ای ایہہ خبر دی ملی کہ ساہیوال وچ باغیاں دی سنکھیا 1،25،000 (اک لکھ پنجھی ہزار) ہوگئی ہے تے باغی اس قابل وی ہو سکدے نے کہ اوہ اس اگ نوں ملتان تے لاہور تیکر اپڑا سکدے نے، ایہدے نال ای کمیشنر جھنگ نے لاہور، شورکوٹ، لیہا تے گجراں والہ دیاں چھاؤنیاں توں ہور فوج منگالئی تاں جو گوگیرے وچ لڑن والے انگریز تے سکھ سپاہیاں دی مدد کیتی جاوے۔

گوگیرے دی سرھاں وچوں اوہ ویہہ ٹبر دی آزاد کرا لئے گئے جیہڑے برکلے پچھلے دناں وچ جھانمرے توں بندیوان کر کے لیایا سی۔ نالے یودھیاں برکلے دیاں دو سوانیاں مارتھا تے مارگریٹ نوں وی قبضے وچ کر لیا تے پھر عزت نال اوہناں نوں گوگیرے اپڑا دتا گیا۔

23 ستمبر نوں پچھلے پہر کیپٹن ایلفنسٹن، کیپٹن بلیک تے لیفٹیننٹ چیسٹر مہمد پر ول روانہ ہوئے۔ اوہناں مہمد پر نوں اگ لا دتی۔ انجھ مہمد پر تیجی وار ساڑیا گیا۔ راہ وچ اوہناں نوں پتہ لگا کہ ہڑپے تحصیل تے کاٹھیا سردار مامد تے نتھو دی اگوائی وچ باغیاں نے کدوں دا قبضہ کرلیا اے تے سارے انگریز افسراں نوں مار دتا گیا ہے۔ (کہندے نے کہ ہڑپا تے 17 ستمبر نوں ای یودھیاں دا قبضہ ہو گیا سی جیہڑا انگریزاں دیاں ساریاں کوششاں دے باوجود 8 دن باغیاں کول رہیا) نالے تلمبے تیکر کھلھی بغاوت ہو گئی ہے۔ دوجے دن کرنل پیٹن اپنی پیادہ فوج تے تن توپاں لے کے اوہناں نال رل گیا۔ ایہہ ساریاں فوجاں 25 ستمبر نوں ہڑپے پہنچ گئیاں تے پھر ہڑپا آزاد کروا لیا گیا۔ ہڑپے توں بارھاں میل دور پرانی چیچہ وطنی دے کول میجر چیمبرلین تے اوہدی فوج تے باغیاں نے حملہ کر دتا۔ چیمبرلین اپنی جان بچان لئی اک دو منزلا عمارت وچ گھر گیا۔ چیچہ وطنی وچ لڑائی ایڈی زور دی ہندی رہی کہ انگریزاں نوں جان بچاؤنا اوکھا ہو گیا۔ اس لڑائی وچ مسلمان عورتاں باغیاں دا ساتھ دتا۔ جان بچاؤن لئی انگریزاں ملتان تے لاہور دیاں چھاؤنیاں توں مدد دی درخاست کیتی۔

26 ستمبر نوں سویر ویلے کرنل پیٹن اپنی فوج نوں لے کے ہڑپے توں چیچہ وطنی ول مڑ پیا۔ ہڑپے توں چیچہ وطنی ول دو جے میل تے اپڑیا تے اوہدا ٹاکرا باغیاں نال ہو گیا۔ فائرنگ کیتی گئی۔ باغی کھلر پلر گئے تے کوئی ایڈا نقصان نہ ہویا۔ کرنل پیٹن چیچہ وطنی پہنچ گیا۔ پر اوہ میجر چیمبرلین نوں مجاہداں دے گھیرے وچوں باہر نہ کڈھ سکیا۔ دو واری لاہور توں فوجی دستے کیپٹن سنو تے کمانڈر رمک اینڈ ریوز دی اگوائی وچ چیچہ وطنی اپڑ گئے۔ چیچہ وطنی دی اس لڑائی وچ مقامی ہندواں انگریزاں دی ودھ چڑھ کے مدد کیتی۔ 29 ستمبر نوں ملتان تے لاہور دے فوجی دستیاں، توپاں دی مدد نال، ڈانگ سوٹے تے بھالے برچھے والے مجاہداں کولوں بڑی مشکل نال کئی وناں مگروں میجر چیمبرلین نوں آزاد کرا لیا۔ 30 ستمبر نوں کرنل پیٹن دی فوج اپنے کجھ دستے ہڑپے تے چیچہ وطنی چھڈ کے گوگیرے پرط گئی۔ واپسی تے اس فوج نے مہمد پر کول باغیاں تے حملہ کیتا جہدے وچ کیپٹن سنو زخمی ہو گیا۔ ضلع گوگیرا دے سارے سرلتھ مجاہداں نے جلھی، ہڑپا، گوگیرا، کمالیا، چیچہ وطنی، کوڑے شاہ، مہمد پر تے گشکوری وچ مقابلے کرن توں بعد جھنگ ولوں آؤندیاں میجر وائل تے کیپٹن ٹرانسن دیاں فوجاں دا مقابلہ کرن لئی ودھنا شروع کر دتا پر اوہ توپخانے دے اگے کوئی ایڈی وڈی کامیابی حاصل نہ کر سکے۔ احمد خان کھرل دی شہادت تے انگریزاں دے ودھدے ہوئے زوراور تحریک تے کوئی اثر نہ پیا۔ ضلع گوگیرے دے باغی بہادری تے دلیری نال لڑدے رہے۔

جلھی وچ:

ہن باغیاں نویں سروں جلھی لاگے جنگل وچ فتہانیاں دے کول اکٹھا ہونا شروع کر دتا۔ انگریزاں نوں جدوں اس جتھیبندی دا پتہ لگا تاں انگریز فوجاں اودھرلے پاسے ودھن لگ پئیاں۔ جلھی دے ساہمنے پاسے چیمبرلین دی فوج سی تے اوہدے توپخانے جلھی دا نشانہ لے رکھیا سی۔ یودھیاں دی کنڈ مگر راوی دریا سی تے راوی دے کنڈھے اتے کپتان سنو دا کٹک مورچے سنبھال بیٹھا سی۔ اوہدے توپخانے دی مار وچ جلھی سی۔ اسے

گھڑی ملتان توں میجر ہملٹن تے گگیرے توں میجر مرسڈن فوجاں لے کے اپڑ آئے ۔ ایہناں دیاں فوجاں جلھی نوں گھیرے وچ لے لیا تے ایہناں دا توپ خانا وی جلھی نوں اڈان لئی تیار کھلوتا سی ۔ میجر ہملٹن نے ملتان توں آوندیاں ہویاں راہ وچ وسدے مسلمان قبیلیاں نوں لالچ دے کے مسلمان یودھیاں دے خلاف لڑن لئی تیار کر لیا ۔ کہندے نے کہ ضلع گوگیرا دا نگڑیال قبیلہ باغیاں دے خلاف لڑن وچ سبھ توں اگے سی ۔ جدوں یودھیاں ایہہ ویکھیا کہ ساڈے ای مسلمان بھرا ساڈے خلاف لڑ رہے نے تے اوہناں دے حوصلے بڑے گھٹ گئے ۔ چار فوجاں توپخانے تے آپنیاں دی غداری دے باوجود باغی ڈٹے رہے ۔ اوہ ڈھول دی تھاپ توپاں دے وسدے ہوئے گولیاں وچ پیروں تے جسموں ننگے اگے ودھدے رہے تے فوجیاں نوں موت دی نیند سواؤندے پچھے ہٹدے جاندے ۔ اوہ بے جھجک توپ دے منہ وچ گھاہ بوٹ تے مٹی اٹاں بھر دندے ۔ اس گریلا وار نے انگریزاں دے نک وچ دم کر دتا ۔ کہندے نے جلھی تے اوہدے دوآلے 20 دناں تائیں توپاں تے گولیاں دے مقابلے وچ ڈانگسوٹا کامیاب ہندا رہیا۔ انگریز فوجی مردے رہے ۔ ایہہ گولا بارود یودھیاں دے حوصلے نیویں نہ کر سکیا ۔ ایہہ کوئی کرامت وسدی سی ۔ پوری تواریخ وچ اجیہے مقابلے دی مثال نہیں لبھدی۔ ایہہ لوکی انگریز حکومت نال اودوں وی لڑ رہے سن جدوں پورے ہندوستان وچ اس بغاوت تے قابو پا لیا گیا سی ۔ آکھیا جاندا اے کہ میجر ہملٹن تے میجر چیمبرلین توپاں نال تن واری باغیاں تے زبردست طریقے نال حملے کیتے ۔ پر ہر واری اوہناں نوں اک غیبی طاقت شکشت دے کے پچھے مڑن تے مجبور کر دندی اخیر اوہناں تنگ ہو کے گوگیرا تے ملتان کولوں ہور فوج تے توپخانے دی مدد منگی۔

16 توں 21 اکتوبر تیکر گوگیرے توں فوجاں تے توپاں جلھی اپڑدیاں رہیاں ۔ انجھ وسدا جیویں سارے ہندوستان دیاں توپاں اس ضلعے وچ اپڑا دتیاں گئیاں ہون ۔ اپنے بندوبست تے اصلے دے ہندیاں ہویاں وی انگریز چار دن مگروں وی جلھی تے حملہ

کرن دی جرت نہ کرسکیا۔ جلھی تے اوہدے آلے دوآلے دے جنگلاں وچوں مجاہد لگاتار ڈھول وجا وجا کے انگریزاں نوں مقابلے کرن دی دعوت دندے رہے۔ ملتان توں کپتان ڈیلین دی ہور توپاں لے کے پہنچ گیا۔

اخیر 23 اکتوبر نوں پوری تیاری تے زور شور نال میجر ہملٹن، میجر مرسڈن، میجر چیمبرلین، کپتان سنو، کپتان مکمینڈ ریوز، کپتان ڈیلین، لیفٹیننٹ چیسٹر، لیفٹیننٹ نورگیٹ تے لیفٹیننٹ گراہم دیاں فوجاں نے رل کے جلھی تے حملہ کر دتا۔ توپاں دے گولے انھیواہ وسائے گئے۔ پیدل تے گھوڑ سوار فوجیاں گولیاں دی واچھڑ کر دتی۔ انج گولیاں دے مینہہ وچ انگریز فوج اگے ودھدی رہی، جلھی تے انگریز دا قبضہ ہو گیا۔ پر کجھ ہتھ نہ آیا۔ سارے باغی ایس حملے توں اک دن (22 اکتوبر) پہلاں ای اوتھوں نکل چکے سن۔ صرف 20 بندے انگریز دے ہتھ لگے۔ جنھاں ڈھول وجا وجا کے باغیاں نوں نکل جان لئی آکھیا تے انگریز نوں دھوکھے وچ رکھیا۔ ایہہ تھوڑے جیے مجاہد وطن توں قربان ہو گئے۔ ایہناں ساریاں نوں توپاں دے اگے رکھ کے اڈا دتا گیا۔ جلھی دے آلے دوآلے دے لوکاں نے وی مجاہداں نوں نکلن وچ بڑی مدد دتی۔ جلھی فتھانیاں تے انگریز دا قبضہ تے ہو گیا پر بغاوت نہ مکی۔ باغی گنجی بار دے علاقے ہڑپے تے نیلی بار ول نوں نکل گئے سن۔ انگریز فوج اوہناں دا پچھا کردی رہی۔ 24 اکتوبر نوں ہڑپے، 25 نوں سمیر، 26 نوں جیون شاہ، 27 نوں شیخو تے 28 نوں رسول پور پہنچی تے باغی نہ پھڑے جا سکے۔

اخیر اک دن میجر مرسڈن نے آجڑیاں نوں ڈرا دھمکا کے تے لالچ دے کے باغیاں دے ٹکانے "چواڑ تیجے کا" دا پتہ لا لیا۔ انگریز فوج نے حملہ کیتا تے کجھ باغی مارے گئے، کجھ پھڑے گئے، باقی نس بھج گئے۔ اوہناں دے مال ڈنگر ضبط کر لئے گئے۔

کجھ باغی بھج کے ریاست بہاول پور جا وڑے۔ اوہناں نوں بہاول پور میجر وائل دے حوالے کرنا چاہندا سی۔ جدوں باغیاں نوں نواب بہاول پور دے ارادیاں دا پتہ لگا

تاں اوہ دو دو، تن تن ہو کے کھنڈ گئے ۔ انگریز ایہو چاہندے سن ۔ بھاویں 4 نومبر نوں بغاوت مکمل طور تے قابو پا لیا گیا سی پر پھر وی ضلعے وچ اکا دکا واردات ہندی رہی ۔

ہن انگریزاں نوں باغیاں ولوں کوئی خطرہ نہیں سی ۔ کجھ پھڑے گئے، کجھ نس گئے تے کئی آپے سرکار دے پیش ہو گئے ۔ کئی اخیرلے ساہ تائیں لڑدے وی رہے ۔نتھو تے رجب کاٹھیئے نے 7 نومبر نوں ہتھیار سٹ دتے ۔ مامد کاٹھیا ایس توں پہلاں ای اپنے آپ نوں انگریزاں دے حوالے کر چکیا سی ۔

12 نومبر نوں پنج ہور وڈے لیڈر نادر شاہ قریشی، ولی داد مردانہ، موکھا واہنیوال، ماجھی بشیرا تے اوہناں دے اک ہور ساتھی انگریزاں دے پیش ہو گئے ۔ بہاول فتیانا گیارھاں جنوری 1858 نوں لڑدا ہویا ماریا گیا ۔لکھاں مویشی ضبط کیتے گئے ۔ کروڑاں روپیاں دی جائداد قبضے وچ لے لئی گئی ۔ ہزاراں لوکاں نوں ضلعے وچوں کڈھ دتا گیا ۔ سینکڑیاں نوں پھاہے لایا گیا ۔ کجھ کو توپاں دے اگے رکھ کے اڈا دتے گئے ۔ انگنت بندیاں نوں قیدی کر کے کالے پانی گھلیا گیا ۔ اس موقعے تے لوکاں نوں چار لکھ روپیہ زرمانا کیتا گیا ۔ انگریز اپنے جاسوساں تے وفاداراں نوں انعام تے جاگیراں دتیاں ۔ ایہہ تحریک اتھے مئی جون 1857 توں شروع ہو کے اگلے سال مارچ تائیں (اٹھ، نوں مہینے) تائیں رہی ۔ ایس پکھوں ہتھوں سکھنا تے جذبہ جہاد نال سرشار گوگیرا سارے ہندوستان نالوں اک اچا تے نویکلا مقام رکھدا اے ۔

اک روچک تے وڈا کانڈ:

آزادی دی جنگ دی ایہہ گل اتھے ای نہیں مک جاندی، اگے وی ٹردی ہے ۔ اتھے جدوں بغاوت تے قابو پا لیا گیا تاں تحریک دے آگوآں نوں پھاہے لاؤن، قید کرن، توپاں نال اڈان تے کالے پانی (انڈیمان) گھلن دا سلسلہ چل پیا ۔ کالے پانی دی سزا ڈھیر سارے لوکاں نوں ہوئی ۔موکھا ویہنیوال، ولی داد مردانہ، ماجھی بشیرا، غازی دا کاٹھیا، محمد یار مردانہ، رحمت خان، کادا مردانہ، تے ہور وی ڈھیر سارے راوی دے مجاہداں نوں

سمندری زہاز وچ لد کے سرکار نے کالے پانی نوں تور دتا ۔ جدوں ایہہ زہاز سمندر وچ کافی پندھ کر گیا تاں ایہناں قیدیاں اک منصوبہ بنایا کہ اوہ زہاز دے کپتان تے انگریز سپاہیاں نوں مار مکا کے سمندر وچ سٹ دین تے آپ زہاز تے قبضہ کر لین ۔ پر اتھے وی آپنیاں غداری کر دتی ۔ ایہناں قیدیاں وچوں اک بندہ ماجھی بشیرا ایہہ مخبری کرن لئی تیار ہو گیا ۔ ولی داد مردانے نے ماجھی نوں ایس گل توں باج رکھن لئی بڑے جتن کیتے پر اوہ نہ منیا ۔ ایس تے ولی داد مردانے نے ماجھی بشیرے نوں گل گھٹ کے مار چھڈیا تے لاش سمندر وچ سٹ دتی ۔ ایہدے نال ای زہاز دے انگریز افسراں نوں ایس سکیم دا پتہ لگ گیا ۔ ولی داد مردانے، مکھی وہنیوال تے ایہناں دے اک دوک ہور ساتھیاں سمندر وچ چھال مار دتی تے ترنا شروع کر دتا ۔ زہاز دے محافظ دستے نے ایہناں تے بڑیاں گولیاں چلائیاں پر رب دی کرنی اوہ بچ گئے ۔ آنہدے نے کہ ایہہ جوان کئی دہاڑے بھکھے تے ترہیائے سمندر وچ تردے رہے تے اخیر کنڈھے اپڑ گئے ۔ جدوں ایہہ کنڈھے لگے تاں ایہناں دی حالت بری سی ۔ بھکھ تے تھکاوٹ نال برا حال سی ۔ جسم تے کوئی کپڑا وی نہیں سی ۔ اتھوں اوہناں دے نیڑے دی وسطی وچ اپڑ کے کپڑے لئے تے بھکھ دور کر کے گھر آئے ۔

ایہناں دے وطن پرط آن دے نال ای ملک دی ساری پولیس اوہناں نوں لبھن لگ پئی ۔ ایہناں دے ٹکانیاں اتے ڈھیر سارے چھاپے وجے پر اوہ ہتھ نہ آئے ۔ کہندے نے کہ موکھے نوں دریا دے کنڈھے جنگل وچ زمین دی گفا ورگے مکان وچ رکھیا گیا ۔ موکھے دا بھرا کئی سال تاریخاں بھگتدا رہیا پر بھرا دا پتہ نہ لگا ۔ لوکاں مطابق اسے حال وچ لک چھپ کے موکھے دا ویاہ ہویا ۔ کافی چر مگروں موکھے نوں پیش کیتا گیا ۔ اوہنوں اوہدی بہادری سبھوں صرف چھ مہینے دی قید بولی گئی ۔ اک روایت ایہہ وی اے کہ انگریز سرکار نے مکھی دی زبانی ایہہ بہادری دی داستان سن کے اوہنوں کئی مربعے زمین دتی ۔

ولیداد بارے دسیا جاندا اے کہ اوہ گھر آن توں تن چارن مہینے بعد محمد پور دے کوئی ٹالھیانوالے کھوہ تے کسے رونق میلے وچ بیٹھا ہویا سی ۔ ایس علاقے دے راٹھ اوہدے دمن سن ۔ اوہناں ایہدی مخبری کر دتی ۔ ولیداد گرفتار ہو گیا تے پھر اوہدے دو ساتھی وی نال پھڑے گئے ۔ بزرگاں (وڈیرے) دے مطابق اوہناں نوں پھر لوہے دے تنگ تے مضبوط پنجریاں وچ بند کر کے کالے پانی گھلیا گیا۔ اودوں ولیداد مردانے دی عمر بتی سال دسی جاندی ہے ۔ پھر کئی دناں بعد انگریز سرکار نے دسیا کہ ولی داد گٹھیا دے روگ نال کالے پانی وچ رب نوں پیارا ہو گیا اے ۔ اس ویلے ولی داد دا پتر محمد صادق تن سالاں دا سی جہنوں لکا کے کسے ہور گھر پالیا گیا کیونجو انگریز سرکار ایہو جہے باغیاں دے بچیاں دی وی دشمن سی ۔ کہندے نے کہ راوی تے نیلی دے جیہڑے قبیلیاں انگریز سرکار کولوں معافی منگ لئی، اوہناں دا کوئی بندہ نہ تاں قید ہویا، نہ کالے پانی گیا۔ صرف اوہو قبیلے قید ہوئے جنہاں اخیر لے دم تیکر گورے دی حکومت نوں نہیں منیا۔

P

سرکاری لکھتاں

1. لیفٹیننٹ این ڈبلیو ایلفنسٹن ڈپٹی کمیشنر گوگیرا دی

اک رپورٹ:

میٹوں مسٹر برکلے دا رقعہ ملیا ہے۔ اوہ احمد خان کھرل تے قابو نہیں پا سکیا۔ احمد خان کھرل تے برکلے دوویں آہمو ساہمنے سن، پر دوویں اک دوجے دیاں گولیاں دی مار توں باہر نے۔ جدوں احمد خان کھرل دلی دے مسلمان شہنشاہ دی آ گیا کاری تے غلامی دا ذکر کیتا، تاں اوہدے ساتھیاں وچ ہور بہتا جوش پیدا ہو گیا۔ اوہناں توڑیدار بندوقاں چلائیاں جہناں دا بھرویں طریقے نال جواب دتا گیا۔ ایس اطلاع ملن نال ای لیفٹیننٹ مچل کتارکھی بٹالین دے نال برکلے دی مدد نوں گھلیا گیا۔ صدر مقام گوگیرا توں قیدی تے خزانہ کتے P ہور جگہ اپڑا کے میں آپ اک وڈا لشکر تے دھاڑ لے کے اوہناں دے نال جا رلیا۔ اساں جدوں دریا پار کیتا تاں دشمن ساڈے پہلے ہلے نال ای بھج پیا۔ اساں اوہناں دا پچھا کیتا۔ اودوں اوہ اک پنڈ جھامرے وچ اکٹھے سن۔ ایتھے اساں ایہناں لوکاں دے ست سو ڈھور ڈنگر قابو کر لئے تے جھامرا ساڑ کے سواہ کر دتا۔ (اک ہور اطلاع وچ ویہہ بندے وی سونپے گئے دسدے ہن)

دوجے دن سانوں اک پکی مخبری ہوئی کہ احمد خان اپنے ساتھیاں سنے موضع اکبر کول جنگل وچ ہے۔ ایس اطلاع تے کیپٹن بلیک اپنے دستیاں دے ڈیڈھ سو (150) سوار سپاہیاں نوں لے لیفٹیننٹ جی: چیسٹر (گھ۔چھہسٹر) دے دستیاں نال جا رلیا، جتھے باغیاں دے نال مقابلہ ہو گیا۔ رسالدار ماریا گیا۔ کئی گھوڑ سوار زمین تے ڈگ پئے۔ اک بڑا وڈا سارا رن پیا، جس دے وچ ساڈے بندیاں دا ڈھیر سارا نقصان ہویا۔ جیہڑے بچے کھچے سن اوہناں نوں اوتھوں بھجن تے جان بچاؤن وچ بڑی اوکھیائی نال واہ پیا۔ ایس

مقابلے وچ احمد خان کھرل، اوہدا بھتریا مراد تے بیگ اتے کھرلاں دا سردار سارنگ وی شامل سی۔

ملتان نال ڈاک دا سلسلہ بند ہے۔ ایہدے وچ ولیداد مراد نے روڑا اڑکایا ہویا ہے۔ مسٹر برکلے نوں کوڑے شاہ گھلیا گیا پر اوہ ملتان نال رابطہ پیدا نہ کر سکیا۔ باغی اپنے قبیلیاں دے موہری بہاول، سجاول تے ولیداد دی اگوائی وچ اکٹھے نے۔ برکلے نوں مقابلے وچ تھوڑھی جہی کامیابی ہوئی۔ دوجے دن برکلے ایس جنگل وچ ان جھک ہو کے احتیاط کیتے بناں ای وڑ گیا جتھے باغیاں اوہدے اتے حملہ کر دتا۔ اوہدے سپاہی بھج نس گئے۔ برکلے دی بانہہ وچ گولی لگی، جس نال اوہ زمین تے ڈگ پیا تے تلوار نال اپنے بچاؤن دا بڑا ترلا ماریا۔ پر مراد فتیانے دے نیزے دا وار بڑا گھاتک ثابت ہویا۔ ہن اوہ (مراد فتیانا) ساڈے قبضے وچ ہے۔ اوہنوں وڈی توں وڈی سزا دتی جائیگی۔

(ایہہ رپورٹ نمبر 36/75 لکھتی۔ 25 مئی 1857 ای۔ ہندوستان سرکار نوں گھلی گئی) سر جان لارنس، چیف کمیشنر (گورنر) پنجاب دوجا وڈا ہنگامہ گوگیرے وچ ہویا، جیہڑا راوی تے ستلج دے ادھ وچکار لاہور توں دکھن ولے ہے۔ دلی دے فتح ہون دے نال ای 16 ستمبر توں ڈاک دے محکمے دے اک نوکر روندیاں ہویاں ایہہ دسیا کہ راوی دریا دے کنڈھے دے نال نال دوہیں پاسیں ملتان تے لاہور دے وچکارلے علاقے وچ لوکی انگریز سرکار دے خلاف اٹھ کھلوتے ہن۔

باغیاں دی گنتی 1,25,000 اک لکھ تے پنجھی ہزار ہے (اودوں ضلع دی آبادی ساڈھے تن لکھ دے نیڑے تیڑے سی) تناں گھنٹیاں مگروں اک یورپین کمپنی نے توپ خانا تے دوسو (200) سکھ سپاہی گھل دتے گئے۔ ایہہ باغی ہتھیاراں نال لدے ہوئے سن۔ ایہہ ہتھیار اوہناں پولیس کولوں کھوہے سن جاں نال دی ریاست بہاول پور وچوں لیاندے سن۔ ایہہ بغاوت ویہاں دناں مگروں مکی جہدے وچ ساڈا تھوڑھا جیہا جانی نقصان ہویا۔ ایس لئی اتھے پنج سو فوجی دستے اکٹھے کیتے گئے نے۔ بھاویں ایہناں دناں

وچ اتھے امن امان اے پر بغاوت دی پن چھان کرنا ضروری ہے۔ ایہہ خیال رہوے کہ جدوں تائیں دلی ساڈے قبضے وچ نہیں آیا اودوں تائیں ایہہ بغاوت وی نہ مکائی جاسکی۔

(غدر رپورٹ، 1857 ای۔ چھپت حکومت اے پنجاب 1911 ای۔ پیراگراف نمبر 72)

2

جولائی نوں 9 قیدیاں گگیرے ضلع دی جیل توڑن دی کوشش کیتی، جس دی اطلاع ملن تے مسٹر برکلے اسسٹینٹ کمیشنر نوں اپنے تھوڑے جہے ساتھیاں نال قیدیاں دی وڈی گنتی نال مقابلہ کرنا پیا۔ اس مقابلے وچ 41 قیدی مارے گئے تے ڈھیر سارے بھج نس گئے۔ احمد خان کھرل وی ایہناں دناں وچ جیل وچ سی، جیہڑا اس علاقے دی تحریک دا موہری ہے۔

11 ستمبر نوں خبر ملی گگیرے وچ طوفان اٹھ کھلوتا ہے، جس دے وچ کھرل تے بار دے قبیلیاں دے دوجے لوکیں شامل ہن۔"

چیف کمیشنر نے ایہہ اطلاع ملدیاں ای چھ گھنٹیاں دے اندر گورے تے سکھ فوج دے دستے گوگیرے ٹور دتے، جہناں وچ توپچی وی شامل سن۔ باغیاں ڈاک دے آن جان والے سارے سرکاری ذریعے مکا چھڈے ہوئے سن۔ 16 ستمبر نوں اک مخبر نے اطلاع دتی کہ علاقے دے بااثر لوک وی باغیاں نال رل گئے ہن۔ لیفٹیننٹ ایلفنسٹن دوسو پیادہ تے سٹھ گھوڑ سوار روانہ کیتے۔ جیل نوں ایس علاقے وچ خالی کرا لیا گیا سی۔ تے تحصیل نوں فوجی ٹکانا قرار دتا گیا مسٹر برکلے نوں ایہہ کم دتا گیا کہ اوہ احمد خان دا پچھا کرے، جیہڑا اس ویلے انگریز حکومت توں بغاوت کرکے دلی دے باتشاہ دی ہدایت وچ عمل پیا کردا سی۔

مسٹر برکلے لارڈ ڈلہوزی نوں ہور فوج گھلن دی سفارش کردیاں ہویاں برطانیہ دی سرکار نوں لکھدا ہے:

مسلمان پنجاب وچ ساڈے خلاف ہو گئے نے۔ اسیں صرف آپ دی سلطنت ودھانا چاہنے ہاں۔ پر مسلمان ایہنوں آپ دے وقار دے خلاف سمجھدا ہے۔ ساڈے کول اسلحہ، مال متعہ تے دولت ہے۔ پر مسلمان کول جہاد دا جیہڑا جذبہ ہے۔ اوہ ساڈے واسطے موت دا سامان ہے۔ جیویں تھوڑھے جہے مجاہداں جیل نوں توڑ کے آپ دے ساتھیاں نوں کڈھ لیا ہے اویں جے اوہ ہمت نال حملے کردے رہے تاں سانوں اتھے پیر جماؤنے اوکھے ہو جانگے۔ مینوں احمد خان کھرل دے ارادے چنگے معلوم نہیں پئے ہندے۔"اسیں اجے کامیاب ہو سکدے ہا جے اسیں اتھے بہتے توں بہتے غدار پیدا کریئے۔

سر جان لارنس دی اک ہور چٹھی

اس ضلعے دے تن 3 قبیلے فتیانے، بہاول دی سرداری وچ کاٹھیئے ماد دی اگوائی وچ جہاد دے جذبے نال سرشار ہو کے اٹھ کھلوتے ہن۔ کھرل قبیلہ احمد خان دی اگوائی وچ میدان وچ آیا۔ ایہہ تنوں قبیلے اکٹھے ہو کے انگریزاں نال لڑ پئے۔ لیفٹیننٹ ایلفنسٹن دے کول جدوں ایہہ خبر اپڑی کہ فلانے فلانے قبیلے وگڑ گئے ہن تاں اس فوجاں گھلیاں۔ راوی دے کنڈھے تے جھڑپاں ہوئیاں۔ اس توں مگروں ایہناں لوکاں گگیرے تے اک بڑا وڈا تے سخت حملہ کیتا تے نقصان ہویا۔ مسٹر برکلے ماریا گیا۔ دوجے پاسیوں خود احمد خان ماریا گیا۔ پر پھیر وی ایہہ کاروائی ہندی رہی۔ ایہہ سلسلہ ٹردا رہیا۔ باغیاں ہڑپے تے چیچہ وطنی تے قبضہ کر لیا۔ چیمبرلین تے اوہدی فوج نوں گھیرے وچ لے لیا گیا۔ ہور انگریز فوجاں لاہور، ملتان تے گورداس پورتوں اتھے اپڑیاں تے اوہناں آ کے گھیرے وچوں کڈھیا۔

اس توں مگروں میجر چیمبرلین نے جلھی اتے حملہ کیتا۔ اتھے بڑی بھاری لڑائی ہوئی۔ باغیاں قلعے توں باہر نکل کے سرکاری فوجاں تے حملے کیتے تے مڑ باغیاں دا مکمل طریقے

نال خاتمہ کر دتا گیا۔

مارکس نے ایس بغاوت دا حال وسدیاں ہویاں اپنے اک مضمون "ہند وچ بغاوت" وچ آکھیا ہے کہ لاہور تے ملتان وچکار سنچار دے سادھن اٹھاں دناں تائیں مٹے رہے۔ (ایہہ اشارہ وی ساہیوال وچ اسے جنگ ول ہے) مسٹر ایلفنسٹن مرحوم مجاہد کھرل نوں شردھا دے پھل بھینٹ کردیاں ہویاں لکھدا ہے:

بغاوت دا اصل تے وڈا سرگنا احمد خان کھرل سی۔ پچھلیاں ہنگامیاں وچ اوہدیاں لگاتار کامیابیاں اوہدی پرسدھی درساون لئی کافی ہن۔ ایہدا اثر راوی دی کندھی (کنڈھے) تے وسدے قبیلیاں وچ گھنا سی۔ اوہدی موت دا بغاوت تے کوئی اثر نہ پیا کیوں جو ایہہ سارے قبیلے ڈرن دی تھاں الٹے پرجوش ہو گئے۔

اوس ویلے دے گورنر جنرل لارڈ کیننگ دی تار، سر جان لارینس نوں، "مسلماناں نوں ہندواں دے مقابلے وچ بہتا وفادار نہ سمجھو۔ سانوں کلکتے تے میرٹھ وچ ایس دے الٹ ثبوت ملیا ہے۔" ایہہ تار 23 مئی 1857 ای. نوں گھلی گئی۔ اس توں کجھ دن مگروں 26 جولائی نوں لارڈ کیننگ پھیر اک تار گھلی۔

پنجاب دے مسلماناں دی وفاداری تے یقین بالکل نہ کرو"

9 جولائی 1857 ای. نوں پنجاب دے جڈیشنل کمیشنر رابرٹ منٹگمری لاہوروں پنجاب دے ساریاں کمیشنراں نوں اک چٹھی وچ لکھیا:

مسلمان جنونی تے فقیراں دے بھیس وچ چڑھدے ولوں پتن لنگھدے ہن۔ ایہناں توں لاپرواہی نہیں ورتی جا سکدی۔ اوہناں دے ارادے ساڈی حکومت دے خلاف ہن۔ ایہناں دا خیال رکھو خالی حکم چلاون نال کجھ نہیں بندا پیا۔ اوہدے تے عمل وی کرواؤ۔ اس لئی ویلے کویلے ایہہ ویکھدے رہے کہ تہاڈے حکم نوں منیا وی جاندا پیا ہے جاں کوئی نہ؟"

اک ہور انگریز حاکم دی رپورٹ

ساہیوال، ستمبر دا مہینہ، خانا بدوشاں دیاں اوہ قوماں جیہڑیاں گگیرے دے آلے دوآلے رہندیاں نے، اوہناں کجھ فساد کیتا۔ اوہناں تحصیل ہڑپا تھانا کانولیا (کمالیا) تے پولیس دیاں کجھ ہور چونکیاں جیہڑیاں ملتان دے راہ تے دو برجی تے گگیرے دے وچکار نے، اتے حملہ کر دتا۔ اتھوں فوج دے تن دستے میجر چیمبرلین، کپتان ہمسن، تے کپتان ہوسکن صاحب دی قیادت وچ روانہ ہوئے تے 24 ستمبر نوں سرکشاں نوں بری شکشت دتی۔ اوہناں دا ایہدے وچ ڈھیر سارے بندیاں دا نقصان ہویا۔ پر ساڈے ولوں وی مسٹر برکلے ایکسٹرا اسسٹینٹ کمیشنر گوگیرا مارے گئے۔ اس دے ساتھیاں اوہنوں اکلیاں چھڈ دتا ہے۔ اوہ ہک تے لڑ کے مر گیا۔ ایس واردات توں اک دہاڑے پہلوں کپتان ہمسن صاحب دے دستے جنہاں وچ اسی سوار تے سو پیادے ہے کن نے فسادیاں اتے جھامرے کول حملہ کر دتا۔ ساڈے ولوں اوہناں دا ڈٹ کے مقابلہ کیتا گیا۔ اوڑک فسادی ساڈی دھس نہ جھلدیاں ہویاں بھج نس گئے، تے جھامرا ہمسن صاحب دی فوج دے قبضے وچ آ گیا۔ ایہناں قوماں توں وکھ اک ہور قوم جیہڑی کھرل دے ناں نال مشہور ہے، احمد خان دی اگوائی وچ کجھ فساد کیتا، پر کجھ فوج ملتانوں تے کجھ لاہوروں اتھے آ نکلی تے احمد خان نپیا گیا تے مڑ قتل ہو گیا۔ اس دے پکڑے جاون دے نال ای ساری قوم کھلر پلر گئی تے مڑ ایہناں لوکاں اپنے آپ نوں سرکار دے حوالے کر دتا۔

ماسٹر لیکی دی لکھت:

دنیا وچ جے کوئی بغاوت حق سچ تے آکھی جا سکدی ہے تاں اوہ ہندوستان دے مسلماناں دی بغاوت سی۔ دلی، آگرہ، بریلی، مراد آباد، میرٹھ تے کانپور جنگ دے وڈے تے خاص گڑھ نے۔ پنجاب دی دھرتی سکھاں تے وڈیریاں زمینداراں دے طبقے دی غداری دے سببوں انگریز لئی بڑی زرخیز ثابت ہوئی۔ پر مڑ وی اتھے انگریزاں نوں بڑیاں اوکڑاں نال واہ پیا۔ اس ویلے پنجاب وچ انگریز سرکار دیاں فوجاں وچ پوربیاں

(اودھ تے رہیل کھنڈ) دی گنتی ساریاں فوجاں نالوں ودھ ہے۔ کیوں جو یو پی بغاوت دا وڈا کیندر ہے ایس لئی پنجاب وچ ایہناں فوجاں دا پر بھاوت ہونا قدرتی گل سی۔ انگریزاں ایس نوں مکھ رکھ کے آپئی ایس دیسی سپاہ نوں تباہ کرن دا اک بڑا کامیاب منصوبہ بنایا تے مڑ ویہہ ہزار سپاہیاں نوں موت دی نیندرے سوا دتا گیا۔ اس دوران پنجاب بڑے وڈے وڈے انکھی مجاہد پیدا کیتے جنہاں وچ احمد خان کھرل تے صوبیدار میجر وزیر خاں پٹیالے آلے دا رتبہ بڑا وڈا دسدا اے۔ صوبہ سرحد وچ اک پوری پلٹن نے بغاوت کر دتی سی۔

لیفٹیننٹ این ڈبلیو الپھنسٹن اسسٹینٹ کمیشنر (پڑنا انچارج ضلع گوگیرا) بنام میجر جی۔ ڈبلیو ہمٹن کمیشنر تے سپرڈینٹ ملتان ڈویزن بامکام (تھاں) ٹبی کیمپ متی 30 جنوری 1858 ای۔

1. اس مہینے دی 23 تاریخ نوں لکھے گئے تہاڈے نیم سرکاری خط وچ دتیاں گئیاں ہدایتاں دی تعمیل کردیاں ہویاں میں واقعیات دا مختصر جیہا خاکہ پیش کر کے فخر محسوس کردا ہاں، جیہڑے ضلع گوگیرا وچ بغاوت دے شروع توں لے کے 13 اکتوبر 1857ای۔ تائیں پیش آئے۔

2. 13 مئی 1857ای۔ توں سویرے سویرے اک نیم سرکاری چٹھی جڈیشنل کمیشنر ولوں مینوں ملی، جہدے وچ مینوں دسیا گیا سی کہ میرٹھ وچ ستھانک فوجی دستیاں نے بغاوت کر دتی ہے۔ ایہہ وی کہ دلی وچ رہن والے سارے یورپی مار دتے گئے ہن۔ ہور ایہہ آکھیا گیا کہ میاں میر چھاؤنی والے دیسی دستیاں توں ہتھیار لے لئے گئے ہن۔ اس مقام دی اک وکھری صورتحال نوں ساہمنے رکھدیاں ہویاں ستھانک فوجاں دے بہتے حصیاں وچ مایوسی تے بددلی پھیل گئی ہے۔ تے ایہہ کہ ستھانک سرکشی دی وجہ توں ڈر تے خوف نہ پھیل جاوے، میں ایہہ ٹھیک سمجھیا کہ دیر کیتے بناں ستھانک 49 پیادہ فوج دے اس حصے نوں غیر مسلح (بغیر ہتھیاروں) کر دتا جاوے جیہڑا خزانے دی حفاظت کردا ہے۔ ایہہ کم کسے مشکل توں بغیر ای ہو گیا۔ ہتھوں سکھنیاں ہندیاں ہویاں سپاہیاں معمولی جھجک

تاں کیتی پر بناں کسے اڑاند دے ہتھیار ساڈے حوالے کر دتے۔ میں اس ساری کمپنی نوں سراں وچ گھل چھڈیا تے خزانے تے اک صوبیدار تے 24 سپاہی کیپٹن ٹرانسن دی پولیس بٹالین دے لا دتے، جنہاں سپاہیاں نوں ہتھوں سکھنیاں کرن وچ میری مدد کیتی سی۔ مڑ اوہناں دی تھانویں جیل تے سکھ جاگیردار بابا سپورن سنگھ تے کھیم سنگھ دے ملازم لا دتے جیہڑے اتفاق نال اس دہاڑے اوتھے سن۔

3. 49 ستھانک پیادہ فوج دے کمانڈنگ افسر نے مینوں آکھیا کہ میں ایس بے ہتھیار دستے نوں گھیرے وچ ای رکھاں۔ پر میرے لئی ایہہ بڑا اوکھا کم سی کہ میں تھوڑی جہی فوج نال اتنے ڈھیر سارے بندیاں دی نگرانی کراں۔ ایس لئی اوہدے ایس سجھاء نوں نہ منیا تے مڑ اوہناں نوں نگرانی تے راکھیاں توں بناں لاہور گھل دتا۔ مینوں پک ہے کہ راہ وچ کوئی گڑبڑ نہیں ہوئی۔

4. اس دوران ضلعے دی امن امان دا ماحول قایم رہیا، اتر پچھمی صوبیاں وچ ہون والے واقعیات دیاں خبراں نوں اتھوں دے وسنیکاں وچ پھیلن توں روکن دا کم ڈاڈھا اوکھا سی۔ ڈاکخانے وچ آون جان والے خطاں تے چٹھیاں نوں غور نال ویکھیا جاندا سی۔ جیہڑیاں چٹھیاں وچ گڑبڑ دے اشارے تے نشانیاں ہندیاں سن اوہناں نوں ونڈیا نہیں جاندا سی۔ پر عام حالات مطابق ایہو جہے حالات وچ جیویں عام طور تے ہندا ہے، صورتحال نوں زیادہ تر بہتر ای پایا گیا۔ مڑ وی کوئی پرجوش سرگرمی ویکھن وچ نہیں آئی۔ مینوں ہورنویں بھرتی کرن وچ کوئی مشکل پیش نہ آئی۔ ایہہ بھرتی میں تھانیاں دی حالت نوں تگڑیاں کرن اتے راوی تے ستلج دے وچکار آون جان نوں محفوظ کرن لئی کیتی سی۔

5. سرسے تے ہسار دے وچکار تہاڈی ہدایت دے مطابق گھوڑیاں راہیں سدھا ساہواں ڈاک دا سلسلہ شروع کر دتا گیا ہے تے نال ای ایس گل دا وی آہر کر لیا گیا ہے کہ ایس سلسلے نوں آگرے تائیں ودھا دتا جاوے۔ تے جدوں مئی دی اخیر وچ ہریانہ لائیٹ انفینٹری دا بغاوت لئی قایم کیتا گیا جاسوسی دا کھیتر تے باقاعدہ پیادہ فوج جو

اوتھے ہن۔ گوگیرا اپڑیاں تاں مینوں کیپٹن رابرٹسن ولوں چٹھی وچ لکھیاں ہوئیاں کجھ سطراں پڑھ کے پتہ لگا کہ ہسار وچ سارے انگریز مار دتے گئے ہن تے اوہ آپ دی پٹیالے ول نسن دی کوشش پیا کردا ہے۔ اک رکے راہیں مسٹر اولیور نے مدد منگی تاں جو میں اوہنوں جتنے بندے گھل سکدا ہوواں گھلاں تے نال ہی مینوں ایہہ درخاست دی کیتی کہ میں فاضلکا دے دوجے پاسے والے پتن نوں محفوظ بناواں۔ ایس گل توں میں ایہہ گویڑ لایا کہ باغی سرسے نوں لٹن مگروں ستلج دریا ولے ودھدے پئے ہن۔ مڑ ایس توں تھوڑھی دیر ای مگروں مینوں ایہہ پتہ لگا کہ اوہ ہریانے نوں چھڈ کے دلی ول گئے ہن تے اوتھے جا کے اوہ دلی دے باغیاں نال رل گئے ہن۔ ایس دے نال ای ویلا گوائے بناں جتنے بندے مینوں لبھے میں فاضلکا تور چھڈے کیوں جو میرے ولوں گھلے گئے ایہناں دستیاں نوں زبردست وردوھ تے مخالفت دے امکان موجود سن۔ تے جو بندے میں گھل سکدا ہاں سو، اوہناں دی گنتی بڑی گھٹ سی۔ ایس کم لئی میں ضلعے دی پولیس دا بڑا ماہر تے منزم (پربندھت) حصہ گھلیا۔ ایہہ فوج تے کمک کیپٹن ٹرانسن دی پولیس دے 30 بندیاں 96 برق انداز تے 100 گھوڑ سوار شامل سن۔ ایہہ سارے لیفٹیننٹ پیرز دی نگرانی وچ گھلے گئے۔ ایس توں مگروں مینوں ایہہ سن کے بڑی خوشی ہوئی کہ گھوڑا سوار فوج دے چھوٹے جہے دستے نے بھٹیاں وچ باغی قبیلیاں دے خلاف چنگی خدمات دتیاں سن۔

6۔ جون دا مہینہ کسے گڑبڑ توں بغیر ای لنگھ گیا۔ اصلے دے سارے لائسنس واپس لے لئے گئے تے مڑ میں ایہہ اصلا نویں فالتو (وادھو) پولیس وچ ونڈ دتا۔ گھوڑ سوار پولیس دی تھاں تے نواں رسالہ بھرتی کر کے سرسا ٹور دتا گیا۔

اصلا تے تلواراں دی مرمتی کارن لوہار مقرر کر دتے گئے ہن۔ 20 تاریخ نوں ایکسٹرا اسسٹینٹ کمیشنر مسٹر برکلے دے نال رل کے جیل ویکھی۔ ایس دوران قیدیاں کولوں گڑ، تمباکو، گوشت تے ہور ورجیاں چیزاں کڈھیاں گئیاں۔ ایس گل دی پرکھ پڑچول کیتی گئی تے جیل دے داروغے نوں نوکریوں کڈھ دتا گیا۔ اصل وچ ایس واقعہ

دے ہون نال ایہہ گل ڈھیر ساری کھلر گئی تے مڑ ایس نوں بڑی اہمیت مل گئی۔ دروغے میری ازازت توں بغیر ای کھرلاں دے سردار احمد خان نوں جیل وچ آون دی چھٹی دے دتی سی، جس دی وجہ اس ایہہ دسی کہ احمد خان اوہدا مذہبی پیشوا (مذہبی آگو) ہے۔ تے اوہنوں پچھلیاں کئیاں سالاں توں جاندا ہے۔ اس اوہدے خاندان نوں پچھلی بغاوت وچ بچایا سی۔

8 7 جولائی 1857 ای. نوں ستلج دریا دے کنڈھے تے تحصیل پاکپتن دے اک پنڈ بیلی لکھوکیاں وچ تھوڑھی بہت گڑبڑ ہوئی۔ مالیا وصول کرن والا سرکاری کرمچاری جیہڑا اوتھے ایس کم لئی گیا سی، نمبرداراں اوہنوں پنڈوں کڈھ دتا۔ مڑ دیاں ہویاں پولیس دی چوکی توں پتہ لگا کہ اوہ نمبردار بہاول پور ولے بھج گئے ہن تے مڑ اوتھے اوہناں اک ہتھیار بند دستا تیار کیتا تاں جو اوہ وجع وجا کے ایس پاسے دھاوا بولن۔

اوسے دیلے نویں پولیس دے سو (100) سپاہی تے 30 گھوڑ سوار مسٹر ڈیوس ولے گھلے گئے۔ دریا دے کنڈھے تے ناکہ بندی کرن والیاں دستیاں اوہنوں ہدایتاں دتیاں کہ کویں کم کرنا ہے اتے ہور بجری امداد تے فوج دے اپڑن تے گڑبڑ ہور ودھن نال کویں نبڑنا ہے۔ اس مگروں بہاول پور ولوں کجھ (باغیاں) دریا پار کرن دی کوشش کیتی پر جدوں اوہناں دریا اتے 200 سپاہیاں نوں پہرے تے ویکھیا تاں اوہ پچھانہ مڑ گئے تے کھلر پلر گئے۔ تے پھیر اوہ نمبردار جنہاں ایہہ گڑبڑ کیتی سی اوہناں اپنے آپ نوں سرکار دے حوالے کر دتا۔ اوہناں نوں قید تے زرمانے دیاں سزاواں سنائیاں گئیاں تے اوہناں نال آن جان کھلھ گیا۔

ڈھور ڈنگراں دیاں چوریاں تے ڈاکے دیاں وارداتاں بہاول پور دے لوکاں ولوں اجے وی ہو رہیاں ہن۔ کجھ چر پہلوں بہاول پور دے پینڈوآں پاشیاں کولوں دھکوزوری پتن دیاں کشتیاں کھوہ لئیاں۔ حفاظتی تے پہریدار دستے دے کشتیاں نوں بچاؤن تے اوہناں نوں واپس لین دیاں کوششاں دے نال ای اوہ ڈھیر سارے تے انگنت لوک

ہتھیار لے کے اکٹھے ہو گئے۔ اوہناں سانوں ہتھیار بند حملے دی دھمکی دتی۔ کشتیاں واپس لین لئی کیتیاں گئیاں میریاں ساریاں کوششاں بے کار گئیاں۔ اساں بہاول پور دے حاکماں نوں اس بارے بہت لکھیا، پر اوہناں ایس ول دھیان نہ دتا۔ اتے نہ ای جواب دینا گوارا کیتا۔ ایس معاملے ولے دھیان دین دی بڑی لوڑ ہے، کیوں جو ایہو کشتیاں باغیاں نوں دوجے کنڈھے اپڑاون تے بچ نکلن وچ بڑی مدد دے سکدیاں ہن تے نالے باغیاں نوں ایس پاسے دے اوہناں دے دوستاں دی مدد کرن وچ بڑیاں اپیوگی ثابت ہوسکدیاں ہن۔

8. میری 22 جولائی چٹھی نمبر 369 وچ اس بلوے بارے دسیا گیا سی جو پچھلی راتیں گوگیرا جیل وچ ہویا سی۔

ایس بلوے وچ قیدیاں دا قابیل اے غورل جانی نقصان ہویا پر اوہ ویلا ساڈے جھگن تے رکن دا نہیں ہے کیوں جو اوس ویلے قیدی جوش تے غصے نال بھرے ہوئے ہن ۔ ایہدے نال ای مینوں پتہ لگا کہ احمد خان وی ایس تھاں (کیندر گوگیرا) توں نس گیا ہے۔ میرا خیال ہے کہ احمد خان نے ایس بلوے توں پھیلے ہوئے ڈر تے دہشت توں فائدہ اٹھا کے انج کیتا ہے۔ ایہدے وچ 51 قیدی مارے گئے تے پھٹڑ ہوئے۔ ایس توں مگروں اس بغاوت تے شور شرابے نوں چھیتی ای دبا دتا گیا۔ مسٹر برکلے نے ایس تھاہرے بڑی طاقت تے حاضر دماغی دا وکھالا کیتا۔ میں تہانوں کتارکھی بٹالین دی اطمینان بخش روانگی بارے دس دتا سی۔ احمد خان کھرل نوں دوجی واری پھڑ کے سٹیشن (گوگیرا) تے لیاندا گیا تے کجھ دیر لئی نگرانی وچ رکھیا گیا۔ پر اوہدے خلاف ایس جرم بارے کوئی پکا پیڈا ثبوت نہ ملیا، جس دی وجہ توں کجھ چر مگروں سانوں اوہنوں چھڈنا پیا۔ تے پھیر اوہنوں راوی تے ستلج دے علاقیاں دے دوجے قبیلیاں دے سرداراں دے نال ای اجازت بغیر گوگیرا چھڈن تے پابندی لا چھڈی۔

9. اگست دا مہینہ بغیر کسے خاص اہم ہوئی ہون دے لنگھ گیا۔ چیف کمیشنر گگیرے

وچ اک فوج دا دستا رکھن دا اختیار دے چھڈیا۔ تے مڑ اس توں چھیتی ای بھرتی دا کم شروع ہو گیا۔ پر ستمبر دے شروع ہون تائیں۔ اصلا نہ مل سکیا۔ ایہناں نویاں فوجاں دی سکھلائی وی اجے پوری نہیں ہوئی سی کہ ایس مہینے دی ستاراں (17) تاریخ نوں اچچیت بغاوت ہو گئی۔ 200 نویں فوجی (رنگروٹ) 15 ستمبر نوں پشاور گھل دتے گئے ہن۔ میں اجے وی ایس قابل ساں کہ اوہناں نوں چھیتی توں چھیتی مڑ سد لواں۔ مینوں ایس بلوے تے گڑبڑ دی خبر مل چکی سی۔

گھوڑ سوار فوج دے تیہہ تیہہ (30 30) گھوڑ سواراں دے دو دستے جیہڑے لاہور گھل دتے گئے ہن اتے مڑ اوہناں وچوں اک دستے نوں اوہناں دی منزل تے اپڑن توں پہلوں ای پچھانہ سدلین وچ کامیاب ہو گیا۔ ایس گڑبڑ دی خبر سبھ توں پہلوں 16 ستمبر نوں کمالیئے والے سرفراز خان کھرل نے مینوں دتی۔ اوس میرے نال رات دے گیاراں وجے ملن دا زور پایا تے اس دسیا کہ اوہ اک بڑی وڈی تے اہم خبر دسن آیا ہے۔ جدوں اوہنوں ملن دی ازازت دتی گئی تاں اس دسیا کہ راوی دے سارے راٹھ جیہڑے سینٹر گلگورے بھاری نگرانی وچ نے، اپنے ساتھیاں نال اوتھوں نس گئے ہن تے ایہدے وچ کوئی شبہ (شک) نہیں کہ اوہ مڑ بڑی چھیتی ای ابھرنا چاہندے ہن۔ ایس گل دی تصدیق میں ہورناں پاسیوں وی کر لئی۔ میں فٹا پھٹ ایس دی اطلاع تہانوں تے چیف کمیشنر نوں گھل دتی۔ سرفراز خان کھرل کمالیئے دی حفاظت پاروں، بڑا ڈریا ہویا سی۔ اوس ڈھیر سارے خدشیاں دا اظہار کیتا کیوں جو کاٹھیئے تے کھرل جیہڑے 1848 49 ای۔ دی یورش وچ لسٹمار نہ کرن تے پچھاندے رہندے سن جدوں اوہناں نوں پینڈو ہندواں تے سکھاں دی لٹی ہوئی جائداد رکھن دی ازازت دتی سی اوہدے خدشیاں نوں ساہویں رکھدیاں ہویاں میں اوہنوں پندراں گھوڑ سواراں دا اک دستا دتا تاں جو اوہ تازہ فوج آن تائیں تھاۓں تے کمالیئے نوں بچان کارن پولیس تے تھانیدار دی امداد کرن۔

اک خبر مطابق ہڑپے تحصیلدار نوں وی گھلی گئی جہدے وچ اوہنوں ہدایت کیتی گئی

کہ جے ایہہ وس وچ ہووے تاں اوہ احمد خان تے دوجے بھگوڑے سرداراں نوں قابو کر لوے تے جدوں تیکر اوہ کر سکدا ہے حملے ویلے ہڑپا تحصیل دی راکھی کرے۔ اس دے نال ہی اک اطلاع تھانوں وی گھلی گئی سی۔ اس توں مگروں مینوں پتہ لگا کہ مہمد پر دے نیڑے مردنے قبیلے نے مداخلت کیتی سی۔

10۔ اوس ویلے مسٹر برکلی نوں 20 گھوڑ سوار فوجی دے کے احمد خان نوں دریا راوی پار کر کے جھامرے اپڑن توں پہلوں گرفتار کرن لئی گھلیا گیا سی۔ میں تے مسٹر مچل نے ایس بغاوت کارن تیاریاں کرنیاں شروع کر دتیاں نے جیہڑی کہ اوس ویلے ہون والی سی۔ ساڈے سارے دے سارے جبری بھرتی کیتے ہوئے سپاہی ہتھیار بند تے اکٹھے سن۔ کجھ ہور باقی گھوڑ سواراں نوں جاسوسی کرن لئی ہر پاسے دوڑا دتا گیا۔ ایہدے نال ای ضلع نوں بچاؤن لئی وی آہر کیتے گئے۔ ایس تھوڑھی تے ناکافی فوج تے طاقت دے نال ویران تے غلط جگہ تے ستھاپت گگیرے دی ہر عمارت لئی وکھرا وکھرا حفاظتی دستا مہیا کرنا میرے انتیز مات دے مطابق میرے لئی ناممکن سی۔ اسے پاسوں چھیتی چھیتی سارا سرکاری ریکارڈ، خزانہ، مال گودام دے نال قیدی وی جیل وچوں کڈھ کے تحصیل دے دفتر وچ گھل دتے، نہیں تاں ایتھے ڈھیر سارے حفاظتی دستیاں دی لوڑ ہندی! ایہدے نال ای میرے ذرائع سراں تائیں جیہڑی تحصیل دے کول اک عمارت سی، بجھ کے رہ گئے۔ اتھوں ای سارا کنٹرول کیتا گیا۔ کیوں جو سرکار دیاں دوجیاں ساریاں عمارتاں دفاع تے لڑائی کارن محفوظ نہیں سمجھیاں گئیاں سن کیوں جو کچہری دی اک کھلی عمارت سی۔ انجھ ای خزانے دی وی کندھ نہیں سی۔ ایہہ کچہری دے کول ای سی۔ جیل وی اک بے آباد جگہ تے سی۔

11۔ دن چڑھن دے نال ای مینوں برکلے ولوں ایہہ رقعہ ملیا کہ اوہ احمد خان تے قابو نہیں پا سکیا۔ ایس توں پہلوں کہ اوتھے آتشی اصلا اپڑدا اوہ بیڑی جہدے تے احمد خان نے دریا پار کیتا سی، دوجے کنڈھے سرکنڈیاں وچ کھڑی کر دتی گئی تے مڑ بیڑی

دے ملاہ نے ایہہ دسیا کہ اس نوں بڑی سخت ہدایت ہے کہ اوہ کشتی نوں پچھانہ موڑ کے نہ لے جاوے ۔ اوہنوں حکم دا پابند کیتا گیا ہے کیوں جو احمد خان علاقے دا بادشاہ بن گیا ہے۔ تھوڑھے چر مگروں اوہ سردار خود وی دوجے کنڈھے دسیا ۔ اوس برکلے دیاں دھمکیاں دے تے احتجاج دے جواب وچ آکھیا کہ اس اپنیاں وفاداریاں انگریز سرکار توں موڑ لمیاں ہن ۔ ہن اوہ اپنے آپ نوں دلی دے بادشاہ دی رعایا سمجھدا ہے ۔ ایس بادشاہ ولوں اوہنوں ہدایت ہوئی ہے کہ اوہ سارے ملک نوں بھڑکاوے ۔ اوہدے ساتھیاں تورڑیدار بندوقاں چلانیاں شروع کر دتیاں ۔ ایہدے نال ای ساڈے گھوڑ سواراں جوابی کاروائی کیتی پر کوئی اثر نہ ہویا۔ مسٹر برکلے اپنی رائفل نال اک بردھ شخصیت نوں جانوں مار دتا جہدا میتوں مگروں پتہ لگا کہ اوہ اس پنڈ دا ملاں سی ۔ ایس اطلاع دے ملدیاں ای میں چھیتی نال کتارکھی بٹالیین دے 60 سپاہی تے جبری بھرتی کیتے ہوئے 100 بندے لیفٹیننٹ مچل دی سرکردگی وچ مسٹر برکلے ولے بطور کمک گھل دتے ۔ ایس توں مگروں ڈسٹرک ہیڈ کوارٹر نے سارے انتظام کر کے، خزانے تے قیدیاں دی تبدیلی تے ٹرانسفر مگروں میں وی پتن اتے اوہناں نال رل گیا۔ اوہناں دے نال دریا دے اتلے پاسیوں ہور نویاں بیڑیاں اوتھے اپڑ گئیاں ۔ اساں ویلا نہ گوایا اپنے دستیاں نوں دریا پار کرا کے جھامرے ولے ودھنا شروع کر دتا۔ اوتھے باغی کجھ طاقت نال اکٹھے ہو گئے سن ۔ تے انج لگدا سی کہ اوہ ساڈے خلاف تیاریاں کردے پئے ہن ۔ ساڈے نیڑے اپڑن تے اوہ جھجکے تے مڑ گولیاں دی پہلی واچھڑ دے اگوں پیر نہ جما سکے ۔ تے ادھر اودھر کھلر پلر گئے ۔ ساڈے گھوڑ سوار دستے وچ صرف 15 سپاہی سن۔ اوہناں نوں مڑ برکلے دی سرکردگی وچ نسن والیاں دی خبر تے سراغ لگاون لئی گھلیا گیا۔ اوہ چھیتی ای سارے کانداناں دے ویہہ 20 قیدیاں تے 700 ڈھور ڈنگراں نوں لے کے مڑ آئے ۔ اسیں جھامرے نوں ساڑ کے واپس ہیڈ کوارٹر گئے ۔

12. کھرلاں دی ایہہ ہار تے نقصان جہنوں اوہناں سہِ لیا ہے اوہدا کوئی نہ کوئی نتیجہ

یا اثر ظاہر ہونا سی تے پھیر ضلعے دے ایس حصے دے کھرل کدی وی احمد خان دے آکھن تے ساڈے خلاف اکٹھے نہ ہوئے ۔ تے مڑ ایس سردار کئی بے کار تے بے فائدہ کوششاں کرن مگروں راوی دے کھبے کنڈھے تے وسن والے وٹو قبیلے نوں اپنے نال رلا لیا ۔ اگلے دن 18 ستمبر نوں مڑ برکلے نوں اک گھوڑ سوار تے پیدل پولیس دا اک دستا دے کے کوڑے شاہ ولے پلیا تاں جو اوہ ملتان دے نال رابطہ قایم کرن دی کوشش کرے تے جے لوڑ ہووے تاں ہڑپے دے تحصیلدار دی وی امداد کیتی جاوے کیوں جو میں ایہہ گویڑ لایا کہ ایہہ تحصیل اجے وی اوہدے قبضے وچ ہے ۔ جدوں مسٹر برکلے موضع اکبر دے کول اپڑیا تاں اوہنوں پتہ لگا کہ اوتھے نیڑے ای وٹوواں دا اک وڈا سارا اکٹھ ہے ۔ ایہہ رات نوں اوہ پنڈ اکبر لٹنا چاہندے ہن ۔ ایس پنڈ دا نمبردار انگریز سرکار نال اپنی وفاداریاں دے سببوں بلوائیاں وچ بڑی نفرت نال ویکھیا جاندا ہے ۔ ایس کر کے دوجے دن تائیں ساڈی فوج کوڑے شاہ ولے نہ مڑی ۔ ایس توں مگروں برق اندازاں دی اک پارٹی موضع اکبر دی رکھوالی لئی گھل دتی گئی ۔

13. 19 ستمبر نوں سکھاں دی پہلی گھوڑ سوار فوج دا دستا لیفٹیننٹ چیسٹر دی اگوائی وچ گگیرے اپڑیا ۔ اس دن زور دا مینہہ وسدا پیا سی ۔ نالے گھوڑے تھکے ہوئے سنجس پاروں اس دن کوئی نواں پندھ نہ چھوہیا گیا ۔

اگلی سویر میں لیفٹیننٹ چیسٹر تے مجل نوں پنڈی شیخ موسیٰ تائیں علاقہ چھان مارن لئی ہدایتاں دے کے دریاؤں پار گھلیا ۔ اوہناں نوں آکھیا گیا کہ جے دریا دے اس پار باغی اکٹھے ہون تاں اوہناں نوں حملہ کر کے تتر بتر کر دتا جاوے ۔ ایہناں دے ٹرن توں چند گھنٹے مگروں مینوں ایہہ خبر ہوئی کہ کجھ کھرل احمد خان کھرل دی اگوائی وچ راتیں دریا لنگھ کے وٹوواں دی اک وڈی گنتی نال رل گئے ہن ۔ اوہناں دا ارادہ ہے کہ اوہ چھیتے دن ضلعے تے حملہ کرن ۔ تیز رفتاری نال اک پیغام کرنل پیٹن ولے توریا گیا ۔ جیہڑا لاہوروں آئے اک فوجی دستے نال گگیریوں چند میل تے بیٹھا سی ۔ لاہوروں لیفٹیننٹ چیسٹر نوں

چٹھیاں لکھیاں گئیاں۔ ایہہ اطلاع تے پیغام مسٹر برکلے نے اوہنوں اپڑائے تے نال ای ایہہ گزارش کیتی کہ جاں تاں اوہ پوری طرحاں حصہ لوے، جاں باغی جدوں حملہ کرن تاں اوہناں دا بچ کے نکلنا ناممکن بنا جاوے۔

14 کرنل پیٹن دی فوج وچ توپخانے دیاں تن توپاں، ہرمیجسٹی دی کمپنی نمبر 18 سبحان خان دی رجمنٹ دی اک کمپنی تے اک پارٹی لاہور گھوڑ سوار پولیس دی سی ۔ 8 وجے سویرے گگیرے اپڑ گئی۔ ایہناں دا کیمپ کچہری دے کول لایا گیا تے اوہناں دے وچ یورپی سپاہیاں دی رہایئش دا بندوبست کیتا گیا۔ اسے دوران اک دم ایہہ ہویا کہ باغی خاموشی نال ضلعے دے کول اپڑ گئے ہن تے بڑی تیزی نال ہیڈ کوارٹر ولے ودھ رہے ہن ۔ کرنل پیٹن فوجیاں نوں حکم دتا کہ اوہ اک توپ گگیرے پنڈ ول جان والی پکی سڑک اتے دوجی جیل دی سڑک تے لا کے اوہناں دا مقابلہ کرن لئی تیار ہو جان۔ جدوں باغی ضلع کچہری توں 400 گز دی دوری تے اپڑ گئے تاں اوہناں تے توپاں دے منہ کھولھ دتے گئے۔تھوڑہیاں جہیاں گولیاں مگروں باغی ہولے ہولے پچھانہ ہٹنا شروع ہو گئے تے پھیر اتھوں نکل گئے ۔ میں سبحان خان دی رجمنٹ دے چالی 40 بندیاں دے نال، اوہناں دا پچھا کیتا پر سانوں چھیتی ای ایہہ پتہ لگ گیا کہ اوہناں نوں اسیں نہیں اپڑ سکدے ۔ اوہناں دے نال ای کرنل پیٹن نوں التجا کردیاں ہویاں ڈھیر سارے پیغام گھلے گئے تاں جو اوہ گھوڑ سوار تے توپاں پچھے ہٹدے ہوئے دشمن دے تاکب وچ گھلے ۔ پر ایہہ پیغام جاں تاں اوہناں دی سمجھ وچ نہ آ سکے جاں اوہناں نوں کرنل پیٹن نے منظور نہ کیتا کیوں جو اوہ میری خواہش دے مطابق کوئی قدم نہ اٹھا سکے ۔ آخر میں کرنل مارچن تے اوہدی ساری فوج نال رل کے گگیرے اپڑ آیا۔ مڑ اساں میل دے چوتھائی سفر دی پیش قدمی کیتی ۔ ساڈا دشمن 6 میل گھنٹے دی رفتار نال پچھانہ ہٹ رہیا سی جدوں کہ ساڈی رفتار صرف 3 میل اک گھنٹے دی سی۔ ایس لئی سانوں چھیتی ای پتہ چل گیا کہ ساڈا اوہناں دا پچھا کرنا ٹھیک نہیں تے مڑ دستے کیمپ وچ پرط آئے ۔ باغیاں دے ہتھوں

ساڈا کوئی نقصان نہ ہویا۔ بھاویں اوہناں ساڈے تے کئی گولیاں ورسائیاں۔ سبحان خان دی رجمنٹ دے نال میں اوہناں تے گولیاں دی اک واچھڑ کیتی جیہدے نال چھ بندے مرگئے تے کئی پھٹڑ ہو گئے۔ تے مڑ باغی فتحپر دے کول دریا راوی دے جنگل وچ چلے گئے تے انج اوہناں دا مسٹر برکلے تے مسٹر چیسٹر نال آہمنا ساہمنا نہ ہوسکیا۔ چیسٹر دور ہون پاروں ساڈی کوئی ٹھیک مدد نہ کرسکیا۔ میں سمجھدا ہاں کہ مسٹر برکلے نوں دریا پار کرن وچ بڑیاں اوکڑاں نال واہ پیا سی۔

15. دوجے دن 21 تاریخ نوں مینوں ایہہ پکی خبر ملی کہ احمد خاں کجھ کھرلاں نے ڈھیر سارے وٹوواں نال رل کے موضع اکبرتوں پنج میل دور گشکوریاں کول جنگل وچ اکٹھے ہو گئے ہن۔ کیپٹن بلیک نوں اک گھوڑ سوار پارٹی نال موضع اکبر ول ودھ کے اوتھے لیفٹیننٹ چیسٹر دے دستے نال (اچنچیت رلن دی ہدایت کیتی گئی تے اجے ایہہ ہو سکے تاں بلوئیاں نوں تباہ کردتا جاوے۔ انج جاپدا ہے کہ کیپٹن بلیک اپنے 150 بندیاں دے گھوڑ سوار دستے نوں تناں گروپاں وچ ونڈ دتا۔ اوہناں وچوں اک دی قیادت اپنے کول تے دوجے دستے لیفٹیننٹ چیسٹر تے مچل دی نگرانی وچ دے چھڈے۔ پیدل فوج تیز رفتاری نال اگانھ نہ ودھ سکن پاروں پچھے رہ گئی۔ جدوں باغیاں دا ٹکانا اک دومیل دور سی تاں سکاؤٹ دی کیپٹن بلیک نال آ کے رل گئے۔ اوہدے نال کیپٹن بلیک دی پارٹی تے حملہ کردتا۔ رسالدار تھاں تے ای مرگیا تے کئی دوجیاں نوں گھوڑیاں توں لاہ لیا گیا۔ ایہدے نال ہر پاسے افراتفری مچ گئی۔ ایس توں فائدہ اٹھاندیاں ہویاں باغیاں نعریاں تے زوردار چیکاں دے شور وچ اگانھ ودھ کے گھوڑ سواراں نوں گھیر لیا۔ جنگل بڑا گھنا۔ چوداں پندراں سوار مارے گئے تے دوجیاں نوں اپنی جان بچاؤن لئی بڑیاں اوکھتاں نال واہ پیا۔ تے مڑ اوہ چھیتی ای اپنے افسراں نال اک نیڑے دی کھڈ وچ چلے گئے۔

ایہناں وچوں کجھ بلوائیاں فوج دا پچھا کرن دی ہمت کیتی اوہ مارے گئے۔ اوہناں وچ خود احمد خان، اوہدا بھتریا مراد تے بگے کے کھرلاں دا سردار سارنگ وی سی۔ بھاویں

ایس مہم وچ ساڈے ولوں دی کئی بندے مارے گئے تے نقصان ہویا پر باغیاں دا حدوں باہرا نقصان ہویا ۔ احمد خان ایس تحریک وچ باغیاں دا سردار تے موہری سی۔ اوہدی شہرت پہلی بغاوت وچ کامیابیاں دی وجہ توں تعریف دے قابل ہے اوہدا اثر راوی دے قبیلیاں تے بہت سی ۔ اوہدی موت توں پیدا ہون والے جیہڑے پربھاو تے نتیجے اک عرصے تائیں خوفناک واقعیات تے جوابی حملیاں دی شکل وچ نکلدے رہے، اوہ میتوں ہن بیان کرنے پینگے ۔

16. ملتان نال سنچار دا رابطہ دوبارہ قایم کرنا بڑی اہمیت رکھدا ہے جہدے وچ مردانیاں ولی داد دی سرکردگی وچ روڑا اٹکا رکھیا سی ۔ جیویں پہلوں دسیا گیا ہے، مسٹر برکلے نوں ہدایتاں دے کے ایس لئی کوڑے شاہ گھلیا گیا تاں جو اوہ تحصیلدار ہڑپا نال رابطہ قایم کرے ۔ 21 تاریخ نوں اس سویرے کوڑے شاہ توں مہمد پر ول کوچ کرلیا تے کوڑے شاہ دی سرہاں دی حفاظت لئی اک چھوٹا جیہا دستا چھڈ گیا۔ اس دن مشکل نال دو میل دا پندھ ای کیتا ہوسی کہ کوڑے شاہ دی سرہاں والے پاسیوں باغیاں دے ڈھولاں اوہناں دیاں بندوقاں دے چلن دی آواز اوہناں دے کنیں پئی ۔ ایہدے نال ای اوہنوں پچھانہ ہٹنا پیا۔ اوہ چھیتی ای ترہیایاں، پھتیایاں تے مردانیاں دے باغی قبیلیاں جنہاں دی اگوائی اوہناں دے سردار صلابت، ولی داد تے بہاول کردے سن دے اکٹھ دے کول اپڑ گیا۔ مسٹر برکلے چھیتی نال اوہناں تے حملہ کرن لئی 20 گھوڑ سوار گھلے ۔ ایہناں وچوں چوداں مارے گئے تے باقی اودھر ادھر کھلر گئے ۔ اس دن اوہناں ول اک رقعہ ملیا جہدے وچ ایس مہم دے دوران باباکھیم سنگھ بیدی دے کردار دی بڑی تعریف کیتی گئی سی ۔ اوس اوہدے وچ ایہہ وی لکھیا کہ جے اوہ دوبارہ اگلے دن چکر لاؤندے ہوئے راہ تے اگے ودھنگے تاں جے اوہ اوہناں باغیاں نوں منتشر کر سکے، جیہڑے مڑ اوتھے اکٹھے ہو جانگے ۔ 21 تاریخ دی ایس اسانی دی فتح اوہنوں کجھ لاپرواہ بنا چھڈیا۔ اوہ 22 تاریخ دی سویر نوں کسے جھجک بناں ای کوڑے شاہ دے جنگل وچ وڑ گیا۔ جدوں

تائیں کوڑے تے راوی دے وچکار اک اٹ والی جگہ نہ اپڑیا۔ اوہدے اگانھ ودھن وچ کوئی اڑچ نہ پئی ۔ باغیاں دی اک چنگی بھلی گنتی دریا دے کنڈھے اتے اگن والی لمی گھاہ وچ لکی ہوئی سی ۔ اچنچیت اس برکلے پارٹی تے دھاوا بول دتا۔ نامناسب مقام تے ابھاگت ہون والے حملے پاروں اوہناں دے فوجی پوری طرحاں تیار نہ ہو سکے ۔ ایس پاسوں اوہ گھبرا گئے ۔ مسٹر برکلے نوں باغیاں گھیر کے قتل کر دتا۔ گولی نال اوہدی بانہہ زخمی ہوگئی ۔ اوہ اپنے گھوڑے توں وی اتر آیا سی ۔ اس اپنی بقایا فوج وانگ نس کے جان بچاؤن نوں بے عزتی سمجھیا۔ اوہ اپنی رائفل دے کارتوس مک جان مگروں اپنی تلوار نال بچاء کردا رہیا۔ اس کئی باغیاں نوں مار کے سٹ دتا۔ ایس توں مگروں اس تے قابو پا لیا گیا تے مڑ اوہنوں جانوں مار مکایا۔ ستھانک لوکاں دے دسن مطابق اوہنوں خطرناک سٹ مراد فتیانے نے لائی سی، جس اوہنوں پچھلے پاسیوں نیزہ ماریا سی (اوہ بدمعاش ساڈی حراست وچ ہے) ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ اوہ مناسب سزا بھگتے ۔ ایس موقعے تے مسٹر برکلے دی فوج دے پنجاہ بندے مارے گئے ۔ نقصان ہور وی ودھ ہندا جے کتار مکھی بٹالین دی اک پارٹی نہ بہڑدی جیہڑی مڑ راوی دے کنارے اپنے ساتھیاں نال جا ملی تے بچھا کردے ہوئے دشمن دا ڈٹواں مقابلہ کیتا ۔

17۔ اسے شام نوں میری واپسی تے مینوں ایس نقصان دی خبر اپڑ چکی سی۔ میں گشکوری دے جنگل وچ کیپٹن بلیک نال اک مہم تے ساں، جتھے پچھلے دہاڑے احمد خان ماریا گیا سی ۔ سبحان خان رجمنٹ دی اک پارٹی نور شاہ ولوں گھلی گئی، جتھے مسٹر برکلے دی فوج نے سویر دے رجھیویں مگروں آرام کیتا سی ۔ میں مصر اجرٹن دے لاہوروں اتھے اپڑن تے سٹیشن اوہناں دے حوالے کیتا تے آپ 23 تاریخ نوں پچھلے پہر کوڑے شاہ ولے روانہ ہوگیا۔ پچھے کیپٹن بلیک تے لیفٹیننٹ چیسٹر وی میرے نال رل گئے۔ موضع اکبر کول سانوں ہڑپا تحصیل دے لٹن بارے اک پکی خبر ملی۔ سارے ستھانک بیانات ایس تے سہمت ہن کہ تلمبے تائیں سارا علاقہ اک کھلی بغاوت تے گڑبڑ دے گھیرے وچ سی۔

ایس گل نے مینوں مجبور کر دتا کہ میں کرنل پیٹن کولوں دو توپاں منگاں۔ پر اوہ اگلی سویر نوں تناں توپاں تے اپنے دو وچ سارے توپخانے سمیت ساڈے نال آ رلیا۔ اسیں 24 تاریخ نوں کوڑے شاہ ای رہے۔ سرہاں نوں مضبوط تے 40 گھوڑ سواراں تے توپخانے دے 80 بندیاں نال مسلح کر کے میں توپخانے دے زیادہ تر جبری بھرتی کیتے ہوئے دستیاں دے نال 24 تاریخ نوں ہڑپے اپڑیا۔ اوتھے اپڑ کے سانوں ایہہ خبر ملی کہ پیادہ فوج دا اک دستا جیہڑا ملتانوں آ رہیا سی اوہنوں باغیاں گھیر کے چیچاوطنی دی سرہاں وچ قیدی کر دتا ہے۔ میجر چیمبرلین دا اک رقعہ وی ملیا جہدے نال ایس گل دی تصدیق ہو گئی۔ اوہدے نال ای سانوں ایہہ خبر وی اپڑی کہ باغی ساڈے اتے رات نوں جا اگلی سویر نوں حملہ کر دینگے۔

18. 26 تاریخ دی سویر نوں اساں ہڑپے توں دو میل دا سفر ای کیتا ہونا اے کہ ڈھولاں تے سنکھاں دی آواز ساڈے کنیں پئی۔ ایہہ آواز سڑک دے سجے پاسیوں اک میل دے فاصلے توں آ رہی سی۔ ایہہ باغیاں دے اتھے اپڑن دا اعلان سی۔ فوج دستیاں نوں توپاں دے وچکار کھڑھیاں کر دتا گیا۔ اتھے میدان بڑا کھلا سی۔ سارے انتظام مکمل تے فیصلہ کن سن۔ جیویں کہ گگیرے دی مہم ویلے کیتا گیا سی، جدوں دشمن 400 گز دی دوری تے نیڑے آ گیا تاں توپاں دے منہ کھولھ دتے گئے۔ جدوں اوہ نسے تاں گھوڑ سوار فوج وی کوئی فائدامند کم نہ کر سکی۔ معمول دے مطابق ساری فوج نوں تن میل گھنٹے دی رفتار نال اوہناں دا پچھا کرن لئی گھلیا۔ اسیں جنگل دے نچلے پاسے اپڑے ساڈے ظاہر ہون توں پہلوں باغی غائب ہو چکے سن۔ ایہہ جنگل توپخانے دے قابل نہیں سی۔ اس لئی باغیاں دا پچھا کرنا چھڈ دتا گیا تے فوج چیچہ وطنی ولوں ودھ گئی۔

19. کرنل پیٹن کجھ دناں لئی چیچہ وطنی وچ رک گیا۔ مینوں ایہہ یقین سی کہ ملتانوں کمک میجر چیمبرلین نال آ ملیگی۔ 28 تاریخ نوں کیپٹن سنو نے مسٹر میک اینڈریو دی فوج دی اک کھیپ اتھے اپڑ گئی۔ ایہناں دا واردات ویلے مہند پر دے کول مردانیاں نال ٹاکرا

ہو گیا۔ نکی جہی جھڑپ وچ دوناں پاسیوں اک جاں دو زخمی ہوئے۔ چیچہ وطنی اک مضبوط فوجی دستا چھڈ کے کرنل پیٹن دے فوجی 30 تاریخ نوں گگیرے دلو پرتے۔ ہڑپا تحصیل نوں وی ٹھیک ٹھاک کر کے ہتھیار بند نگرانی وچ دے دتا گیا۔

1 اکتوبر نوں ایہہ فوج اسے مقصد لئی مہمد پر ول ٹرگئی۔ مہمد پر توں پنج میل دور سڑک توں لنگھے ہوئے جانوراں دی پیڑ ایہہ پتہ دندی سی کہ ڈھور ڈنگراں دے چھیڑو سڑک دے کھبے پاسے ہنے ہنے جنگل وچ وڑھے ہن۔ کیپٹن سنو سرد یکھن دی ازازت منگی پر کوئی چنگا نتیجہ نہ نکلیا۔ باغیاں دی اک پارٹی نے لاہور لائیٹ ہارس جیہڑی کیپٹن سنو دے ہیٹھ سی، گھنے جنگل وچ گھیر لیا جتھے خود آفیسر تے اک سارجنٹ میجر پھٹڑ ہو گئے تے اک فوجی مار دتا گیا۔ جس ویلے ایہہ خبر کرنل پیٹن نوں اپڑی تاں اس دستیاں نوں روک کے توپخانے دی مدد دے نال باغیاں دا پچھا کرن دی کوشش کیتی پر اوہ ناکام رہیا۔ جنگل نوں دو گھنٹیاں تائیں چھانن توں مگروں اسیں مہمد پر پرط آئے۔ اسیں اپنے نال کجھ مجھاں وی لیائے جیہڑیاں اساں اک ویران تے بے آباد چراند وچوں لھیاں سن۔

20۔ 22 اکتوبر نوں میں گگیرے ول پرتیا کیوں جو ڈاک دے انتزمات مکمل کیتے جان۔ ہر سرھاں وچ ڈاک دے گھوڑے دوبارہ رکھ دتے گئے۔ ایہناں ساریاں عمارتاں دی کلھابندی کر کے ہر طرحاں دے نال مضبوط بنا دتیاں گئیاں تے ہر سرھاں وچ پیدل تے گھوڑ سوار دستے سنچار دی حفاظت لئی لا دتے گئے۔ میرے دورے ویلے مینوں پتہ لگا کہ راوی دے سجے کنارے گگیرے دے برابر تے وٹوواں دا اک وڈا سارا اکٹھ ہو گیا ہے۔ اوہناں وچوں نادر شاہ قریشی کجھ بندے لے کے ماڑی پتن اتے اپڑیا تے اس بیڑیاں نوں تباہ کر دتا، نالے اوہ پتن دی حفاظت کرن لئی ٹاور اسارن والے کجھ مستریاں نوں وی پھڑ کے نال لے گئے۔

ایس تے میں 3 تاریخ نوں ساجھرے میجر جیکسن دی اگوائی وچ اک کھیپ گھلن دی کاروائی کیتی جیہڑی کہ اک رات پہلوں دریا دا اک جائزا لین لئی اتھے اپڑی سی پر

سانوں باغیاں دا کوئی نشان نہ ملیا۔ 4 تاریخ نوں میں کرنل پیٹن دے کیمپ وچ رل گیا تے مڑ پنج اکتوبر نوں اوہدی فوج گگیر ے پرط گئی۔

21. اک واری پھیر ڈھیر سارے وٹو ماڑی پتن دے دوجے پاسے اکٹھے ہو گئے۔ ایس لئی فوج دی اک کھیپ دے نال دریا پار کرن دا ارادہ کیتا گیا تے نالے جے ہو سکے تاں اوہناں اتے دھاوا بول کے اوہناں نوں بھجا نسا دتا جاوے۔ لاہور لائیٹ ہاؤس دی اک چھوٹی جہی پارٹی کیپٹن بالمین دی اگوائی وچ اتے کجھ توپ خانا اسسٹینٹ کمیشنر لیفٹیننیٹ مرل دی نگرانی وچ 6 اکتوبر نوں ماڑی پتن تے نویاں آون والیاں بیڑیاں دی حفاظت لئی آ گیا۔ 7 اکتوبر نوں کرنل پیٹن توپخانے دی اک مضبوط کھیپ تے یورپیئن کمپنی دے نال پتن ول ودھیا۔ پر اوتھے اپڑ کے بدقسمتی نال یورپیئن کمپنی لئی گوشت دا گرم ناشتہ پکاونا لازمی قرار دتا گیا۔ انج قیمتی ویلا گوا دتا گیا۔ اسیں پنڈی شیخ موسیٰ تائیں گئے۔ پر سانوں دشمن کدھرے دی نظر نہ آیا۔ کمانڈنگ افسر دا خیال سی کہ اوہدی فوج دا انحصار اوہناں دے چھیتی مڑن تے ہے۔ ایس لئی اسیں پندھراں منٹ آرام کر کے اپنے پیراں تے ای پرط آئے۔

22. اوس ویلے میجر چیمبرلین ولوں ایہہ خبر ملی کہ اس ہڑپے دے کولوں دریا راوی پار کر لیا سی تے مڑ راوی دے سجے کنڈھے تے جلھی وچ موجود باغیاں تے حملہ کرن والا سی۔ کمالیئے دی امداد لئی اک کھیپ دے جھنگوں آن تے مڑ اوہدی واپسی دے بارے میں کافی وستھار نال خبر دے چکیا ہاں۔ ہن میں ایس دشے تے ہور کجھ وی نہیں آکھاں گا۔ کاٹھیاں دی مدد نال وہنیوال نے بگھیلے کمالیئے نوں پوری طرحاں لٹ کے فتح کر چکے نے۔ اوہ ہن پھتھنیاں تے مردانیاں وغیرہ نال رل گئے ہن تے مڑ اوہ جلھی ول چلے گئے نے۔

میجر چیمبرلین اوہناں اتے 9 اکتوبر نوں حملہ کرن دا ارادہ کیتا۔ ایس لئی اس کرنل پیٹن نوں دریا دے کھبے پاسے توں مدد کرن لئی آکھیا۔ ایس لئی ایہہ 8 اکتوبر نوں سوختے

کوڑے شاہ ٹر گئے۔ یورپی فوجی تے توپاں صدر مقام دی حفاظت لئی گگیرے رہن دتیاں ۔کرنل پیٹن دے بیمار ہون کر کے اوہدا دستا کرنل سنو دے حوالے کر دتا گیا۔ 9 تاریخ دی سویر نوں ایہناں قطب شاہ تے دوولے بالے دے رستے جلھی ول ودھنا شروع کر دتا ۔ باغی دریا دے کنڈھے اتے اپنی پوری طاقت جمع کر چکے سن ۔ پر اساں میجر چیمبرلین ولوں کیتے گئے حملے دے وعدے دی فضول اڈیک کیتی۔ ساڈے اپڑن توں پہلاں باغی آزادی نال ادھر ادھر پھردے ہندے سن ۔ پر کجھ تجربا کار تے چنگے افسر جیہڑے فوج نال سن ہدایت دے مطابق اوہناں نوں بندوقاں دا نشانہ بنایا گیا تاں اوہ اوہدے نال جنگل وچ پناہ لین تے مجبور ہو گئے۔ ایہہ خبر اپڑن تے کہ باغی دریا دے ہیٹھلے پاسے کجھ بیڑیاں لے گئے ہن۔ اک دستا کیپٹن میک اینڈریو دی سربراہی وچ ایہناں بیڑیاں دا قبضہ لین لئی گھلیا۔ پر جنگل ایڈا گھنا سی کہ اوہ ادھا میل پینڈا کر کے پچھوں مڑ آئے ۔کیپٹن میک اینڈریو ایہناں وچوں اک دستا بقایا فوج توں 400 گز دے فاصلے تے نالے دے دوجے پاسے خاص انداز وچ نردھارت کر دتا ۔ سورج کافی چڑھ آیا سی ۔ اساں میجر چیمبرلین ولوں حملے دیاں ساریاں امیداں لاہ دتیاں جدوں ساڈا دھیان نالے (نلا) ولوں ہون والی فائرنگ ولے ہویا تاں اساں اسے ویلے اس پاسے پیدل فوج نال ودھنا شروع کر دتا تے باغیاں اتے حملہ کر دتا جیہڑے نالے دے تھلے اوٹ وچ آ چکے سن تے اوہناں پکٹ نوں گھیر لیا سی اوہناں نوں چھیتی مار دتا گیا۔ اوہ سارے اسے ویلے اس پاسے پیدل فوج نال ودھنا شروع کر دتا تے باغیاں اتے حملہ کر دتا۔ جیہڑے نلے دے تھلے اوٹ وچ آ چکے سن تے اوہناں پکٹ نوں گھیر لیا ہے ۔ اوہناں نوں چھیتی ای مار کے بھجا دتا گیا۔ اوہ سارے دے سارے گھنے جنگل وچ چلے گئے ۔ اوہناں دا پچھا کرنا اوکھو سی ۔ ایس موقعے تے اوہ گھوگھو 20 بندے سن پر اوہناں اچانک ہلا بول کے ساڈے چار گھوڑ سوار تے پنج بندے توپخانے دے مار دتے جیہڑے پکٹ نال جڑے سن ۔ دن چھپن دے نیڑے سی پر چیمبرلین ولوں حملے دا کوئی نشان نہیں سی ۔ اسیں باغیاں دے

ست سوڈھور ڈنگر لے کے مہمد پر ول مڑ گئے ۔ ایس چھوٹی جہی مہم وچ جیہڑا تجربہ حاصل ہویا، اوہ بڑا اہم سی ۔ ایہہ صاف ظاہر سی کہ میجر چیمبرلین دی فوج دی مدد دے نال دریا دے کھبے پاسیوں جلھاں اتے حملہ کرنا بڑا ضروری سی ۔ پر ایہنوں مکمل کرن لئی باغیاں توں اوہ بیڑیاں کھوہنیاں بڑیاں ضروری سن جیہڑیاں اوہناں دریا دے دوجے کنڈھے تے رکھیاں ہوئیاں سن ۔ اسیں ایس نتیجے تے اپڑے کہ توڑیدار بندوقاں نال دستیاں دے راہاں دی رکھوالی ممکن نہیں۔ مہمد پورا ولوں آن والی سڑک ایس قابل سی کہ اوہناں تے توپ خانا لیاندا جاوے ۔ کرنل سنو ولوں گگیر یو دی توپاں حاصل کرن دی درخاست کرنل پیٹن ولوں منظور نہ ہوئی ۔ تے مڑ ایس 10 اکتوبر نوں اوہدے کیمپ وچ کوڑے شاہ مڑ گئے ۔

23. گیارھاں تاریخ نوں اسیں اپنی فوج دے نال رل گئے تے بارھاں تاریخ نوں مہمد پر چلے گئے۔ تیرھاں نوں اسیں بوہٹی گئے جتھے میجر مورسن ساڈے نال آ رلیا۔ اوس مینوں دسیا کہ اوہ ضلعے دا چارج سنبھالن آیا ہے ۔

24. اوس ویلے کھرل ہتھیار سٹ چکے سن تے وٹو اپنے گھراں نوں مڑ چکے سن ۔ پر کجھ قبیلے جلھی کول مڑ اکٹھے ہو گئے ۔ تے ہڑپے دی شکشت مگروں کاٹھیئے جملیرے ولے چلے گئے سن اجے وی ہتھیار بند سن ۔ محرم والا دے کول بیگ کے کھرلاں نے اک چھوٹی جہی غدر کیتی۔ ایس نوں لاہوروں مسٹر رابرٹ دی سربراہی وچ آن والی کھیپ راہیں دبا دتا گیا۔

کیپٹن تھرانسن ولوں گھلیاں گئیاں رپورٹاں، تحصیل پاکپتن وچ باغیاں دے خلاف کیتیاں گئیاں کاروائیاں دی تفصیل دے نال تہانوں گھلیاں جانگیاں ۔ میں اتھے اوہناں دا ذکر کرنا غیرضروری سمجھدا ہاں ۔

P

باغیاں دے سنگھرش دی جلد سماپتی کارنتی

ایتھے کوشش کراں گے جانن دی کہ اوہ کی کارن سن کہ پنجاب اندر ایہناں آزادی دے پروانیاں دی لڑائی لمبا سماں کیوں نہ چل سکی۔

گوگیرا اندولن دران سبھ توں گھاتک کارن جس نے احمد کھرل ہراں نوں نقصان پہنچایا اوہ سی کجھ دکھ وکھکھ قبیلیاں دے مکھیاں دا انگریزاں اگے گوڈے ٹیک جانا۔ چاہے کہہ لؤ، وڈیاں وڈیاں جگیراں دے لالچ وچ جاں اپنی جان بچاؤن لئی۔ ایہناں مکھیاں وچ سبھ توں موہرے سی کمالیاں دا سرفراز خان کھرل، اکبر توں جیوے خان ارین، گوگیرا توں دھاڑا سنگھ نکئی، گلاب سنگھ بیدی، بھیم سنگھ بیدی، سمپورن سنگھ بیدی اتے نہال سنگھ تے ماچھیاں لگریل۔ سرفراج خان کھرل دی وجہ کر کے سبھ توں ودھ نقصان جس نے ایہناں یودھیاں دیاں ساریاں گپت گتیودھیاں دیاں خبراں گوریاں دے کنیں پائیاں سن۔

مری (ستری) اندولن دے سمیں انگریزاں نے وڈے اثر رسوخ والے لوکاں نوں لالچ دے کے اپنے حق وچ بھگتا لیا۔ کجھ لوکاں نوں چار آنے دہاڑی تے خبراں دین لئی دی رکھ لیا۔ چاچی توں نہال سنگھ، ننند سنگھ اتے چوکرے توں چودھری شیر خان سن۔

کجھ مسلم سرھاں نال جڑے جنہاں دی عام لوکاں وچ چنگی بنت بنی ہوئی سی جیویں کہ مکھدم شاہ قریشیX، جو کہ بہاولدین زکریا دی سزدا نشین (گجھسد حسُ نشھیں) مسجد نال جڑیا ہویا سی اتے شاہ رکھنلدین عالم اپرنت شاہ محمود قریشی جنہاں دا انگریزاں پرتی وفاداری کرنا اتے ملتان کمیشنر کرنل ہیملٹن تک ہر خبر پہنچاؤنا پینڈو لوکاں اندر بڑا الٹ اثر ہویا۔ لوک باغیاں دی سہائتا کرنا چاہندے سن پر انجھے مذہبی جنون رکھن والے لوکاں دیاں انگریزاں پرتی وفاداری ایہہ لوک چاہندے ہوئے وی کجھ نہ کر سکے۔

سرگنا قبیلے دا مکھی صلابت سرگانا جس نے انگریزاں دی سہائتا لئی سرائے سندھو تحصیل

اندر اپنے 100 ہتھیار بند بندے پیش کیتے سن ۔ ملتان توں مصطفیٰ خان کھکوانی نے گوگیرا اندولن نوں دباون لئی انگریزاں دی بہت مدد کیتی سی ۔ گرفن دی کتاب پھونجھتھ چھھیو ڈھش مطابق مصطفیٰ خان نے تاں ملتانی گھوڑیاں دی پوری رجیمینٹ تیار کر کے انگریزاں دی مدد کیتی ۔ ملتان توں اک ہور پٹھان کھیا صادق محمد بیڈوجائی نے گوگیرا لڑائی دوران کرنل ہیملٹن دا ساتھ دتا۔ ضلع ملتان دے ہور مشہور لوک جنہاں گوگیرا سنگھرش اتے انگریزاں درمیان اپنے ہی لوکاں وروودھ کم کیتا جیویں کہ مکھدون سعید نور شاہ گلانی، گونسپر توں ہیات شاہ اتے مراد شاہ قریشی، کھانیوالا توں ییادت خان ڈاہا اتے اس دا پتر شاہ محمد ڈاہا، مراد بخش بوٹا، کھیر پر بوٹا (لاگے ملتان کینٹ)1

سردار فتح خان گیبا کوٹ توں (اجکل ضلع اٹک) سکھاں نال دشمنی رکھدا سی ۔ ایہہ 1845 46 توں ہی چلی آ رہی سی جدوں اس نے آخری ساہاں تے چل رہی سکھ حکومت وروودھ بغاوت کیتی سی۔ ایہی کارن سی کہ اینگلو سکھو لڑائیاں وچ فتح خان نے ایبٹ (ابھبوٹھ) اتے نکلسن (نچھولشوں) دی سہائتا کیتی سی ۔ اس دا ایہی ورتارا 1857 58 وچ وی اپنے لوکاں وروودھ چلیا سی۔

کجھ بھٹیاں اتے چٹھیاں دے قبیلیاں دے مکھی جیویں کہ پنڈی بھٹیاں توں رحمت خان بھٹی اتے اہمدنگر توں خدا بخش چٹھا نے جنرل نکلسن دے پیدل دستیاں نال اپنے قدماں نوں ملایا۔ قصور توں خیر الدین خان اتے راولپنڈی توں ہروت سنگھ نے گوگیرا سنگھرش دوران انگریزاں دی سہائتا کیتی ۔

ہور بہت ایسے لوک سن جنہاں نے گپت، چپ چاپ انگریزاں دی سہائتا کیتی ۔ اگر سارا ویروا لکھنا ہووے تاں کہانی بہت دور چلی جاوے گی ۔

آؤ، دوسرا وڈا کارن ویکھدے ہاں جس نے تھوڑے سمیں اندر ہی گوگیرا سنگھرش نوں ختم کرن دا کم کیتا ۔

پرانے سمیاں توں ہی پنج دریاواں دی دھرتی نوں ور ہی ہویا کہہ لیئے ۔ ایتھے ہر گھر، ہر پنڈ، ہر علاقے جو کیے وچ تہانوں کئی کئی سردار ملنگے ۔ آدی کال توں ہی ایتھوں دے جمیاں نوں مصیبتاں، جھڑاں جھمیلیاں، لڑائیاں وچوں دی گزرنا پیندا رہیا۔ اتے ایہی مکھ کارن سن ایہناں دے دلیر، لڑاکو، مارخور ہون دے ۔ پورے ہندوستان اندر ایہی اک اجیہا حصہ ہے جس نوں ہر بدیشی دشمن نال ٹکر لینی پیندی سی ۔ بناں شک ایہناں لوکاں نے اپنی بہادری، زندہ دلیا دا دیریاں توں وی لوہا منوایا۔

پنجاب اندر آبادی دا وکھ وکھ جاتاں وچ ونڈے ہونا ۔ ہور اگے جیویں کہ جٹ اتے راجپوت، اوہناں دا چھوٹے چھوٹے جاتاں دے آدھار تے قبیلے بنا لینے ۔ ایہناں قبیلیاں دیاں اگوں ہور شاکھاواں ۔

وٹو قبیلے دی پھتیانا قبیلے نال دشمنی سی ۔ وٹوآں نے دو پھتیانے مکھیا لال تے کبیر دا قتل کیتا سی ۔ احمد کھرل دی وٹوآں نال بہت نیڑتا سی ۔ مراد پھتیانے دا وڈا بھرا بہاول پھتیانا شروع وچ احمد کھرل نال نہیں سی ترنا چاہندا پر مراد پھتیانا بہت زجباتی اتے احمد کھرل دا نیڑ رکھدا سی جس دے مناؤن تے وڈا بھرا سنے اپنے قبیلے دے انگریزاں وررودھ ڈٹ گیا سی۔۔

کھرل اتے کاٹھیا علاقے دے مکھ قبیلے وی آپس وچ اک ہو کے نہ چل سکے ۔ کیونکہ احمد کھرل نوں پہلاں ہی پتہ سی اس نے کاٹھیا قبیلے نوں گوگیرا سنگھرش وچ شامل ہون لئی نہ کیہا۔ جھانمرا دے اک کھرل پروارل دے دو پتر میر اتے امیر سن اتے ایہناں دی لمبے سمیں توں شورکوٹ (اجکل ضلع جھنگ) دے کاٹھیاں مکھی کاکی نال دشمنی چلی آوندی سی ۔ دوناں پاسیاں توں بہت لوک قتل ہو چکے سن چاہے بعد وچ ہڑپا دے کاٹھیا نے احمد کھرل دی مدد وی کیتی ۔ پر بہت دیر ہو گئی سی ۔

وٹو قبیلے دا بھروانا قبیلے نال ویر وررودھ تریا آوندا سی ۔ وٹو احمد کھرل نال گوگیرا گھٹنا دوران چٹان وانگ کھڑے سن۔ وٹو، بھروانا دے دو مکھیا میہر سارنگ بھروانا اتے میہر

وریام بھروانا نوں مار چکے سن ۔ احمد کھرل ہر قبیلے نوں نال لے کے چلنا چاہندا سی۔۔
جھنگ ضلع اندر احمد کھرل بھروانا اتے سپرا دے سرداراں نال ملاقات کردا ہے ۔ میہر محمد بھروانا نے سپرا قبیلے دی زمیواری لیندیاں احمد کھرل نوں مدد دین دا وعدہ کیتا اتے ماڑی (لاگے فیصلہ آباد اجکل) نزدیک ملن لئی طے وی کر لیا۔ بعد وچ احمد کھرل نے اپنا فیصلہ بدل لیا۔ اصل وچ اوہ اپنی مدد لئی دو دشمن قبیلیاں نوں اکو میدانِ اے جنگانِ چاہے انگریزاں خلاف سی، نہیں سی اتارنا چاہندا۔

بار دے کھیتر اندر پنڈی بھٹیاں توں شاہکوٹ تک مسلمان راجپوت بھٹیاں دا بڑا بول بالا سی ۔ راوی دریا دے اپرلے حصے وچ وسدے کھرلاں اتے ورکاں نال ایہناں دی ہمیشہ کھہبازی رہندی سی۔ کارن سی کہ بھٹیاں نے سن 1825 وچ واہگا مکھی مسے دا قتل کر دتا اتے اس دا پتر مالا احمد کھرل کول چلا گیا۔ احمد کھرل اپنے بچیاں نال مالا نوں لے کے میدان وچ اتر آیا۔ سٹے وجوں بھٹی دریا والے پاسے نوں چلے گئے ۔ اس طرحاں مالا گزرانوالا دی بار دے علاقے دا سردار بن گیا ۔ ایہہ کارن سی کہ انگریزاں خلاف لڑائی وچ بھٹیاں نے احمد کھرل دی سہائتا نہیں سی کیتی ۔

اگر گل ہووے دوناں پاسیاں دی فوجی بتر اتے ہتھیاراں دی تاں آزادی پروانیاں دی اپنے دشمن انگریز نال ایہہ بہت ہی اساویں لڑائی سی ۔ اک پاسے باقاعدہ ٹرینڈ فوج، چنگا پہراوا، چنگے ہتھیار، چنگی خوراک اتے دوسرے پاسے بناں کسے ٹریننگ دے، پیراں توں ننگے، ہتھاں وچ نیزے، کرپاناں، بھالے، ڈانگاں، پنڈیاں توں ننگے ۔ ایہہ تاں جیویں کہندے نے سورج نوں دیوا وکھاؤن والی گل سی ۔ اک پاسے انگریزی سامراج دی پھوزی شکتی جو قریب پوری دنیا نوں بہت جلد اپنی لپیٹ وچ لین جا رہے سن اتے دوسرے پاسے بے حد پچھڑے علاقے، پچھڑے لوک، بناں کسے پڑھائی لکھائی دے ۔

احمد خان کھرل دی شہیدی توں بعد بچے ہوئے باغیاں نوں کھرل دی پہنچ درگا کوئی لیڈر نہ مل سکیا۔ اچانک اتے بہت جلد ہوئی احمد کھرل دی رخصتی نے باغیاں دے منوبل

اپر بہت سٹ ماری۔۔ اوہناں اندر بس ایہی غصہ چل رہیا سی کہ جلدی احمد کھرل دی شہیدی دا بدلہ لے کے اپنے سینے ٹھنڈھ پاون۔ چاہے بدلہ تاں دو دناں مگروں ہی لے لیا گیا سی پر سنگھرش نوں پکے پیٹرے تے لیاون دی لوڑ سی پر اجیہا نہ ہو سکیا ۔ ایس لیڈرشپ دے خلاء بارے جون لارینس کجھ انجھ کہندا ہے :

ھد سنگل لدر وڈ ہلٹے رسئن مونگ ٹھم X، چومنعد جھوہن لارنچ، نے ہد ٹھبۓ ڈوللواد نے وٹھبر چورس ٹھہن ٹھبۓ دوِ پرس لِ منے نسنٹچس، ا مسٹ ہو بن لوسٹ ہبیوند ردمپٹون X X 2

1857 تک بہتے سکھ لیڈر مارے جا چکے سن جاں جلاوطن کر دتے گئے سن ۔ سردار چتر سنگھ 1855 دے انت وچ مر چکا سی ۔ بھائی مہاراج سنگھ اک بہادر سورما سکھ لیڈر جولائی 1856 وچ سنگھاپور دی جلاوطنی ویلے پورا ہو چکا سی ۔ ملتان دی بغاوت دا لیڈر دیوان مولراج 36 سال دی عمر وچ 1851 دا مر چکا سی ۔ اک ہور سکھ لیڈر راجا شیر سنگھ جس نوں انگریزاں نے بنارس وچ نظر بند کر رکھیا سی اوہ وی اپریل 1858 وچ دنیا چھڈ گیا ۔

جاندے جاندے کجھ حیرانی جنک انکڑے وی دسدے ہاں جنھاں توں پتہ لگیگا کہ پنجاب دی لٹ کر کے انگریزی حکومت کنا پیسہ اکٹھا کر چکی سی ۔ ایس کیتی پنجابیاں دی لٹ صدقہ جتھے انگریز اپنے فوجیاں نوں تنخواہاں، کھان پین اتے ہور روزمرہ دیاں سہولتاں دیندے سن اتھے نال ہی دلی دربار نوں وی 20 لکھ روپۓ قریب 1،800،000 پونڈ دتے گئے سن ۔

پھنجب ادمنسٹرٹون رپورٹ 1856 57 ند 1857 58 انوسار پنجاب اندر انگریزی حکومت بیٹھاں دے انکڑیاں نال پیسے دھیلا نال کیڈی امیر سی :

اموئٹ	6 1855	7 1856	8 1857
ہنچوم لِ رس.	935،016،2	789،377،20	710،530،20

071،053،2	779،037،2	693،012،2	پنجوم نِ پھوند
072،650،1	739،329،16		اوپند ٹرنِ رس۔
			775،666،17
007،650،1	974،632،1		اوپند ٹرنِ پھوند
			676،766،1
717،877،3	196،797،3		شرپلس نِ رس۔
			953،863،2
772،387	719،379		شرپلس نِ پھوند
			395،286

باغیاں کول جو وی یدھ لڑن دے سادھن سن اوہ بہت سیمت سن ۔ ہاں، بے شک اوہناں دی گنتی کافی ہو گئی سی پر اکلی گنتی زیادہ ہون نال جت کوئی یقینی نہیں ہو جاندی ۔ ضروری نہیں سی کہ باغیاں دے اکٹھ وچ سارے دل جان نال لڑدے سن کیونکہ ایہہ کوئی سکے بند ورتارے اندر نہیں سی آوندے ۔ اودھر دوسرے پاسے انگریزاں کول اپنی فوجی نفری ہو چکی سی کہ اوہ تھوڑھا جیہا شک ہون تے اپنے سپاہیاں نوں گھریں تور دیندے سن ۔

پنجاب دے چیف کمیشنر دا کارجکاری سکتر اے۔ بریڈرتھ (ا. بھروَدھروَتھ) بھارت سرکار دے بدیشی وبھاگ دے سکتر جی۔ایف۔ ایڈمونسٹون نوں 9 ستمبر 1857 نوں کجھ انجھ لکھدا ہے:

9 ستمبر، 1857 تک پنجاب اندر ہور 246،28 نویں فوجی پولیس سیل بھرتی کر لئے جان دی بنت بنا لئی گئی ۔ ہیٹھاں دو ٹیبل دتے جا رہے ہن جیہڑے 1857 اتے 1858 دے انگریزی فوجی طاقت اپر جھات دواؤنگے ۔

ولدھ ڈھروچھوَ 815،24

نواں ڈھروچھؤ 000،34

ٹھوٹھسَل 815،58

1857 توں پہلاں انگریزی فوج اندر سکھاں اتے پنجابیاں دے بھرتی کرن توں انگریز ڈردے سن ۔ اوہ بھلیبھانت جاندے سن کہ کُجھ اوہناں نے سکھاں دے راجپر بندھ دا دھوکھے نال خاتمہ کیتا ۔ دوسرا، اوہ دھوکھے نال سکھاں نال ہوئیاں چار جنگاں وچ اپنی جت اپر شرمسار چاہے اندرکھاتے ہی صحیح، محسوس کردے سن (تیسرا انگریز خاص کرکے سکھاں دی ہمت، دلیری برادری دیاں داستاناں توں واقف سن ۔ ایسے لئی انگریزاں نے پوربیاں مطلب ہندوستانیاں دی بھرتی نوں ترجیح دتی سی ۔ پر کہندے نے مردا کی نہیں کردا؟ پھر اوہ وقت وی آیا جد انگریز نے خود نرول سکھ رجمینٹاں تیار کیتیاں ۔ جیویں کہ 14 ٹھ شیکھش، 15 ٹھ شیکھش، 23 رو شیکھ پھیونوَرش، 32 ند شیکھ پھیونوَرش، 34 ٹھ شیکھ پھیونوَرش، 35 ٹھ شیکھش۔

ہن تک انگریز میرٹھ، دلی اتے میاں میر دی چھاؤنی لاہور وکھے پوربیاں دا وِدروہ وی ویکھ چکے سن ۔ کوئی چارہ نہ چلدا ویکھدے ہوئے اخیر انگریزاں نوں پنجاب اندر کھلھی بھرتی کرن لئی مجبور ہونا پیا اتے نتیجہ جو نکلیا ہیٹھاں ویکھ سکدے ہو:

چھونوں پھوئیچھؤ 722،4

نیلیٹھٔرے:

ینڈھسنکھٔرے 461،8

چھٹرٔکلرے 242،7

لوڑیؤش 821،7

ٹھوٹھسَل 246،28

فوج توں علاوہ انگریزاں کول پولیس اتے فوجی پولیس وی اوہناں دی حکومت لئی وڈی طاقت سی ۔ سن 1853 تک پینڈو اتے شہری پولیس دی گنتی 500،9 تک پہنچ چکی

سی ۔ ہن تک پنجاب اندر 228 پولیس سٹیشن بن چکے سن ۔ ہر پولیس سٹیشن اندر اک تھانیدار جس ادھین 30 سپاہی کم کردے سن ۔ تھانیدار علاقے دے تحصیلدار بیٹھاں کم کردا اتے ہر وادھے گھاٹے لئی اوہ تحصیلدار نوں جوابدیہ ہندا سی ۔ پنجاب اندر عام سپاہی نوں پورے ہندوستان چ ودھ تنخواہ دتی جاندی سی جیویں کہ پنجاب دے پولیس کرمچاری نوں 5 روپے مہینہ تنخواہ جدوں کہ بنگال اندر 4 روپے سپاہی دی تنخواہ سی ۔

سوائے سیالکوٹ، باقی سارے تھاواں تے مسٹری پولیس نے پوری طرحاں انگریزاں دا ساتھ دتا ۔ جدوں انڈس وکھے کالاباغ لاگے 9ویں پیچھ دے کجھ فوجیاں نے انگریزاں ورودھ بغاوت کیتی سی تاں ادوں وی اوہناں دا پچھا پولیس نے ہی کیتا سی ۔ دریا راوی دے پتن تے سیالکوٹ دے باغیاں نوں گورداس پور اتے کانگڑا قلعے دی پولیس دا ساہمنا کرنا پیا سی ۔ بھاری مقابلے دوران جہلم وکھے 14 باغی مار دتے گئے سن ۔

26ویں نی دستے دے 500 باغی فوجیاں نوں وی امرتسر پولیس نے ہی دریا راوی ول دھک دتا سی جیہڑے لاہور دی چھاؤنی توں بھگوڑے ہوئے سن ۔ ہزارا (صفحہ ۔) دیاں پہاڑیاں اندر جد میجر بیچر نے 55ویں نی فوجی بھگوڑیاں دا پچھا کیتا ادوں وی پولیس نے اس دی مدد کیتی سی ۔ کوہاٹ اتے بنو دیاں سرحداں اپر پولیس نے شانتی بنائی رکھن وچ انگریزاں دا ساتھ دتا ۔

ضلع تھانیسر اندر بغاوتی گتیودھیاں نوں ختم کرن لئی عام پولیس نے وڈا کم کیتا ۔

انگریزی سامراج دی ہندوستان اتے خاص کرکے پنجاب اپر بنائی مضبوط راجنیتک پکڑ نے صدیاں توں چلے آ رہے سبھیاچارک، سماجک، مذہبی ورتاریاں وچ اتھل پتھل مچا دتی سی ۔ ایہناں دی حکومت نے منکھ نوں وقت توں پہلاں ہی بہت کجھ نواں سکھن لئی مجبور کر دتا ۔ پنجاب اندر انگریزاں دے اتیاچار، ظلم تشدد، لٹ کھسٹ نے اک ایسی نویں وچاردھارا نوں جنم دتا جس اپر پنجاب دے جمیاں نے عمل کرکے اک ایسے کھوں کھار دینت نوں، جس دا دنیا اندر سورج نہیں سی ڈبدا دسیا جاندا، اس نوں اجیہی ہار دتی کہ اوہ

مساں اک سو سال دی عمر ہی بھوگ سکیا ۔ دنیاں دے ہر کھیتر وچ ہو گزرے لوک نائک اپنے اپنے علاقیاں کسبیاں شہراں دے لوک مناں اندر سما جاندے ہن ۔ پرانے سمیاں وچ اجے لکھن پڑھن دی روائت نہیں سی تری ۔ پر جو تریا اوہ لوکاں دے دلاں اندر اکر کے اگلیاں نسلاں تک پجدا رہیا ۔ لوک دھارا دا پرواہ جاں کہہ لؤ پرانے اتہاس دی کھلھی ڈلھی پستک شالہ جس وچوں سمیں سمیں بہت کجھ باہر جاندا رہیا اتے بہت نواں رلدا گیا ۔ نہ پورا سچ نہ سارا جھوٹھ ۔

اتہاس گواہ ہے چاہے کوئی ڈاکو، دلیر مار کھورا، چاہے کوئی حکومتاں دا باغی، نابر، انقلابی عام لوکائی لئی اوہ لوک نائک ہو نبڑے ۔ اجیہے لوک لوکدھارا دا حصہ بن گئے ۔ ایتھے کے جات پات، اوچ نیچ، مذہبی آستھا لوک مناں اندر کوئی اڑکا پیدا نہ کر سکی ۔

* اج وی لوک سکندر نوں منہ کھانی ہار دین والے پورس (مہان) نوں یاد کردے ہن ۔
* اج وی لوک جیمل پھتا (دو بھرا)، دلا بھٹی نوں یاد کردے ہن ۔
* اج وی لوک بندہ بہادر جس نوں زمین حل وا ہک ※ دے بہادر سورے وجو یاد کردے ہن ۔
* اج وی لوک اجیت سنگھ (شہید بھگت سنگھ دا چاچا) نوں یاد کردے ہوئے پگڑی سنبھال جٹا ※ دا گن گائن کردے ہن ۔
* اج وی لوک رحمت علی وزید کیید اتے اشپھاک اللہ خان نوں یاد کردے ہن ۔
* اج وی لوک کرتار سنگھ سرابھا، بھگت سنگھ، چندر شیکھر آزاد نوں یاد کردے ہن ۔

اتہاسکاراں، لکھاریاں، بدھیجیویاں نے کیوں اک ایسے آزادی دے پروانے نوں اکھوں اہلے رکھ چھڈیا جس نے بہت لہندی عمر وچ اوہ کجھ کر وکھایا جو سکھ اتہاس وچ بابا دیپ سنگھ (1682 1757) نے مغل جروانیاں نال کیتا سی

اتے اوہ سی رائے احمد خان کھرل ۔ ہمیشہ انجھ ہی ہندا آیا اتے ہندا رہے گا ۔ سمیں

دیاں حکومتاں توں وڈے وڈے انعام، شوہرتاں اتے اچے رتبے حاصل کرن لئی جس طرحاں اج ہندوستان اندر اخباراں، رسالے، ٹیلی وژن، پرنٹ میڈیا دے مالک بیبس، لاچار، بونے، گھٹیا نیچ مانسکتا دے روگی ہو چکے ہن اوہ کدے وی لوکماں اندر اپنی یاد نہیں بنا سکنگے سگوں لوک اوہناں نوں دماغی طور تے پاگل، چاپلوس، عقلوں انے اتے خدغرضاں وجوں جانیا کرنگے۔ ایہناں لوکاں دی کدے بات نہیں پویگی۔ بات ہووےگی اوہناں دی جو کجھ عام لوکاں لئی کر گزرے تے اوہناں وچوں اک سی رائے احمد خان کھرل۔

ظالم حاکم کسے وی رنگ روپ، کسے دی بولی، کسے وی دھرتی دا ہووے، اس دے ہتھ وچ پھڑی ترازو ہمیشہ اس دے حق وچ بھگتیگی۔ اس لئی ہر اوہ، جو اپنی ہوکا دے کے حق دی گل کرو، اوہ نابر ہووےگا۔ اس لئی ولا بھٹیا، بندہ سنگھ بہادر، رائے احمد خان کھرل، کرتار سنگھ سرابھا، بھگت سنگھ، چندر شیکھر آزاد موت ہو نگے۔ انتر راشٹری ڈاکو مطلب انگریز حاکم شاہی نے ہندوستان اندر کجھ پہلاں وڈے وڈے سدھار کیتے تے پھر کی کیتا، گربجن گل ہراں دیاں کجھ سطراں نال سمیٹن دا یتن کردے ہاں:

من مستک وچ پہلاں آپے، جنگل دا وستھار کرنگے،
جگدے دیپ بجھا کے ڈاکو، وچ ہنیرے مار کرنگے۔

....

....

ہمدردی دا پاٹھ پڑھدیاں، مگروں ایہہ سبھ بھوگ پاؤنگے،
اپنا پلہ جھاڑن مگروں، ڈاڈھا اتیاچار کرنگے۔

P

حوالے سوچیاں

پنجاب دا اگا پچھا

1. انرولدھ ھیشٹھر دے اوٹچھچھلو پھوٗدھی ء اوی ء.

2. کھٹرل نتری ※س ارٹھچھلوٗ یں ٹھھوٗ نواں یروکھ ٹھر-بھونو ※ وں جھولے 25،

.1857

سکھاں دا راج کال انت

1. سری گورو گرنتھ صاحب، پنہ 472

2. گوکل چند نارنگ سکھ مت دا پرورتن، پنہ 1

3. خشونت سنگھ سکھ ہسٹری ※ 1469 1988 پنہ 111

4. خشونت سنگھ سکھ ہسٹری ※ 1469 1988 پنہ 213

5. ٹھورمھ ول ھششھں شرگھں ء پھنجب ند ٹہ انر وڈ یندھوٗ پھوٗ ندھوٗ نچھوٗ

1857 1858 پنہ 44 47

6. نچھجھٹر، بھ.ٹں. پھنجب ندرٹہ بھرٹسہ رل پنہ 51

7. بھوشانرو ٹھھ شنیٹھھ لڈیٗ وڈ لورد لارنچ ※ ڑول. 1، اپھ 190 91.

لاہور قلعے اپر یونین جیک

1. روبھوٗ رٹھ چھلٹر کھ ٹھہ پھنجب ندشندہ نسون ※ پنہ 38

2. پروفیسر پیارا سنگھ پدم سنکھیپ سکھ اتہاس ※ 1469 1979، پنہ 167

168

راوی دا جاماج سپوت

1. غسھوَوَرھننششس انوُٹھثھوو روِل وڈ انٹٹ لِن ٹہ انر وڈ 1857 پنہ 35

مگلیاں سلطنت دا خاتمہ

1. گرومیل س. سدھو

"غدری

لہراں دی حصیداری؛ پنہ 37 38

2. پھریٹھس شینگھھ (ویڈھرودھ بھرووکھوش دنیڑوَرشیٹھے) اوچھونونے، چھولٹھوروَ ندھونس رٹھٹھش؛ پنہ 94 95

پنجاب اندر دہشتی دور

1. خشونت سنگھ سکھ ہسٹری؛ 1469 1988 پنہ 275 6 7 8 زمینی لگان دا سوال

1. رَس ءشَرانرَ ٹھہ روِل وڈ انٹٹ لِن ٹہ انر وڈ 1857.

2. غسھوَوَرھننششس انوُٹھثھوو روِل وڈ انٹٹ لِن ٹہ انر وڈ 1857. پنہ 34 35

پہلی جنگ دی شروعات

1. چھٹرِوَ بھرواش ٹھوَ پھونجھنھ اندھ دھوَلھی ئِیں 1857. ڑول. یِ، 68 ں.

2. کھمیوَ اندھ نبللوَشوں ھیشٹھردے وڈھ ٹھوَ یندھیس وُٹھینے؛ ڑول. یِ، 480 ں.

3. وُٹھینے روَپھروٹھش ڈھروں پھونجھنھ اندھ ں.اں. ڈھ. پھ. ڑول. یِ، لٹھردوَ، 1991 پنہ 42.

4. رُجھنوس گھنڈھی پھوبُجھبُھ ※ پنہ 223
5. جھ. چھڑوَ بھرواس ٹھوَ پھوبُجھبُھ اندھ دھوکھی یں 1857 پنہ 206
6. وڈھڈ چھیل وٹھینے روَ چھرودھش ※ پنہ 358
7. جھ. چھڑوَ بھرواس ٹھ پکنجب ند دھلہ نِ 1857، پنہ 122
8. ٹھوَ گھنٹوَ ٹھٹوَ ر وڈھ جھنگھ دھیشٹر ٹکھٹھ (1883) پنہ 37
9. کھڑل نتری ٹھ ڈھرسٹ یندن انر وڈ یند پندچ ※. پنہ 48.

26 جولائی

1. ڈاکٹر گورمیل سنگھ سدھو غدری لہراں دی حصیداری ※ پنہ 45.
2. کارل مارکس
3. ھوَنترے چھوٹھوں، 1911 یندھیء ند ھوئو نورنویوَش نمبھو پھروَشش؛ اوندھوں.

قبیلے کھیا دی گیت ملنی

1. رسول ہمزاتوو میرا داغستان بھاگ 1: پنہ 244

آخری جنگ

....

سور بیر بچن کے بلی

1. پھوبُجھبُھ ادھنینیشٹر کھیوں روَ پھروٹھ، 1856 57 ند 1857 58 پنہ 18.
2. ڈھروَوَدھوں ڈھیکھٹھوَرش ٹھو نانبھ وڈھ بھکھانل پھور ※
3. نانبھ ※ ش روَ پھلے ٹھو ڈھروَوَدھوں ڈھیکھٹھوَرش وں وچھٹھ. 19، 1857.

انگریزاں دے چہیتے

1. ڈھروں ں.اں. او لپھھینشٹھو نو ٹھو گھ.اں. ھتنیلٹھوں نو.ا، چھپکپھ ٹھیبھی، 30 جھنکورَے 1858 یں وٹھینے روَپھروٹھش، ژول. ڑیی، پھرٹ بیرٹ، 45.
2. چھٹرؤ بھرواتیو، ٹھہ پھنجب ندھلہ نِ 1857، ژول. یِ، 210

اثر دی نماز دا وقت

1. سعید بوٹا نابر کہا × پنہ 52
2. خشونت سنگھ سکھ ہسٹری پناری 6261
3. دھرم سنگھ گورایا چی گویرا× پنہ 366
4. ٹھ.ھ.شرگھس، پھنجب ند ٹہ ازوڈیند پندنچ (1858 1857) پنہ 241

برکلے (ل.ڈھ. بھورکھوَلوَے) دی موت

1. چھٹرؤ بھرواتیو ٹھہ پھنجب ندھلہ نِ 1857، ژول. یِ، 208.
2. ڈھروم، ں.اں. او لپھھینشٹھو نوَ ٹو گھ.اں. ھتنیلٹھوں نو.ا، چھپکپھ ٹھیبھی، 30 جھنکورَے 1858 نِ وٹھینے روَپھروٹھش، ژول. ڑیی، پھرٹ یِ، 51.
3. ا.دھ.او جھسغ، کھسل بھولوَندھی×، 160 ند 162.
4. شھنڈ ھتھنٹھ ٹھسٹرؤوَر نیرغ، روَشیشٹھوَ نچھوَ ٹھوَنوَش یں پھو نجھنکی لیٹھوَرکھوروَ× پنہ 113 112.
5. نین سکھ دھرتی پنج دریا× پنہ 160
6. نین سکھ دھرتی پنج دریا× پنہ 227
7. راجموہن گاندھی پنجاب× پنہ 202